

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARAP DİLİ VE BELAGATI ANABİLİM DALI

AHMED MUHARREM VE ŞİİRİNİN ANA TEMALARI

Yüksek Lisans Tezi

Büşra YILMAZ

İstanbul – 2022

T.C.

MARMARA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

ARAP DİLİ VE BELAGATI ANABİLİM DALI

AHMED MUHARREM VE ŞİİRİNİN ANA TEMALARI

Yüksek Lisans Tezi

Büşra YILMAZ

Danışman: Prof. Dr. Şükran FAZLIOĞLU

İstanbul - 2022

ÖZET

Ahmed Muharrem, modern Arap şairlerinden biridir. Şiirinde Bârûdî'nin öncüsü olduğu neo-klasik ekolü takip etmiştir. Hem güncel olayları hem de kişisel tecrübelerini şiirleri aracılığıyla aktaran Muharrem, şiirin genel olarak bir işlevi olması gerektiğine inanmıştır. Bu işlevsellik şairin, kendi toplumuna farkındalık kazandırması ile doğrudan ilgilidir. Bu bağlamda Muharrem, siyasî, vatanî ve sosyal konulu şiir nazmına ağırlık vermiş ve edebiyat dünyasında da bu özelliğiyle tanınmıştır. Bununla birlikte şair, yalnızca kendi kişisel tecrübeleri ve duygu dünyası ile alakalı şiirleri nazmetmeyi de ihmal etmemiştir. Şiirinde işlediği temaların çeşitliliği ve neredeyse her türde çok sayıda şiir nazmetmesi, Muharrem'in yaşadığı dönemi her yönüyle yansıtmaları açısından önem taşımaktadır.

Anahtar Kelimeler: Ahmed Muharrem, Modern Arap şiiri, siyasî şiir, ictimâî şiir, vicdânî şiir.

ABSTRACT

Ahmad Muharram is one of the modern Arab poets. In his poetry, he followed the neo-classical school pioneered by Barudi. Expressing both current events and personal experiences through his poems, Muharram believed that poetry should have a function in general. This functionality is directly related to the awareness that the poet raises in his own society. In this context, Muharram focused on the poetry of political and social themes and was known in Arabic literature with this feature. However, the poet did not neglect to verse poems only related to his personal experiences and emotional world. The diversity of the themes he deals with in his poetry and the many of his poems in almost every genre are important in terms of reflecting the period in which Muharram lived in all aspects.

Keywords: Ahmad Muharram, Modern Arabic poetry, political poetry, social poetry, emotional poetry.

İÇİNDEKİLER

ÖZET	i
ABSTRACT	ii
KISALTMALAR	vi
GİRİŞ	1
A- TEZİN KONUSU, AMACI ve YÖNTEMİ	1
BİRİNCİ BÖLÜM	4
AHMED MUHARREM	4
HAYATI, EDEBÎ KİMLİĞİ ve EDEBÎ FAALİYETLERİ	4
1. Hayatı	4
2. Edebî Kimliğinin Oluşmasındaki Faktörler	13
2.1. Fransız İşgali ve Sonrasında Mısır'ın Siyasî, Ekonomik ve Sosyal Durumu	14
2.2. Modern Arap Şiirinin Gelişim Süreci: Bârûdî Ekolü ve Arap Şiirinde Yenilik Hareketleri	21
3. Ahmed Muharrem'in Edebî Faaliyetleri	27
3.1. Apollo Topluluğu/Apollo Dergisi	31
3.2. Eserleri	37
3.2.1. Mecdü'l-İslâm Divanı (ديوان مجد الإسلام)	37
3.2.2. Divânu Muharrem (ديوان محرم)	41
3.2.2.1. Es-Siyâsiyyât (السياسيات)	43
3.2.2.2. el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî (الاجتماعيات والمراسي)	44
3.2.2.3. el-Havâtır ve't-Teemmülât (الخواطر والتأملات)	46
3.2.2.4. el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât (الإخوانيات والتهاني)	47
3.2.2.5. et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb (الطبيعة والوصف والغزل والحب)	50

3.2.3. Dîvânu'l-Aksâ'l-Hazîn (ديوان الأقصى الحزين)	51
3.2.4. Teatral/Dramatik Şiiri “Nûkbetü'l-beramike” (نكبة البرامكة)	51
3.2.5. Nesirleri.....	51
İKİNCİ BÖLÜM.....	53
AHMED MUHARREM'İN ŞİİRİNİN ANA TEMALARI	53
1. Siyasî Şiirleri	54
1.1. Osmanlıcılık.....	56
1.2. Arap-İslam Birliği.....	70
1.3. Mısır Milliyetçiliği/Vatan Şiirleri.....	76
1.3.1. İngiliz İhtilali Karşıtlığı ve Tam Bağımsızlık Arzusu	77
1.3.2. Mısır İdarecileri Aleyhine Siyaset Eleştirisi	84
1.3.3. Mısırlılık Söylemi/Vatan Şiirleri	92
2. Sosyal Konulu Şiirleri/İctimâiyyât.....	99
2.1. Kadının Toplumdaki Rolü ve Sosyal Statüsü Konulu Şiirler.....	102
2.2. Eğitim.....	116
2.3. Sosyoekonomik Sıkıntılar, Ahlaki Yozlaşma ve Kötü	
Alışkanlıkların Artması.....	119
3. Vîcdânî/Lirik Şiirleri (Vîcdâniyyât/الشعر الوجداني).....	125
3.1. Dinî Şiirleri (Dua, Ahlak ve Züht Konulu).....	126
3.2. Havâtır/Düşüncelere Dalma (Dertli ve Karamsar Motifler)	132
3.3. Gazel/Romantik Şiirleri	137
3.4. Tasvir/Vasf Şiirleri	147
3.5. Mersiyeleri.....	151
3.6. Methiye ve Fahr Şiirleri	153
4. İhvâniyyât Şiirleri	155
4.1. Tehânî Şiirleri	156

4.2. Mürâsele Şiirleri (Müsâcele ve Mutâraha).....	160
ÜÇÜNCÜ BÖLÜM.....	162
ARAP EDEBİYAT DÜNYASINDA AHMED MUHARREM'İN KONUMU VE ŞİİRİ HAKKINDA SÖYLENENLER.....	162
SONUÇ	167
KAYNAKÇA.....	173

KISALTMALAR

b.	bin
Bkz./bkz.	Bakınız
C.	Cilt
Hk.	Hakkında
Hz.	Hazreti
md.	Maddesi
ö.	Ölüm tarihi
S.	Sayı
s./ss.	Sayfa/Sayfa aralığı
TDV	Türkiye Diyanet Vakfı
t.y.	Tarih yok
vb.	ve benzeri
vs.	ve saire
yy.	Yüzyıl

GİRİŞ

A- TEZİN KONUSU, AMACI ve YÖNTEMİ

Genel kabule göre, Napolyon'un 1798 yılında Mısır'ı işgal etmesinin ardından, hâlihazırda Avrupa'yı etkisi altına almış olan modernizm, 19. yy. ile birlikte etkilerini Mısır'da da hissettirmeye başlamıştır. Bu yenileşme hareketinin yansımaları, siyasî, sosyal ve fikrî düzeyde köklü dönüşümler şeklinde ortaya çıkmıştır. Tüm bunların bir sonucu olarak Arap edebiyatı da modernizmden nasibini almıştır. Edebiyatta yenilik hareketleri; var olan türlerde konu, içerik ve/veya şekilsel olarak dönüşümler veya bazı yeni türlerin ortaya çıkması şeklinde tezahür etmiştir. Osmanlı'dan kopuş sürecinin ve Avrupalılaştırmanın etkisi Mısır'da siyasî, sosyal ve kültürel temayüllerde değişikliğe sebep olmuş ve dönemin Mısır entelijansiyesi bu yeni eğilimlerini kendi edebî ürünleriyle ortaya koymak ve desteklemek istemişlerdir. Geçmişten günümüze, Arap kültürünü en iyi şekilde yansıtabilme özelliğine sahip olması bakımından şiirler, elbette ki bu yeni temayüllerin yoğun bir şekilde ele alındığı edebî ürünler arasında ilk sırayı teşkil etmektedir. Dolayısıyla modern dönemde Arap şiirinde dikkat çeken en önemli yeniliklerden biri, işlenen konuların, eskiye nazaran farklılık göstermeye başlamasıdır.

Çalışmanın konusunu oluşturan modern Arap şairlerinden Türk asıllı Mısırlı Ahmed Muharrem de (ö.1945), çağdaşı diğer birçok şair gibi, şiirlerinde güncel konuları işlemiş ve çoğunlukla yaşadığı asrın problemleri olarak değerlendirdiği konuları ele alarak şiirleriyle bunlara dikkat çekme ve çeşitli çözüm önerileri getirme hedefini gütmüştür. Dönemin güncel konuları olarak değerlendirilen başlıklar şu şekilde özetlenebilir: Etnik köken milliyetçiliği, Mısır'ın bağımsızlığı, Arap-Mısır-Osmanlı ilişkileri, siyasî idare şekilleri, milli ve dinî siyasî birliktelikler, geleneğe bağlılıktan kopuş, dinin toplumdaki konumu, sosyoekonomik ve kültürel deformasyonlar, kadının sosyal statüsü, ahlak vb.

Ahmed Muharrem, dönemin Mısır toplumunda çeşitli tartışmalara ve atılımlara sebep olan tüm bu konular hakkında şiirler nazmederek bu şiirleri, savunduğu bir düşüncenin ifadesi olarak kullanmıştır. Şiirlerinde savunduğu düşünceleriyle Muharrem, batı ve modernleşmenin etkisi altında edebiyatlarını icra eden diğer Mısırlı şairlerden

ayrışmıştır. Nitekim, 1800'ler itibariyle Fransızların propagandasıyla, "Türklerin kendi haklarını gasp ettiğine" inanan Mısırlılar, Osmanlı'dan kurtuluş adına yüzlerini batıya dönmüş ve bu batılılaşmanın bir sonucu olarak başlayan milliyetçilik söylemi, esasında Mısır'ın tamamen Osmanlı'ya karşı verdiği bir mücadele şeklinde gelişmiştir. Fakat Mısır aydınının savunduğu bu bağımsızlık argümanı, Avrupalılaşma ve modernleşme adı altında Mısır'ın batı sömürgesi olma yolunu açmıştır. Böylece Mısır, Osmanlı'dan kurtulmaya çalışarak yüzyılı aşacak bir batı esaretine kapılarını aralamıştır. İşte Ahmed Muharrem şiiirlerini, yaşadığı dönemde Mısır aydını tarafından genel kabul gören bu batılılaşma hareketine bir tepki niteliğinde nazmetmiştir. Dolayısıyla Ahmed Muharrem siyasî, sosyal ve kültürel fikirleriyle, çağdaşı şairlerin temsil ettiği genel fikrî eğilimden farklı bir noktada durmuştur.

Muharrem'in siyasî ve sosyal konulu şiiirleri dönemin Mısır'ının fotoğrafını ortaya koymak açısından oldukça önemlidir. Zira şair, bir yönüyle kendi halinde yaşayan bir vatandaş olarak Mısır halkını, diğer yönüyle de çocukluğundan yaşlılığına, edebî faaliyetlerini icra eden bir şair olarak Mısır aydınına temsil etmektedir. Dolayısıyla Muharrem, toplumun iki zümresi arasında köprü vazifesi gören ve orta yolu temsil eden bir şair niteliğindedir. Bu bağlamda şair şiiirlerinde, toplumunu ve ümmetini batılılaşma kaynaklı olası kötü sonuçlara ve bu sonuçlara neden olan siyasilere karşı uyarmayı kendine bir misyon edinmiştir. Bu şiiirlerde Mısır'ın batılı devletlere karşı bağımsızlığını sonuna kadar savunmakla birlikte Muharrem, bu bağımsızlığın hilafet sancağı altında olması gerektiğini vurgulamıştır. Osmanlı'nın Arap şiiirini ihmal ettiği ve bu sebeple şiiirin bir çöküş döneminde olduğu görüşünün savunulduğu bir dönemde, Türk asıllı olmasına rağmen Araplaşmış ve Arap şiiirinde edebiyat çevreleri tarafından beğenilen ve üretken bir şair olarak tanınmış Ahmed Muharrem'in Türk literatürüne tanıtılması bu bakımdan büyük önem arz etmektedir.

Öte taraftan Muharrem, nazmettiği şiiir türleri düşünüldüğünde, çok yönlü ve oldukça hacimli bir şiiir divanına sahip olmasına rağmen yalnızca siyasî ve sosyal konulu şiiirleriyle ön plana çıkmıştır. Türkçe literatürde yalnızca *TDV İslam Ansiklopedisi*'nde kısa bir madde -ki bu madde, çalışmamıza devam ettiğimiz süre içerisinde güncellenmiştir- ve 2011 yılında düzenlenen *Vefatının 75. Yılında Uluslararası Mehmet*

Akif Ersoy Sempozyumu’unda Hazem Said Mohammed tarafından tebliğ edilen “Mehmet Akif’in ve Mısırlı Şair Ahmed Muharrem’in Şiirinde Çanakkale Savaşı” bildirisi dışında herhangi bir çalışma bulunmamaktadır. Ne yazık ki Arap literatüründeki çalışmalar da Muharrem’in yalnızca Arap, İslam ve vatan söylemleriyle ilgili şiirleri etrafında şekillenmiştir. Bu konuda en derli toplu eser kabul edilebilecek Mustafa el-Fâr’ın “*eş-Şâir Ahmed Muharram Dirâsâtün fî şî ‘rihî*” kitabında dahi Muharrem’in siyasî ve sosyal konulu şiirleri dışındaki bazı türler ihmal edilmiş hatta tehânî ve mürâsele olarak isimlendirilen şiir türlerine divandan bir cilt ayrılmasına rağmen bunlara, ilgili çalışmada yer verilmemiştir. Ayrıca bu eser, Muharrem’in siyasî yönüne önem verdiği halde onun bu konudaki fikirlerini kapsamlı ve sistematik bir şekilde ele alamamıştır. Öte taraftan, eserde yer verilen şiirlerin birçoğu “bu konuda şöyle bir şiiri vardır” üslubuyla kaleme alındığı için bu çalışma, yer yer yorucu bir üsluba sahip olabilmektedir.

Bu çalışmada, şiirlerinde yeniyi işlemesinden de anlaşılacağı üzere, yenileşmeye açık fakat Avrupalılaşmaya karşı, doğu ve batı arasında bir köprü görevi gören Muharrem’in, şiirleri aracılığıyla kendi dönemini nasıl yansıttığının okuyucuya tanıtılması amaçlanmaktadır. Öte yandan bu dönemle ilgili Türk okuyucunun zihninde yer alan kalıplaşmış Mısır aydını imajının, Ahmed Muharrem örneğinde olduğu gibi, keskin çizgilere sahip olmaması gerektiğini ortaya koymak da bu çalışmanın bir diğer amacını teşkil etmektedir.

Ahmed Muharrem’i ve onun şiirini her yönüyle okuyucuya tanıtmayı hedeflediğimiz bu çalışmanın ana kaynakları, Muharrem’in yine kendisine ait beş ciltlik şiir divanından oluşmaktadır. Bu divanda yer yer şairin hayatı ve şiirlerini hangi gayelerle nazmettiğine dair verilen dipnotlar, şairin tanıtılması ve yaşadığı dönemin bir okumasının yapılabilmesi bakımından da önem arz etmektedir.

Sonuç olarak bu çalışmanın, literatüre derli toplu Türkçe bir kaynak kazandırmanın ve bu alandaki açığın bir nebze kapatılmasının yanı sıra, ileride modern Arap edebiyatı ile ilgili yeni çalışmaların yapılmasına öncülük etmesi hedeflenmiştir.

BİRİNCİ BÖLÜM

AHMED MUHARREM

HAYATI, EDEBÎ KİMLİĞİ ve EDEBÎ FAALİYETLERİ

1. Hayatı

Tam adı Ahmed Muharrem b. Hasen Abdullah el-Mısırî, bilinen adıyla Ahmed Muharrem, 20 Ocak 1877 yılında Kahire’de dünyaya geldi. Doğum tarihi ve yeri ile ilgili farklı bazı görüşler de vardır. Mısırlı tarihçi Abdurrahman er-Râfî’ye (ö. 1966) göre Muharrem 1871 yılında doğmuştur.¹ Zekî Muhammed Mücâhid’e (ö. 1980) göre ise Ahmed Muharrem’in doğum yeri ve tarihi ile ilgili iki farklı görüş vardır. Bunlardan biri Muharrem’in 1880 yılında Buhayra’da, diğeri ise 1877 yılında Kahire’de dünyaya geldiğidir.² Bu konuda farklı görüşler olsa da yukarıda belirtilen Kahire’de³ 1877 doğum tarihini Muharrem, Ahmed Ubeyd’e (ö. 1980)⁴ gönderdiği otobiyografisinde kendisi vermiştir.⁵ Doğumu, 5 Muharrem 1294 hicri yılına tekabül ettiği için ikinci isim olarak Muharrem adı verilmiştir. Şairin anne ve babası Türk’tür. Fakat anne tarafı Mısır’da ikametlerinin son yıllarında Mısırlı Araplarla evlilikler yapmıştır.⁶ Uzun yıllar Mısır’da kök saldıkları ve çeşitli evliliklerle akrabalıklar kurdukları için Muharrem’in ailesi de Mısır-Arap kültürünü benimseyen Türk ailelerindendir. Adındaki el-Mısırî nisbesi de babası Hasen Efendi’ye ya da atalarına artık Mısır’da yerleşik oldukları için verilmiş

¹ Abdurrahman er-Râfî, *Şuarâu’l-vataniyye*, Hindawi, Kahire 2020, s. 201.

² Zekî Muhammed Mücâhid, *el-A’lâmu’ş-şarkiyye*, 1. Baskı, Mektebetü Mücâhid, Kahire 1963, C. 4, s. 22.

³ Şairin Kahire doğumlu olduğu kendisi tarafından belirtilse de nerede büyüdüğü ile ilgili net bir bilgi yoktur. Bu konuda elbette bazı çıkarımlarda bulunma imkânı veren bilgiler mevcuttur. Bunlar, çalışmanın ilerleyen bölümlerinde zaten verilecektir fakat, toplu bir çıkarım olması açısından tekrara düşmemek adına bu bilgiler kısaca şu şekilde verilebilir: I. Bilgi: Muharrem, eğitimi için kısa süreli Kahire’de bulunmaktadır fakat ailesinden uzaktadır. Ayrıca okulunu bırakıp evine geçtiği zaman babasının Kahire seyahatlerinden bahsetmektedir. II. Bilgi: Muharrem’in tabiat tasvirlerinden bahsedilirken onun İskenderiye’ye yaptığı yolculuklardan bahsedilir ve burada bahsedilen güzergâhta şairin Kahire’ye de uğradığı ifade edilir. Dolayısıyla Muharrem Kahire’de doğsa da Kahire dışında bir yerde ikamet ediyor olmalıdır.

⁴ Ahmed Ubeyd (1892-1980), Suriyeli yayıncı, şair ve yazar. O dönemde yaşayan tüm edip ve şairlerin tabakatını yazma arzusunda olan Ahmed Ubeyd, devrin şairlerine kısa otobiyografilerini kendisine göndermeleri için mektuplar yollamış ve aldığı geri dönütler üzerine “*Meşâhîru şuarâi’l-asr fi’l-aktâri’l-arabiyyeti’s-selâse*” adını verdiği tabakat kitabını telif etmiştir.

⁵ Mustafa Muhammed el-Fâr, *Eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şî’rihî*, 1. Baskı, Matbaa er-Rûzanâ, Amman 2007, s. 55.

⁶ el-Fâr, *Eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şî’rihî*, s. 56.

olmalıdır. Muharrem'in Safer ayında doğduğu için kendisine Muhammed Safer adı verilen kardeşi ve “*Rasâü'ş-şakîki'l-ekber li'ş-şâir*” (Şairin En Büyük Kardeşine Mersiyesi)⁷ isimli şiirinden anlaşıldığı üzere en büyük ağabeyi dışında aile üyeleri hakkında yazılı başka bir bilgi bulunmamaktadır. Bununla birlikte 1941 yılında eşinin ölümü üzerine kaleme aldığı mersiyesinden Muharrem'in bir evlilik yaptığı anlaşılmaktadır.⁸ Ayrıca şiirlerinin tasnif ve tahkikini de gerçekleştiren oğlu Mahmud dışında Muharrem'in, yine yer yer şiirlerinde yer verdiği için tespit edilen üç çocuğu daha vardır. Örneğin “*el-Benûn ve'l-benât*” (Erkek ve Kız Çocuklar) başlıklı şiirinde “(Diğer bütün) Zeynepler kıskanır Zeyneb'i ve Kevkeb (Yıldız)'in güzelliği vardır diğer bütün yıldızların üstünde”⁹ beyitine oğul Mahmud tarafından Zeyneb ve Kevkeb'in Ahmed Muharrem'in kızları olduğu dipnotu verilmiştir. Ayrıca “*el-Hayru bi'l-benîn*” (Evlatlara İyilik Etmek) başlıklı şiirinde geçen “Rabbim! Benim için Süleyman'da rızayı muhafaza et (yani benden hoşnut olsun) ve onu yarın için en hayırlı birikim/kazanç eyle!”¹⁰ beyitindeki Süleyman ismine de şairin oğlu olduğu dipnotu düşülmüştür. Muharrem'in evlilik hayatı ile ilgili daha fazla bilgi bulunmamakla beraber ileri yaşlarında evlenmesi de genç bir kıza âşık olduğu bilinmektedir. Bu konuda Muharrem'in 60 yaşındayken Demenhûr'da edebiyatla ilgilenen 18 yaşındaki Hristiyan bir üniversiteli kıza âşık olduğu¹¹ söylene de şairin tarihi bilinen ilk aşk şiiri 1932'de, şair 55 yaşındayken yayınlanmış ve bu şiirinin öncesinde de şair, gerçek anlamda âşık olduğunu yansıtan pek çok aşk şiiri nazmetmiştir.¹² Yani bu aşk durumunun şairin daha erken yaşlarında başlamış olması muhtemel görünmektedir. Hanımının 1941 yılında öldüğü düşünüldüğünde şairin genç bir kıza âşık olması, kendi hanımı hayattayken vuku bulmuştur.

Yukarıda bazı örnekleri görüldüğü üzere, Ahmed Muharrem'in hayatı farklı eserlerde incelenmiştir ve bunlarda zaman zaman birbiriyle çelişen bilgiler

⁷ Bkz. Ahmed Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, 1. Baskı, Mektebetü'l-felâh, Kuveyt 1988, C. 2, s. 336.

⁸ Şiir için bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, ss. 476-77.

⁹ Ahmed Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, 1. Baskı, Mektebetü'l-felâh, Kuveyt 1988, C. 3, s. 281.

¹⁰ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 175.

¹¹ el-Fâr, *Eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şî'rihî*, s. 74.

¹² İlgili şiirler için bkz. Ahmed Muharrem, *Dîvânu Muharrem (et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb)*, 1. Baskı, Mektebetü'l-felâh, Kuveyt 1988, C. 5, s. 310 öncesindeki şiirler.

bulunmaktadır. Ancak şairin 1922 yılında 45 yaşındayken, modern Arap edebiyatı döneminin tabakatını oluşturmak isteyen Ahmed Ubeyd'e otobiyografisini göndermesi, şairin hayatı hakkında birinci ağızdan doğru bilgiye ulaşma imkânı tanımaktadır. Bir otobiyografi olmasına rağmen bu metinde kendinden üçüncü tekil şahıs olarak bahseden Muharrem, ilk öğrenim serüveni ile ilgili şunları ifade etmiştir:

“Öğrenme çağına gelince, babası Mısır'ın çeşitli beldelerine gitti ve burada Muharrem için uygun gördüğü bir eğitim kurumunu seçti. Ahmed Muharrem burada okuma yazmayı öğrenmenin yanı sıra Kur'an-ı Kerim dersleri de aldı. Zihni kuvvetlenip öğrenme kabiliyeti de artınca babası, Ahmed Muharrem'e sarf, nahiv, beyan, edebiyat vb. çeşitli Arap dili bilimlerini ve dini bilgileri öğretmesi için Ezher ulemasından bir hoca tuttu. Henüz 12 yaşındayken bu eğitim dönemini de bitiren Ahmed Muharrem, babasının uygun görmesiyle Kahire'deki devlet okullarından birine başladı. Muharrem'in Arapça ve Arapça ile ilgili diğer bütün alanlara aşırı bir sevgisi ve ilgisi vardı. Fakat bu okulun ilgi duyduğu alanlarda yetersiz olduğunu düşündü. Dolayısıyla okul derslerine ilgi göstermedi. Bu durumu babasına aktardığında babası Muharrem'in o okulu sevmediğini sandı ve Muharrem'in oldukça sistematik ve çok iyi hocalara sahip başka bir okulda tutunabileceğini düşündü. Ahmed Muharrem'i ilkinden daha büyük ve yine iyi bir eğitim modeli olarak kabul edilen farklı bir okula nakletti. Fakat Ahmed Muharrem bu okulda da tutunamadı. Tek isteği bir Mütenebbî (ö.354/965), bir Buhturî (ö.284/897) konumuna sahip olmak olan biri, ecnebler tarafından Arap dilinin yok edildiği Mısır'ın en büyük okullarından birinde nasıl rahat edebilirdi ki? Söz konusu okulunu da beğenmeyen Ahmed Muharrem, içinde bulunduğu sıkıntılı durumu anlatan bir kaside¹³ ile okuldan ayrılmak ve eve dönmek için babasından izin istedi. Durumu kabullenen babası Muharrem'e izin verdi ve kendini istediği gibi yetiştiresin diye sahip olduğu büyük kütüphaneyi oğluna emanet etti. Ahmed Muharrem bu kütüphanede çoğunlukla edebiyat, tarih ve doğu felsefesi kitaplarıyla ilgilendi. Kütüphanede bulamadığı kitapları ise ihtiyaç

¹³ “Birru'l-vâlidayn” (Anne-Babaya İyilik) adını verdiği bu şiiri için bkz. Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 33.

duydukça babası getirtiyordu. Ayrıca babası, kütüphane çalışmalarının yanı sıra en meşhur gazete ve dergilere iştirak edebilmesi için de yardımcı oluyordu.”¹⁴

Muharrem’in eğitimi ile ilgili oğlu Mahmud Ahmed de *Dîvân*’ın ikinci cildinde yer alan bir dipnotta şunları ifade etmiştir:

“Şairin babası Buhayra Vilayetindeki Dilincât’ta ikamet ediyordu. O dönemde o bölgede okul olmadığı için başlangıçta okuma-yazma, basit matematik ve Kur’an eğitimi alabilmesi için babası Muharrem’e özel hocalar tuttu. Sonra Muharrem’i Kahire’deki okullardan birine gönderdi. Fakat Muharrem buradaki eğitim sistemini beğenmedi ve oradan ayrılmak istediğini söyledi. Bunun üzerine babası onu Gize’deki bir ilkokula gönderdi. Muharrem Kahire’de Menîlü’r-ravda’da ikamet ediyor ve her gün Gize’deki bu okula gidiş-dönüşte vapurla Nil Nehri’nden geçiyordu. Bu okulunda da devam etmek istemeyen Muharrem sonunda bir şiirle derdini babasına açmış ve babasının rızasıyla ailesinin yanına dönmüştür.”¹⁵

Muharrem’in devlet okullarındaki eğitim tecrübesi yalnızca altı ay sürmüştür.¹⁶ Esasında Muharrem’in babası Hasen Efendi Abdullah, Mısır kırsalında bir tarlanın idaresinden sorumluydu.¹⁷ Fakat yukarıda ifade edildiği üzere babanın ‘büyük bir kütüphanesinin olması’ ve oğlunun eğitimi ile ilgili çok fazla gayret sarf etmesi, baba Hasen Efendi’nin zirai meşguliyetinin yanı sıra ilim, edebiyat ve eğitimle oldukça ilgili olduğunu gösterir. İşte eğitim ve edebiyata oldukça ilgi gösterdiği anlaşılan bir aile ortamında yetişmenin bir sonucu olarak Ahmed Muharrem de çok erken yaşlardan itibaren Arap edebiyatına ilgi duyma, pek çok şair tanıma ve okuduğu şiirler üzerinde çalışarak edebi tecrübeler kazanma fırsatı yakalamıştır. Edebiyatla ilgili ilk izlenimleri ve ilk şiir denemeleri hakkında Ahmed Muharrem şunları ifade etmektedir:

“Rahmetli babam Arap diline, bilhassa Arap şiirine çok düşküncü. Bazı özel sebeplerle okuldan ayrıldım. Babam da edebî ve ilmî türlerde çeşitli kitaplarla dolu

¹⁴ Ahmed Ubeyd, *Meşâhîru şuarâi’l-asr fi’l-aktâri’l-arabiyyeti’s-selâse*, 1. Baskı, Matbaa et-Terakkî, Şam 1922, C. 1, ss. 114-15.

¹⁵ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve’l-Merâsî)*, C. 2, s. 33.

¹⁶ Sa’d Mihâil, *Âdâbu’l-asr fi şuarâi’s-şâm ve’l-irâk ve Mısır*, Matbaatü’l-umrân, Kahire t.y., s. 57.

¹⁷ Mücâhid, *el-A’lâmu’s-şarkîyye*, C. 4, s. 22.

kütüphanesini kullanmama izin verdi. Daha sonrasında beni de ısrarla şiire yönlendirdi ve şiir yazdıkça beni ödüllendirdi. Şiir konusunda doğuştan yetenekliydim. Ben de kendimi tamamen bu sanata verdim ve Allah da şair olmamı nasip etti.

İlk şiirlerimi 12 yaşındayken yazmaya başladım. Bu şiirler çeşitli gayelerle tecrübe kazanmak adına yazılmış şiirlerdi. Bu nedenle bu ilk şiirleri hiçbir dergi veya gazeteye göndermedim. Kendimden emin oluncaya kadar şiirlerim ile ilgili en ufak bir şeyin yayınlanmaması kararını aldım. Nihayet şiirlerimin yeni bir tarzda (modern şiir) olduğunu kabullendiğimde onları yayınlamaya karar verdim. Şiirlerime yönlendirilen iltifat ve takdirler özgüvenimi daha çok artırdı. Cahiliye şiirinden oldukça etkilendim. Muhadramûn şairleri de beni yeterince etkilemiştir. Daha sonrasında da uzunca bir süre Ebû Temmâm (ö.231/846), Buhtürî, Mütenebbî, Şerîf er-Radî (ö.406/1015) ve Maarri'ye (ö.449/1057) odaklandım. Bu büyük öncülerin her birinden olabildiğince istifade ettim. Çağdaş şairlere gelince Bârûdî (ö.1904)¹⁸, Şevkî (ö.1932)¹⁹ ve Sabri (ö.1923)²⁰ gibi birden fazla ismin şiir anlayışından etkilendim. Onların yazdıkları bu şiirlere neden modern şiir veya mensur şiir dendiğini anlamış değilim.”²¹

Ayrıca ileri yaşlarda bir parçası olacağı *Apollo Dergisi* için yazdığı “İsmail Sabri” makalesinde İsmail Sabri ile ilk defa ne zaman ve nasıl tanıştığını anlatmış ve edebiyat ile ilgisinin nasıl başladığına dair ipuçları da vermiştir:

“İsmail Sabri'ye ait okuduğum ilk şiir babamın şiir koleksiyonu içinde kendi el yazısı ile yazdığı beyitlerdi. Babam bu şiir koleksiyonuna Kahire'ye yaptığı yolculuklarında çağdaş şairlerden aldığı şiirleri yazmıştı. Rahmetli, şairlerle çokça vakit geçirir, onların meclislerine giderdi. Bu şairler arasında babam gibi Türk olan bir topluluk da vardı. Bunların en meşhurları Hüsnü et-Tavîrânî (ö.1897) ve Selim Rahmi'dir. Babam bu yolculuklarından döner dönmez beni hediyelere boğardı. Bu hediyeler, oradan satın

¹⁸ Hk. bilgi için bkz. Nasuhi Ünal Karaarslan, “Bârûdî, Mahmud Sami Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, C. 5, ss. 90-91.

¹⁹ Hk. bilgi için bkz. Şeşen Ramazan, “Ahmed Şevkî”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, C. 2, ss. 136-38.

²⁰ Hk. bilgi için bkz. Rahmi Er, “İsmâil Sabri Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 23, ss. 120-21.

²¹ Ahmed Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, 1. Baskı, Mektebetü'l-felâh, Kuveyt 1984, C. 1, s. 9.

aldığı kitaplar ve ezberlediği şiirler olurdu. Ben o zaman küçük bir çocuktum. Babam da beni edebiyata teşvik eder ve ödüllendirirdi.”²²

Şiirde rüşünü ispat eden Ahmed Muharrem, 1910 yılında Mısır Hidivi II. Abbas Hilmi’nin tahta çıkışının yıldönümünde düzenlenen ve dönemin önde gelen şairlerinin jürilik yaptığı şiir yarışmasında “Nil şairleri arasında en mükemmel şiiri yazan şair” sertifikasını kazandı. Çeşitli gazete ve dergilerin farklı pek çok alanda düzenlediği yaklaşık 15 düzyazı ve şiir yarışmasının da birincisi oldu. Henüz çok genç yaşta elde ettiği bu başarılar dönemin edip ve şairleri tarafından takdirle karşılandı.²³ Dolayısıyla her ne kadar “Hafız İbrahim Nil şairi unvanıyla ön plana çıkan”²⁴ bir şair olsa da Muharrem de resmî olarak bu unvanla anılmıştır.

Çok küçük yaşlardan itibaren şiir nazmetmeye başlayan Muharrem, kendisinin de ifade ettiği gibi, başlangıçta bu şiirlerini herhangi ulvi bir amaç uğruna değil; şiir nazmında yalnızca tecrübe kazanmak ve iyi bir seviyeye gelebilmek için kaleme almıştır. Dolayısıyla bu şiirlerin pek çoğu kendisinin de bahsettiği şairlerin şiirlerini çeşitli açılardan taklit etme suretiyle nazmedilmiştir. Fakat bu şiirlerin tamamı orijinallikten uzak, tamamen taklit edilmiş beyitlerden ibaret olmamıştır.²⁵ İlgili şairlerin vezin ve biçemlerinden etkilenen Muharrem, genç yaşta olmasına rağmen şiire kendi yorumunu da katmayı başarabilmiştir. Öyle ki henüz 15 yaşında bile değilken tarih ve edebiyat gibi çeşitli alanlarda kaleme aldığı yazılarının yanı sıra şiirleri de dönemin çeşitli siyaset, edebiyat ve sanat konularına yer veren gazete ve dergilerinde yayınlanmaya başladı.²⁶

Kendi ifadesiyle Muharrem, küçük yaşlardan itibaren şiir nazmına başlamıştır. Bunun bir sonucu olarak Muharrem’in ilk dönem şiirlerinin konusu çoğunlukla şairin kendi sosyal hayatı ve içerisinde yaşadığı çevre ile sınırlıdır. Yani şair ilhamını, gündelik yaşamından almıştır. Dolayısıyla bu dönemdeki şiirleri incelenerek şairin hayatının ilk gençlik dönemine ait kesitler bir günlük gibi okunabilir. Bununla birlikte ilk dönemde

²² Ahmed Muharrem, “İsmail Sabri”, *Apollo*, (1934), s. 100.

²³ Ubeyd, *Meşâhîru şuarâi’l-asr fi’l-aktâri’l-arabiyyeti’s-selâse*, C. 1, ss. 115-16.

²⁴ Hüseyin Yazıcı, “Hâfız İbrahim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, C. 15, ss. 91-92.

²⁵ el-Fâr, *Eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fi hayâtihî ve şi’rihî*, s. 281.

²⁶ Ubeyd, *Meşâhîru şuarâi’l-asr fi’l-aktâri’l-arabiyyeti’s-selâse*, C. 1, s. 115.

çoğunlukla özlem, hasret, ruhun daralması gibi insanı olumsuz etkileyen duyguların, Muharrem’i şiir nazmına sevk eden egemen duygular olduğu görülmektedir. Örneğin ilkokul yıllarında eğitimi için günde iki defa Nil Nehri üzerinde seyahat eden Muharrem, ailesinden uzakta eğitim gördüğü için anne-baba özlemini derinden hissetmiş ve “annenin, kederini hafifletmediği ve babanın da karanlıklarını aydınlatmadığı bir hayat ne kötüdür”²⁷ ifadeleriyle şiirlerine yansıttığı özlem ve hüznün duygularının yoğunluğu, her gün Nil’in doğasına şahit olmasına rağmen tabiat tasvirlerinin önüne geçmiştir. Bunun yanı sıra Muharrem’in şiirlerinin şekillenmesinde elbette ailesinin sahip olduğu dünya görüşünün de etkisi olmuştur. Şairin, babasının vefatı üzerine kaleme aldığı mersiyesinde bu dünya görüşünün ne olduğu açık bir şekilde anlaşılmaktadır: “Muhammed’i severiz biz ve onu müdafaa ederiz. Hilafeti de her iki koldan yükseltiriz. Hilafet binası eğilecek olursa ona destek oluruz. Şiddetle onun hükmünü koruruz. Çünkü hilafette biz ve Muhammed ailesi eşittir. Biz onu miras olarak aldık. Onun etrafında ne kılıçlar durdu ne kanlar kurudu. Sadık koruyucuları bile ihanet ederken ona, biz hilafet konusunda kaçındık ihanet etmekten Allah’a. Şimdi kalkmış bir grup bize Osmanogulları’nın himayesi konusunda atıp tutuyor. Osmanlı’yı bizim hastalığımız diyorlar. Asıl hastalığın ta kendisi, bunları diyenlerdir. Bunlar sahip olsaydı hilafete, şimdiye dönmüştü haramlar helallere...”²⁸

Burada Muharrem’in, ‘biz’ ifadesi ile neyi kastettiği şiirin devamında “babasının kendilerine ölümsüz bir şey bıraktığını ve bunun da ahlaki ilkeler olduğu”²⁹ ifadesiyle netlik kazanmaktadır. Buradaki ‘biz’ ifadesi, kendilerini yani, özelde Muharrem ailesini, genelde ise Türk soyunu ifade etmektedir. Bu ailenin Hz. Muhammed’e duyduğu sevgiden bahseden Muharrem, öte yandan Türk hilafetini de sonuna kadar desteklediklerini ifade etmiştir. Bununla beraber, Hz. Muhammed’in soyundan gelenlerle kendilerinin eşit olduğunu ifade eden Muharrem bu söylemiyle hilafetin Araplara, daha isabetli bir tabirle Kureyş’e ait olmadığını, halifelik için herkesin eşit olduğunu vurgulamaya çalışmıştır. Yine o dönemde bir grup insan tarafından savunulduğunu ifade ettiği Osmanlı karşıtı Mısır milliyetçiliği fikrini de reddeden Muharrem, Mısır’daki

²⁷ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 33.

²⁸ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, ss. 373-74.

²⁹ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 375.

mevcut sıkıntıların sebebinin yine Mısırlılar olduğunu belirtmiştir. Bu ifadelerden anlaşıldığı üzere Muharrem ailesi, Osmanlı hilafeti yanlısı bir siyasi görüşe sahiptir. Ayrıca Muharrem'in bu şiiri 43 yaşındayken yazdığı düşünüldüğünde Osmanlıcılık fikrinin devamlılığını koruduğu anlaşılmaktadır. Bununla birlikte Muharrem'in muhafazakâr eğilimleri olan bir ailede yetişmesi³⁰ ve ilk öğrenimi için Kahire'de ikamet ettiği dönem haricinde uzun süreli Buhayra dışına çıkmaması, Muharrem'in düşünce yapısının şekillenmesinde önemli rol oynamış ve bu durum şiirlerine de yansımıştır. Dolayısıyla ailesinin, özellikle de babasının Muharrem'in hem ilk hem de yetişkin çağda nazmettiği şiirlerine büyük etkisi vardır.

Muharrem, 1920'de babasının vefatının ardından Buhayra bölgesinin başkenti Demenhûr'a yerleşmiş görünmektedir. Çünkü bu tarih sonrasındaki birçok şiiri doğrudan şairin Demenhûr şehrinde şahit olduğu olaylar ve çeşitli gelişmeler ile ilgilidir.³¹ Şiirlerinde fikirlerini özgür bir şekilde işlemeyi misyon edinen Muharrem, devlet dairelerinde çalışmayı fikir özgürlüğü karşısında bir tehdit olarak görmüştür.³² Fakat düşünce ve karakter olarak sempati duyduğu şair Azîz Paşa Abâza (ö.1973) 1935 yılında Demenhûr yöneticisi olup da Muharrem'den belediye kütüphanesinin müdürü olmasını isteyince bunda herhangi bir sakınca görmeyen Muharrem bu teklifi geri çevirmemiştir.³³ Bu teklifi kabul etmesinin arka planında Muharrem'in uzun yıllardan beri geçim sıkıntısı içinde yaşıyor olması yatabilir. Zira "Muharrem, babası hayattayken varlıklı biri olduğu için geçim sıkıntısı çekmemiş fakat babasının vefatının ardından yalnızca edebiyatla meşgul olmanın karın doyurmadığını fark etmiştir."³⁴ Sonuç olarak bu ifadeden Ahmed Muharrem'in evli olması ve 40'lı yaşlarını geçmesine rağmen yalnızca edebiyatla meşgul olup ücretli işlerde çalışmadığı için hâlâ babasından geçiniyor olduğu anlaşılmaktadır. Neyse ki Muharrem, nihayet 1935'te Azîz Abâza sayesinde geçimini temin edebileceği bir işte çalışma fırsatı bulmuştur. Fakat Azîz Abâza Demenhûr idaresinde yaklaşık 3 yıl

³⁰ M. Receb el-Beyyûmî, *en-Nehdatü'l-İslâmiyye fî siyeri a'lâmihe'l-mu'âsirîn*, 1. Baskı, Dâru's-şâmiyye, Beyrut 1995, C. 2, s. 107.

³¹ İlgili şiirler için bkz. Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)* 1920 sonrası şiirleri.

³² Ahmet Özel, "Ahmed Muharrem", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, C. EK-1, s. 47.

³³ Özel, "Ahmed Muharrem", s. 47.

³⁴ el-Fâr, *Eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şi'rihî*, s. 62.

boyunca kalmıştır.³⁵ Muharrem'in kütüphane görevi de Azîz Abâza'nın görevinden ayrılmasıyla son bulmuş olmalıdır. Zira bundan sonra Ahmed Muharrem geçim sıkıntısı çekmiştir. Öte yandan Muharrem'in ev idaresine karşı kayıtsız kalması muhtemelen eşi ile arasında bazı problemler çıkmasına neden olmuş olacak ki bir şiirinde şair, hanımına şöyle seslenmiştir:

“Ey evin hanımı! Beni kendi meşguliyetlerine bulaştırma. Çünkü ben hep bu çağın problemleri ve edebiyat ile uğraştım. Evin meşguliyetleri beni alıkoyarken ne yapabilirim ki ben? Milletim beni bir şair olarak mı yoksa bir baba olarak mı istiyor? Ben yalnızca şiirle meşgul oldum. Onun maddi karşılığını da asla istemem. Ben servet olarak yalnızca şiiri isterim. Bu çağ sanki bir savaş meydanıdır. Kim ona boyun eğerse işte o zaman fakirliğe doğru sürüklenir ve ruhu savrulup gider. Bu yüzden, zengin olan kardeşimden gelecek bir yardıma sırtımı yaslamam. Allah, veren her bir insan elinden çok daha cömerttir.”³⁶

Muharrem yaşadıkları maddi sıkıntılara rağmen insanlardan yardım istemekten geri durmuştur. Aynı şekilde şiirini bir gelir kapısı olarak kullanma imkânı varken bu yolu da tercih etmemiştir. Muharrem'in bir etik olarak kabul ettiği bu edebî ilkeye ne kadar bağlı olduğu ile ilgili İbrahim el-Cüyûşî, Muharrem ve oğlu Süleyman arasında geçen şöyle bir anekdotu aktarmıştır:

“1940'lı yıllarda Kahire'deki Arap Dili Enstitüsü Ahmed Muharrem'in yeteneklerinden yararlanmak adına bazı girişimlerde bulundu, fakat Muharrem'e verilecek olan randevu sürekli erteleniyordu. O zamanlar hükümet Vefd Heyetinden oluşuyordu. Muharrem'in oğlu Süleyman, o zamanlar Fuad Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'nde öğrenciydi. Süleyman konu ile ilgili bir haber almak ve gecikmenin nedenini öğrenebilmek için kuruma gitti. Eğitim bakanı, Süleyman'a kararın imza aşamasında bekletildiğini söyleyerek, şayet babası hükümeti öven birkaç beyit gönderebilirse kararın hemen olumlu sonuçlanacağını ifade etti. Buradan gelecek maddi yardımın hayalleri içerisinde mutlu bir şekilde Demenhur'a babasına giden Süleyman,

³⁵ “Azîz Abâza”, t.y., <https://archive.alsharekh.org/AuthorArticles/170>.

³⁶ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, C. 3, s. 310.

bahsi geçen beyitleri babasının yazmasını istedi. Fakat babası tebessüm edip bunun imkânsız olduğunu ifade etti.”³⁷

Kendi ifadesiyle bütün hayatını şiire adayan Muharrem, derdinin şiirden elde edeceği bir kazanç olmadığını ve şiirini ulvî olmayan hiçbir amaç için kullanmayacağını şu sözlerle vurgulamıştır:

“Şiir yazmadığım gün olmadı fakat elim maddi anlamda hep sıfırda kaldı. Çünkü ben şiirini bir geçim kaynağı haline getirip ondan zenginlik umanlar gibi değilim. Hak ne ise, şiirimde onu gözetirim. Hiçbir emele bel bağlamam. Çağlar boyu bilinmek de istemem. Ben milletime bel bağlarım ve bu sayede yaşadığımız çağı ilerletmiş olurum. Şimdi, bu koltuk sahipleri, benim gibi birinin kendilerini millettten daha üstün gördüğümü mü sanıyor? Şimdi, bu mal mülk sahibi kimseler kendilerine övgü dolu sözler sarf etmemi mi istiyor? Hop! Ağır olun cahiller!”³⁸

Sonuç olarak Demenhûr’daki ikameti boyunca Muharrem, şiir nazmetmek, bunları çeşitli gazete ve dergiler aracılığıyla yayınlamak ve bir süreliğine Apollo cemiyetinin başkan vekilliğini yapmak dışında başka bir işle meşgul olmamıştır. Şair Muharrem 1945’te, Demenhûr’daki ikametinin 25. yılında, 68 yaşındayken hayata gözlerini yummuştur.

2. Edebî Kimliğinin Oluşmasındaki Faktörler

Dünya üzerindeki bütün edebiyatçıların edebi karakterlerinin oluşmasında belli başlı bazı unsurlar etkili olagelmıştır. Bunlar; doğup büyüdüğü coğrafya, bu coğrafyada meydana gelen siyasî, ekonomik, toplumsal yaşantıyı etkilemiş bazı büyük tarihî olaylar, sahip oldukları aile, aldıkları eğitim, farklı coğrafyalara yaptıkları seyahatler, okudukları eserler, tanışıp etkisi altında kaldıkları önemli edebiyat, siyaset, bilim insanlarının eğilimleri ve görüşleri, birtakım kişisel tecrübeler gibi unsurlardır. Ahmed Muharrem’in edebî kişiliği de yukarıda ifade edilen unsurlardan bağımsız değildir. Bu bölümde bir şair olarak Ahmed Muharrem’in, etkisi altında kaldığı faktörler ve edebi kimliğinin nasıl

³⁷ el-Fâr, *Eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şi’rihî*, s. 64-65.

³⁸ Muharrem, *Dîvânı Muharrem (el-Havâtır ve’t-Teemmülât)*, C. 3, s. 315.

şekillendiği incelenecektir. Şairin edebî kimliğinin oluşmasındaki faktörlerin ilki elbette ki yaşadığı dönemin şairde bıraktığı izlerdir. Bilindiği üzere Ahmed Muharrem 19. yüzyılın son çeyreği ile 20. yüzyılın ilk yarısını kapsayan bir zaman diliminde yaşamıştır. 1800 ve 1900'lü yıllarda Muharrem'in nasıl bir Mısır'da yaşadığını daha iyi anlayabilmek için biraz daha geriye, Mısır'da modernizmin ilk kıvılcımlarının ortaya çıkmasının sebebi olarak görülen Napolyon'un Mısır işgaline kadar gitmek gerekir. Sonrasında ise o dönemde Arap şiirinin durumunu ve yeni şiir akımlarını ortaya koyarak şair Ahmed Muharrem'in modern Arap şiirindeki konumunu tespit etmeye çalışacağız. Muharrem'in etkilendiği isimler, Bârûdî ekolü, Muharrem'in çeşitli edebî faaliyetleri ve telif ettiği eserler, şairin edebî kimliğini her yönüyle ortaya koyabilmek açısından başlıklar altında incelenecektir.

2.1. Fransız İşgali ve Sonrasında Mısır'ın Siyasî, Ekonomik ve Sosyal Durumu

18. yüzyılın sonlarına doğru artık giderek zayıflayan Osmanlı hakimiyeti, Akdeniz üzerindeki etkisini de yitirmiş, bölge çoğunlukla İngiliz idaresine geçmiştir. Her ne kadar Mısır üzerinde Osmanlı hakimiyeti devam etse de İngiltere, Süveyş kanalı aracılığıyla Hindistan ve uzak doğu üzerindeki otoritesini sağlamlaştırmayı başaramamıştır. Bölgedeki İngiliz hakimiyetinin güçlenmesi ve tek otorite haline gelmesi, Napolyon tarafından Fransa'ya karşı en büyük tehdit olarak kabul edilmiştir. İngiliz tehdidini bertaraf etmek ve Osmanlı'nın Mısır üzerindeki etkisini olabildiğince azaltmak amacıyla Napolyon'un liderliğindeki Fransız orduları 1798 yılında İskenderiye'ye girmiştir. Tercihinin yıkımdan yana olmadığını göstermek adına Napolyon, Mısır halkına bir bildiri yayınlayarak onların güvenini kazanmak istemiştir. Besmele ile başladığı bu bildiride kendisinin Memlûklerden daha çok Allah'a iman ettiğini, Mısır'a gelme amacının yalnızca Mısırlıların sahip olduğu hakları zalimlerin elinden almak olduğunu, İslam dinine, peygamberine ve kitabına çok büyük saygı duyduğunu ve Müslümanlara karşı oldukça ılımlı bir yaklaşım benimsediğini ifade etmiştir.³⁹ Mısırlı tarihçi el-Cebertî (ö. 1825) bu durumu meşhur *Acâ'ibü'l-âsâr* adlı eserinde şöyle ifade ediyor: “Fransızlar

³⁹ Abdurrahman b. Hasan Cebertî, *Acâ'ibü'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2013, C. 4, s. 10.

Mısır'ı, içerisinde bulunduğu durumdan ve halkını da cehalet ile dolu bu devletin⁴⁰ tahakkümünden kurtarmak istediler. Geldiler ve başarılı da oldular. Bununla birlikte ne birinin tepkisine maruz kaldılar ne de insanlara kötü davrandılar. Onların gayesi yalnızca Mısır'ın durumunu düzeltmek ve biri Karadeniz'e, diğeri Kızıldeniz'e açılan işlevsiz haldeki körfezlerini işler duruma getirerek Mısır'ın verimliliğini ve zenginliğini artırmaktı.”⁴¹ Cebertî'nin ifadelerinden Fransızların halka yön veren Mısırlıları etkiledikleri açıkça görülmektedir. Halka yön veren Mısırlı aydınların ve dolayısıyla da bir kısım halkın güvenini kazanmayı başaran Fransızlar, bu sayede üç yıl boyunca Mısır'da kalmışlardır. Bu süre içerisinde çoğunlukla Ezher camiasından aydın kimselerin, toplumun ileri gelenlerinin ve ticaretle uğraşan kesimin yer aldığı “divan” adı verilen şura meclisleri kurulmuştur. Özellikle vergiler gibi, bazı idari meseleleri ele alma hakkı tanınmış olmasına rağmen bu meclisler, siyasi konularda mandacı zihniyetin uygun gördüğü işleri yürüten formalite meclislerden ibaretti.⁴² Bu durum, mevcut idare ve halk arasında derin uçurumlar açılmasına neden olmuş, Fransız mandası olan bu yönetim şekli toplumun beklentilerini karşılayamamış ve sonuç olarak Mısır halkı tarafından tepki ile karşılanmıştır. Ayrıca daha en başta Fransız mandasının karşısında duran Mısır'ın önemli devlet adamları, alimleri ve kanaat önderleri Fransız kuvvetleri tarafından katledilmiş, pek çok yerleşim yeri yağmalanmış ve toplum yeni bir kaos ortamına sürüklenmiştir. Refah içerisinde özgürce yaşayabilecekleri bir Mısır'a ancak kendilerinin ulaşacağını anlayan ve kendi vatanlarının idaresinde söz sahibi olmak isteyen halk, süregelen mücadeleler sonucunda başarılı olmuş ve Fransız mandası Mısır'dan ayrılmak zorunda kalmıştır.⁴³

⁴⁰ Napolyon'un bir önceki bildirisi incelendiğinde Cebertî'nin “devlet” ile kastının Memlûkler olduğu düşünülebilir. 1517 yılında Osmanlı tarafından Memlûk idaresine son verilmiş olsa da Mısır'da hala güçlü ve etkili Memlûk beylikleri varlıklarını devam ettiriyordu. Dolayısıyla devlet ifadesinden kasıt Osmanlı veya bölgesel Memlûk idareleri olabilir. Osmanlı veya Memlûk fark etmeksizin sonuç olarak bu ifadeden Mısır'da Türk idarelerinin istenmediği anlaşılmaktadır.

⁴¹ Cebertî, *Acâ'ibü'l-âsâr fi't-terâcîm ve'l-ahbâr*, C. 4, s. 35.

⁴² Fransız işgali öncesinde ve sonrasında Mısır ve Mısır'daki yeni düzenlemeler ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman er-Râfiî, *Târihu'l-hareketi'l-kavmiyye ve tatavvuru nizâmi'l-hukm fi Mısra*, 4. Baskı, Mektebetü'n-nahda'l-misriyye, Kahire 1955.

⁴³ Fransızların Mısır'dan çıkarılışı süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Hilal Görgün, “Mısır - Fransız İşgali ve Sonrası”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, C. 29, ss. 569-75.

Napolyon Mısır'dan her ne kadar ayrılmış olsa da ilk geldiği andan itibaren başlatmış olduğu faaliyetler, toplumda hissedilir bir şekilde etkili olmuş ve toplumsal bir dönüşümün başlangıcı olmuştur. Bu faaliyetlerin en önemlisi Napolyon'un Mısır'a çıkarma yaptığı aynı yıl (1798) içerisinde Kahire'de kurduğu Mısır Bilim Enstitüsü (المجمع العلمي المصري)'dür. Mısır resmî web sitesinde bu enstitünün kurulma amacı şu şekilde ifade edilmiştir: “Bilim Enstitüsü'nün kurulmasının iki sebebi vardı. Bunlardan görünüşte olan sebep, Mısır'da bilimlerin gelişmesi için çalışmak, Mısır'ın tarihi olaylarını, endüstriyel alanlarını ve doğal unsurlarını araştırmak ve incelemek, ayrıca Fransız çıkarmasını yöneten liderlerin istişareleri hakkında görüş ortaya koymaktır. Fakat gerçek gaye ise Mısır üzerinde detaylı bir çalışma yaparak bu ülkenin işgalci Fransa'nın yararına nasıl kullanılacağına incelenmesidir. Nitekim bu çalışmaların sonucu olarak “*Description de l'Égypte*” (Mısır'ın Tanımı) isimli kitap ortaya çıkmıştır.”⁴⁴ Bu enstitünün, Fransızların Mısır ihtilali öncesinde planladıkları bir proje olduğu açıktır. Nitekim Napolyon'un Mısır'a gelirken uzay bilimi, matematik, mühendislik, dilbilim, resim vb. bilim ve sanat alanlarında uzman pek çok Fransız'ı da beraberinde getirmesi bu fikrin bir sonucudur. Kurulan bu Bilim Enstitüsü büyük bir kütüphane ve matbaadan⁴⁵ oluşuyordu. Cebertî'nin ifadesine göre kütüphanede Fransa'dan getirilen kitaplar, Mısır'da ele geçirilen bilim ve din alanlarında kaleme alınmış eserler ve diğer bazı İslam beldelerinde yazılmış Müslüman alimlere ait eserlerin yanı sıra çeşitli tasvirler, hayvan ve bitki örnekleri, uzay ve mühendislik alanında kullanılan aletler, cerrahi aletler, bunların çizimleri, haritalar vb. materyaller de bulunmaktaydı. Ayrıca bu enstitüdeki uzmanlar, bilimler alanında çok yetkin olmalarının yanı sıra daha çok matematik ve dil öğrenimi alanlarına önem vermişlerdir. Hatta dil ve mantık öğrenimi hususunda gece gündüz çaba sarf etmişlerdir. Bu dil öğrenimi, yalnızca Arapça ile sınırlı olmamış, diğer dillere de önem verilmiştir. Bu sebeple enstitü kütüphanesinde pek çok dile ait gramer kitapları, sözlükler gibi o dil öğrenimini ve Fransızca'ya tercüme kolaylaştıran eserler de mevcut idi.⁴⁶ Dolayısıyla bu enstitü; kütüphanesi, matbaası ve çeşitli bilim, sanat,

⁴⁴ “Mektebetü'l-mecmai'l-ilmî”, 02.12.2012, <https://www.sis.gov.eg/Story/65009/مكتبة-المجمع-العلمي-?lang=ar>.

⁴⁵ Bu matbaa Mısır'da ilk matbaa olma özelliğini taşımaktadır.

⁴⁶ Cebertî, *Acâ'ibü'l-âsâr fi't-terâcim ve'l-ahbâr*, C. 4, s. 52.

teknik alanlarına tahsis edilmiş diğer bütün faaliyet birimleri ile birlikte bir külliye niteliğindeydi.

Enstitüde Arap dili hususunda Mısırlılara ihtiyaç duyulması ve buradaki faaliyetlerin Müslüman din, bilim ve sanat adamları arasında da ilgi uyandırması sonucunda enstitü, kütüphane ve çalışmalarını Mısırlı Müslümanlara açmış ve Fransızlarla yakın ilişkiler bu dönemde enstitü aracılığıyla gerçekleşmiştir. Özellikle hem Latin hem Grek hem de Arap harfleriyle yayın yapan matbaanın işlevselliği ve enstitüde gerçekleştirilen kimya laboratuvar çalışmaları, o dönemin Mısır'ında bir ilk olduğu için Mısırlı aydınlar tarafından büyük bir alaka ile karşılanmıştır. Sahip oldukları gücün Mısırlılarda hayranlık uyandırdığını tespit eden Fransızlar, onların bu alakasını ve batı karşısında yaşadıkları geri kalmışlık kompleksini, Osmanlı'ya karşı ateşlemiş ve İslam birliğini yok etme hedefi yolunda bir Mısırlılık bilinci oluşturmaya çalışarak Mısırlıların Osmanlı'dan ayrı oldukları fikrini yerleştirmeye çalışmışlardır.⁴⁷ Fransızlar, güçlü bir Osmanlı otoritesinin hükmü altında olan bir bölge yerine, dağılmış ve zayıflatılmış bir coğrafyada daha kolay hükmedebileceklerini hesaplamış ve bu dağılmanın gerçekleşmesi için de Mısır'da Türk karşıtlığını ateşleyecek “yapay bir Türk imajı”⁴⁸ oluşturmuşlardır. Buna göre Mısırlıların, Firavunlar dönemine uzanan köklü ve şanlı bir tarihleri vardır. Mısırlılar hiçbir milletin boyunduruğu altında olmadan tek başlarına bir gücü temsil etmektedirler. Fakat her yönüyle mükemmel bir ulus olmalarına rağmen Mısırlılar geride kalmışlardır. Bilakis, geride bırakılmışlardır. Çünkü tüm bu geri kalmışlığın sebebi Osmanlı'dır. Mısır, Osmanlı tarafından, bile isteye en kötü koşullara mahkûm edilmiştir. Şimdi bir durgunluk döneminde olan Mısır, ancak Fransızlarla birlikte yürüdüğünde hak ettiği yaşam standartlarına ulaşacaktır.⁴⁹ Bilim, edebiyat ve sanat alanlarının tamamında böylesine geniş çaplı, disiplinli ve ileri seviye bir çalışma ile karşılaşmanın bir sonucu olarak Mısırlı aydınlar arasında ülkelerinin kurtulması gerektiği fikri ve bu kurtuluşun, batının eliyle olacağı düşüncesi oldukça kuvvetlenmiştir. Bu kurtuluş, Mısırlı aydınlar

⁴⁷ Mısır'da kavmiyetçi fikrin başlaması ve gelişimi hk. ayrıntılı bilgi için bkz. Abdurrahman er-Râfî, *Târîhu'l-hareketi'l-kavmiyye ve tatavvuru nizâmi'l-hukm fi Mısra*, 4. Baskı, Mektebetü'n-nahda'l-mısıriyye, Kahire 1955, ss. 65-154. Ömer ed-Dekkâk, *İtticâhu'l-kavmî fi'ş-şî'ri'l-arabiyyi'l-hadîs*, 2. Baskı, Mektebetü'ş-şark, Halep 1963, ss. 105-26. Şükran Fazlıoğlu, *Arap Romanında Türkler*, 1. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2006, ss. 87-101.

⁴⁸ Fazlıoğlu, *Arap Romanında Türkler*, s. 91.

⁴⁹ Kavmiyetçi fikrin gelişim süreci için bkz. 41. dipnot, age.

açısından nihai olarak Mısır'daki Türk unsurundan kurtulma ve yüzünü batıya dönme anlamına gelmekteydi. Fakat yukarıda da ifade edildiği gibi Napolyon'un, Mısır'ı kendi ülkesinin çıkarları doğrultusunda kullanmasının bir sonucu olarak yarar tek taraflı sağlanmış ve nihayetinde Fransız kuvvetleri, halkın tepkisiyle karşılaşmıştır. Dolayısıyla halen daha Osmanlı idaresi altında bir vilayet olan Mısır, Osmanlı tarafından kendi kaderine terk edilmemiş ve İngilizlerle de gerçekleştirilen iş birlikleri sonucunda Fransız işgalciler Mısır'dan 1801 yılında çıkarılmışlardır.⁵⁰ Fakat, Fransızların başlattığı fikrî dönüşümün bir sonucu olan "Mısırlılık" fikri, Fransızların ardından artarak Mısır'ı etkisi altına almıştır. Bu fikrin bir sonucu olarak Mısırlılar, kendilerini idare etmesi hususunda Osmanlı Hanedanı tarafından tayin edilen biri yerine kendi istedikleri birinin vali olmasını talep etmişlerdir. Bu talep halkın yönetime katılma isteğinin bir göstergesi olarak yorumlanabilir. Dayf'ın ifadesine göre Mısır halkı Osmanlı'nın tayin ettiği valileri ve sonrasında Fransızları yalnızca kendi çıkarları için çalıştıkları ve halka hak ettiği ekonomik refahı sağlamadıkları için ülkelerinde istemiyorlar, kendi kendilerini yönetmek istiyorlardı.⁵¹ Bunun üzerine halk, Kavalalı Mehmed Ali Paşa'yı (ö.1849) Napolyon'a karşı göstermiş olduğu başarısından ötürü takdir etmiş ve vali olması istemiyle halifeden talepte bulunmuşlardır. Halife tarafından uygun görülen bu teklif kabul edilmiş ve Mısır'ın yeni idarecisi olarak Kavalalı tayin edilmiştir.⁵²

Vali olmasının hemen ardından Kavalalı, Napolyon'un daha öncesinde yapmış olduğu gibi divanlar kurmuş ve bunlara kendisini her konuda destekleyecek kişileri atamıştır. Ayrıca Fransızlar bilim, sanat, edebiyat ve en önemlisi Napolyon'un başarılarının da etkisiyle harp sanatında, dönemin en ileri toplumu olarak kabul gördüğünden Kavalalı döneminde de Fransa ile yakın ilişkiler devam etmiştir. Nihayetinde Kavalalı dış politikada Osmanlı'ya bağlılığın bir sembolü olarak vali unvanını kullanmaya devam etse de Osmanlı Hanedanı'na karşı Kavalalılar Hanedanı'nı

⁵⁰ Bkz. Görgün, "Mısır - Fransız İşgali ve Sonrası", ss. 569-75.

⁵¹ Bkz. Şevkî Dayf, *el-Edebü'l-Arabiyyü'l-Muâsır fî Mısır*, 7. Baskı, Dâru'l-meârif, Kahire t.y., s. 14.

⁵² Muhammed Hanefi Kutluoğlu, "Kavalalı Mehmed Ali Paşa", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, C. 25, s. 62.

kurarak isyan sinyalleri vermesi ve takip ettiği politikalar ile tam bağımlı olmayacağını da göstermiştir.⁵³

Kavalalı'nın takip ettiği bu politikalara ait ilk uygulama örneklerinden biri de Fransa'nın sahip olduğu gibi bir güce sahip olmak adına Mısır'da batılı tarzda okullar açıp pek çok öğretmen ve uzmanı başta Fransa olmak üzere Avrupa ülkelerinden Mısır'a getirtmesidir. Getirilen bu hocalar, Avrupa standartlarına yükselebilmekle vaadiyle Mısırlı öğrencileri eğitmeye başlamışlardır. Bu durumun bir neticesi olarak Napolyon döneminde Mısır'a yerleşmiş olanlar, Kavalalı'nın açılımı sonrasında gelenler ile birlikte Mısır'da Avrupalı bir azınlık oluşmuştur. Dahası Mısır, bu dönemde Suriye ve Lübnan asıllı çoğunlukla Hristiyan Arap ailelerin göç yeri haline gelmiştir. Bu aileler hem din birliği düşüncesinden hem de toplumda da giderek yaygınlaşan Avrupa hayranlığından hareketle Fransızlarla yakın bir ilişki içerisinde olmuşlardır. Bunun yanı sıra aynı dönemde Fransa'yı daha yakından tanımaları ve buradaki bilim, sanat, edebiyat alanlarındaki gelişmeleri öğrenip kendi ülkelerine kazandırmaları amacıyla Müslüman aydın kesimden oluşan heyetler de Fransa'ya gönderilmiştir.

Bu süreçte Kavalalı, kendi otoritesini sağlama almak için Fransa ile iyi ilişkilerini sürdürmüş ve harp alanında Fransız uzmanlardan edinilen kazanımların da etkisiyle oldukça güçlü bir orduya sahip olmuştur. Bu ordu ile Osmanlı idaresi aleyhine yayılmacı bir politika izlemeye başlayan Kavalalı durdurulamaz bir güce ulaşınca, Osmanlı son çare olarak Osmanlı'ya bağlı kalma şartıyla Mısır ve Sudan'ı Kavalalı Hanedanı'nın idaresine, Filistin'i ise hayatta olduğu sürece yalnızca Mehmed Ali Paşa idaresine bırakmıştır.⁵⁴

Görünüşte Osmanlı'ya bağlılığın var olduğu iddia edilse de Mehmed Ali Paşa ile başlayan "Osmanlılıktan kopuş psikolojisi"⁵⁵ Kavalalı sonrasında da batılılaşma faaliyetleri ve batılılarla iyi ilişkiler kurulması şeklinde devam etmiştir. Bu süreçte Mısır'ın özerklik kazanması yolunda çeşitli adımlar atılmış ve 1866 yılı itibariyle İsmail

⁵³ Kavalalı'nın valiliği sırasında takip ettiği siyaset hk. ayrıntılı bilgi için bkz. Suheyr Hilmî, *Üsratü Muhammed Ali*, 1. Baskı, Mektebetü'l-üsra, Kahire 2003, ss. 61-64.

⁵⁴ Görgün, "Mısır - Fransız İşgali ve Sonrası", s. 569.

⁵⁵ Fazlıoğlu, *Arap Romanında Türkler*, s. 88.

Paşa'nın valiliği döneminde vali unvanı kaldırılarak Farsça'da "emîr" anlamına gelen "hidiv" kelimesi Kavalalı Hanedanı tarafından unvan olarak benimsenmiştir.⁵⁶ Artık Mısır Hidivliği⁵⁷ olarak anılmaya başlayan Mısır, neredeyse özerk bir yönetim haline gelse de tek başına ülkenin içerisinde bulunduğu ekonomik krize kalıcı çözüm üretmedi. Avrupa'dan alınan borçların ödenememesi sonucunda halktan alınan vergiler artırıldı ve idarecilerin neden olduğu zararın faturası halka kesildi. Nihayetinde çözüm olarak Avrupa Mısır'ın iç siyasetine müdahale etti ve çeşitli bakanlıklarda Avrupalılar görev almaya başladı. Süveyş Kanalı'nın açılması da bölgedeki batılı faaliyetlerin artmasına neden olmuştu. Ayrıca bu süreçte ekonomik krizi kontrol altına almak adına Mısır ordusunda mali ve fiziki kısıtlamalara gidilerek ordu zayıflatıldı. Bunun üzerine Urâbî Paşa'nın (ö.1911) öncülüğünde el-Hizbü'l-vatanî adı verilen milli yapılanma dış güçlerin Mısır'dan uzaklaştırılması amacıyla 1882 yılında İskenderiye'de ayaklanma başlattılar. Bu ayaklanmayı bahane eden İngiltere, Mısır'da istikrarı sağlayacağını iddia ederek aynı yıl Mısır'ı işgal etti. Böylece Mısır'da yetmiş yıl sürecek İngiliz sömürge dönemi başlamış oldu.⁵⁸

1892 yılında Mısır Hidivliğine gelen II. Abbas Hilmi (ö.1944), önceki idarecilerin aksine İngilizler yerine Osmanlı ile daha yakın ilişkiler geliştirmiştir. Hidiv Abbas Hilmi'nin siyasetinde el-Hizbü'l-vatanî ya da diğer adıyla el-Cem'iyetü li-ihyâi'l-vatan hareketi Mustafa Kâmil'in (ö.1908) öncülüğünde tekrardan canlanmış ve İngiliz mandası karşısı bu hareket, halk tarafından büyük destek görmüştür.⁵⁹ Mustafa Kâmil'in öncülük ettiği bu hareketin misyonu, 1898 yılında yayımladığı "el-Mes'eletü's-şarkiyye" adlı kitabında anlatılmaktadır. Kâmil, İngiliz mandasına karşı Halife II. Abdulhamid'in korunması gerektiğini vurgulayarak şunları ifade etmiştir: "İngilizlerin, Halife Abdulhamid'e karşı büyük öfke duymalarının sebebi, onun ısrarla tüm Müslümanları İslam halifeliği çatısı altında toplama söyleminden kaynaklanmaktadır. Çünkü onun bu isteği, İngilizlerin büyük emellerine engel olmaktadır. İngilizler,

⁵⁶ Görgün, "Mısır - Fransız İşgali ve Sonrası", s. 570.

⁵⁷ Kavalalı hanedanı valilik olarak başlamış fakat sonrasında, hidivlik, sultanlık ve meliklik(krallık) dönemleri olarak çeşitli isim değişikliklerine gidilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *TDV İslam Ansiklopedisi* Hilal Görgün, Mısır – Fransız İşgali ve Sonrası md.

⁵⁸ Fransız işgali sonrası Mısır'ın modernleşme süreci hakkında ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Abdurrahim Mustafa Bey, *Târîhu Mısra'l-hadîs*, 1. Baskı, Vezâratü'l-meârifî'l-umûmiyye, Kahire 1951.

⁵⁹ Görgün, "Mısır - Fransız İşgali ve Sonrası", s. 570.

Müslümanlar arasında ayrılık çıkmasını ve Osmanlı idaresine de karşı çıkılmasını temenni etmektedir. Bu yüzden ulu Sultan'ın karşıtı olan Müslüman azınlık grupları çok önemser ve sonuna kadar desteklerler. Bununla birlikte İngiltere, halifeliği kendi vesayeti altına alabilirse elde edeceği devasa gücün de farkındadır. Kendine hizmet edecek bir halife sayesinde İslam coğrafyalarının tamamına hükmedebilecektir. İşte bu sebeple İngiltere, var gücüyle Osmanlı hakimiyetini ortadan kaldırmak için çalışmaktadır.”⁶⁰ Mustafa Kâmil'in İngiliz mandası karşıtı ve Osmanlı yanlısı bu tutumu, zaten aynı kanaatte olan Ahmed Muharrem'i etkilemiş ve bu sebeple Muharrem, Mustafa Kâmil'in öncülük ettiği el-Hizbü'l-vatanî'ye en başından beri sempati beslemiş ve şiirleriyle de destek vermiştir.⁶¹ Bununla birlikte Muharrem ailesinin her ne kadar Türk asıllı olsalar da Arap olmayı benimsedikleri ve Arap kültürü içerisinde asimile oldukları ifade edilmişti. Bu nedenle Muharrem, kökleri sebebiyle Osmanlı'ya yakın, fakat kök saldıkları yer itibarıyla kendini Mısırlı bir Arap olarak ifade etmektedir. Yine aynı şekilde Muharrem, Mısırlı olmayı İslamiyet öncesi ile ilişkilendiren, batı mandası karşıtı olan, Osmanlı hilafeti yanlısı olmakla birlikte kavmiyetçi teamülleri olan bir şairdir. Onun tüm bu siyasî eğilimleri, divanında yer alan siyasî şiirlerinden açıkça anlaşılmaktadır. Bu eğilimler çalışmanın ikinci bölümünde ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır.

2.2. Modern Arap Şiirinin Gelişim Süreci: Bârûdî Ekolü ve Arap Şiirinde Yenilik Hareketleri

Özellikle Fransız eliyle Mısır'da başlatılan fikrî dönüşüm, Arap şiirini de doğrudan etkilemiştir. Birçok Mısır aydını tarafından kabul edilen “yapay Türk imajı” algısının sonuçları, Türklerle ilgili her konunun doğrudan geri kalmışlıkla ilgisi olduğu şeklinde tezahür etmiştir. Dolayısıyla bu aydınlara göre, “Osmanlı'nın Mısır hakimiyeti, o dönemde edebî faaliyetlerin de geri kalmasına neden olmuş ve Arap şiiri bir duraklama

⁶⁰ Mustafa Kâmil, *el-Mes'elletü 'ş-şarkıyye*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2014, s. 18.

⁶¹ Muharrem'in el-Hizbu'l-vatanî'yi desteklemesi şairin bizzat Mustafa Kâmil için nazmettiği şiirlerinden anlaşılmaktadır. Bu şiir örnekleri için bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 67, 111, 114.

süreci (inhibitat dönemi) içerisine girmiştir.”⁶² “Arap coğrafyalarında Türklerin hakimiyet kurması, bir duraklama sürecinden bahsedilmesinin ana kaynağıdır.”⁶³ “Türk hükümdarların Arap şiirinin inceliklerini anlayamadıkları için Arap şiirine önem vermemesi ve şiirler karşılığında şairleri ödüllendirmemesi”⁶⁴ gibi durumlar şiirin gerilemesinin nedeni olarak gösterilmiştir.

Bununla birlikte 19. yy. itibariyle Arap şiirinin; “özgünlükten uzak, mana yoğunluğu ve zenginliği yönünden zayıf, kullanılan harf ve lafızlarla bünyesinde yalnızca gizli bir mesaj taşıyan bilmeceler haline geldiği” savunulmuştur. Bu konuda Heykel modern Arap edebiyatının gelişimini ele aldığı kitabında şunları ifade etmiştir: “Şöyle ki bu şiirlerin her bir beyiti, bir tarih veya bir isim ifade eden ebced harflerinden oluşuyordu. Bu dönemdeki şiirlerde bazı lafzî hünerler de bulunmaktaydı. Örneğin beyit sağdan okunduğu aynı şekilde soldan da okunuyordu veya her beyit tamamen noktalı harfler (mu’ceme) veya tamamen noktasız (mühmele) harflerden oluşuyordu. Bazı şiirlerde de örneğin, bir beyitte yer alan tüm kelimeler aynı harfle başlıyor veya beyitte asla aynı harf tekrarı olmuyordu.”⁶⁵ Dolayısıyla bu dönemde şiirin çoğunlukla derin mana yönünün ihmal edildiği, buna karşılık sembolik ve simgesel unsurlar üzerinde durulduğu ve şiirin yüzeysel kaldığı iddia edilmiştir. Fakat tüm bunlar, daha önce de ifade edildiği üzere, batı karşısında aşağılık kompleksine giren bir milletin “donan bir durum”⁶⁶ içerisinde olduklarına inanmalarıyla ilgilidir. Mısır aydınında bir problemin olduğuna dair bu inanç, problemin kökenine inmeyi gerektirmiş ve nihayetinde suçlu Osmanlı ilan edilmiştir. Fakat vakıa ise tam aksini göstermektedir. Zira, Osmanlı döneminde de Arap şiiri, toplum ve yöneticiler nezdinde ilgi ve takdir görmüş üstelik geçmiş dönemlerde olduğu gibi

⁶² “Osmanlı dönemi Arap şiirinin duraklama dönemidir” fikrini savunanlar için bkz. Hannâ el-Fâhûrî, *Târîhu’l-edebi’l-arabî*, 2. Baskı, el-Matbaatü’l-bûlîsiyye, Harissa 1953, s. 871. Ahmed Heykel, *Tatavvuru’l-edebi’l-hadîs fî Mısra min evâili karni’t-tâsi’ aşera ilâ kıyâmi’l-harbi’l-kübrâ’s-sâniye*, 6. Baskı, Dâru’l-meârif, Kahire 1994. Şevkî Dayf, *el-Edebü’l-Arabiyyü’l-Muâsır fî Mısır*, 7. Baskı, Dâru’l-meârif, Kahire t.y.

⁶³ Örn. için bkz. Dayf, *el-Edebü’l-Arabiyyü’l-Muâsır fî Mısır*, s. 38.

⁶⁴ el-Fâhûrî, *Târîhu’l-edebi’l-arabî*, s. 870.

⁶⁵ Ahmed Heykel, *Tatavvuru’l-edebi’l-hadîs fî Mısra min evâili karni’t-tâsi’ aşera ilâ kıyâmi’l-harbi’l-kübrâ’s-sâniye*, 6. Baskı, Dâru’l-meârif, Kahire 1994, s. 31.

⁶⁶ Fazlıoğlu, *Arap Romanında Türkler*, s. 87.

yöneticiler tarafından teşvik de edilmiştir.⁶⁷ Nihayetinde ortada durgunluk döneminde olduğuna inanılan bir edebiyat anlayışı olduğundan Arap aydınının temennisi de Arap şiirinin yeniden canlandırılmasına yönelik olmuştur. Bununla birlikte o dönemde artan kavmiyetçi eğilimler, Arap şiirini içerik bakımından etkilemeye başlamıştır. Örneğin, Rifâa et-Tahtâvî'nin (ö.1873)⁶⁸ klasik şiir üslubunu takip etmekle birlikte şiirini yeni konular üzerine inşa etmesi, şiirde yenilik hareketi olarak değerlendirilmiştir. Tahtâvî, “*Kasîde vataniyye Mısriyye*” adını verdiği bu kasideleri ile yeni şiir türlerinden biri olan vatan şiirinin öncüsü kabul edilmiştir.⁶⁹ Öte yandan, daha önce ifade edildiği üzere Mısır idaresi ve aydını, Avrupa ile iyi ilişkiler içerisindeydi. Bu sebeple Avrupa’dan Mısır’a gelen politikacı, bilim insanı, edip şair vb. olduğu gibi Mısır’dan Avrupa’ya da çeşitli seyahatler gerçekleştiriliyordu. Dolayısıyla dönemin siyasi olayları ve Avrupa etkisi, Arap şiirini de doğrudan etkilemiş ve hem şekilsel hem de içerik bakımından çeşitli şiir ekollerinin ve edebi hareketlerin oluşmasına sebep olmuştur.⁷⁰ Bunlardan en önemlisi ve Arap şiirinde en köklü değişim veya yeni bir soluk olarak değerlendirilen ekol, Bârûdî Ekolü’dür. Ahmed Muharrem de bu ekolün mensuplarından biridir.

Ekolün kurucusu Mahmud Sami Paşa el-Bârûdî (ö.1904), küçük yaşlarda babasını kaybetti. Buna rağmen seçkin bir aileye mensup olması ve eğitime oldukça önem veren annesi sayesinde ilk öğreniminin yanı sıra kendi evinde özel hocalardan ders alma imkanına da sahip oldu. Kitaplara ve bilgiye duyduğu sevgi sayesinde çeşitli alanlarda çok fazla okumalar yapan Bârûdî bu süreçte büyük şairlerin divanlarını da okumuş ve

⁶⁷ Osmanlı döneminin Arap edebiyatı açısından bir inhitat dönemi olduğu düşüncesi vakıayı yansıtmamaktadır. Hannâ el-Fâhûrî ve Şevkî Dayf gibi edebiyat tarihçileri eserlerinde bu konuyu ele alırken nesnel olamamış ve maalesef çok keskin ifadelerle Osmanlı düşmanlığına varacak çıkarımlarda bulunmuşlardır. Onlara göre, Türk idarecileri tarafından Arap şiiri o kadar önemsiz bir hale gelmişti ki şairler artık geçimlerini temin edebilmek adına başka işlerle meşgul olmuş ve şiiri ihmal etmek durumunda kalmışlardır. Fakat, durum tam tersidir. Osmanlı dönemi edebî faaliyetleri yalnızca nicelik değil nitelik açısından da oldukça dikkat çekicidir. Öyle ki Şihâbuddîn el-Hafâcî (ö.1659) bu dönem şairlerinin geçmiş dönem şairlerinden daha iyi olduğunu iddia etmiştir. Osmanlı dönemi Arap edebiyatı hakkında daha ayrıntılı bilgi için bkz. Kenan Demirayak, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi (Mısır ve Biladu's-Şâm Bölgesi) (922-1217/1516-1802)*, 1. Baskı, Fenomen Yayınevi, Kayseri 2015, ss. 96-99.

⁶⁸ Rifâa et-Tahtâvî; Mısırlı dil, edebiyat, tarih, coğrafya âlimi. Mütercim ve şair. Ayrıntılı bilgi için bkz. Hilal Görgün, “Rifâa et-Tahtâvî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, ss. 95-97.

⁶⁹ Heykel, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısra min evâili karni't-tâsi' aşera ilâ kıyâmi'l-harbi'l-kübrâ's-sâniye*, s. 37.

⁷⁰ Modern Arap edebiyatının gelişim süreci ve modern edebî akımlar hk. ayrıntılı bilgi için bkz. Mehmet Yalar, *Modern Arap Şiiri (Kavram - Kaynak - Yapı)*, Arasta, Bursa 2003.

Arap şiirine ve şairlerine büyük ilgi duymaya başlamıştır. Henüz 15-16 yaşlarındayken askeri eğitimini tamamlamış ve Osmanlı ordusuna katılmış fakat Arap şiirine duyduğu ilgi ve sevgi kendisini bu alanda da yetiştirmesi fikrini doğurmuştur. Arap şiirini kaynaklarından öğrenmek için Hüseyin el-Mersafî'den Arap dili ve edebiyatına dair dersler alan Bârûdî, bu derslere devam ederken bir yandan da önde gelen Arap şairlerin divanlarını ezberlemiştir.⁷¹ 18 yaşına geldiğinde Hariciye Nezareti bünyesinde çalışmaya başlayan Bârûdî görevi gereği İstanbul'a gitmiştir. Buradaki kütüphanelerde Arap şiiri divanlarının yanı sıra Türk ve Farisilere ait divanları da inceleme ve bunların üzerinde çalışma fırsatı buldu. İstanbul'da edindiği 6-7 yıllık tecrübenin yanı sıra Fransız ve İngiliz edebiyatına da aşina olan Bârûdî, 1863 yılında Hidiv İsmail Paşa'nın isteği üzerine Mısır'a dönmüş ve burada devlet ve askeri görevlerinin yanı sıra edebi faaliyetlere de devam etmiştir.⁷²

Bârûdî, klasik şiirin izinde kalarak Arap şiirine yeni bir soluk getirme metodunu benimsemiş ve şiirlerini de bu ilke doğrultusunda nazmetmiştir. Bu yeni metodu ilk kez kendisinin ortaya koyduğunu ifade eden Bârûdî, bunu bir şiirinde şu şekilde ifade etmiştir:

فألق إليه السمع ينبئك أنه هو الشعر لا ما يدعي المأ الغمر
يزيد على الإنشاد حسنا كأنني نفثت به سحرا، وليس به سحر⁷³

“Ona kulak ver ki sana (asıl) şiirin kendisi olduğunu bildirsin. O öyle bir şiirdir ki hiçbir önde gelen (şair) buna cesaret edememiştir.

(Bu şiir), okudukça güzelliğine güzellik katıyor. Ben şiire bir büyü yaptım sanki! Oysa onda hiçbir büyü yok!”

Arap şiirinde böylesi bir yeniliğe ilk defa kendisinin giriştiğini ifade etmesinin yanı sıra Bârûdî, şiirin mana yönünü kuvvetlendirdiği için de okudukça yeni manaların

⁷¹ Nasuhi Ünal Karaarslan, “Bârûdî, Mahmud Sami Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, c. 5 (İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 1992), 90.

⁷² Bârûdî'nin hayatı hakkında daha geniş bilgi için bkz. Şevki Dayf, *el-Bârûdî Râidu'ş-şi'ri'l-hadîs*, 6. Baskı, Dâru'l-meârif, Kahire 2006.

⁷³ Mahmud Sami Paşa el-Bârûdî, *Dîvânu'l-Bârûdî*, 1. Baskı, Dârû'l-avde, Beyrut 1998, s. 229.

açığa çıkacağına ve dolayısıyla şiirin her okuyuşta daha da güzelleşeceğine dikkat çekmektedir. Bârûdî'nin büyük Arap şairleri sık sık okuyarak şiirlerinde onları örnek alması ve ayrıca Arap Edebiyatı dışında Türk ve Farisilere ait iki köklü edebiyatın öne çıkan şair ve şiirlerine de hâkim olması, kendisinin şiire bakış açısını şekillendirmiştir. Onun sahip olduğu şiir anlayışı, klasik şiirde olduğu gibi, şiiri manasız lafızlara hapsedmekten uzak, anlam ve duygu yoğunluğu olan bir anlayıştır. Bunların yanı sıra Bârûdî şiirde yeni bir anlayış daha geliştirmiştir. Ona göre şiirde işlenmesi gereken tüm duyguların gerçeğe dayalı olması gereklidir. Dolayısıyla duygu ve mana yoğunluğu farazi olmamalı, gerçek hayatta insanın tecrübe ettiği duygu ve hissiyatlara dayanmalıdır. Ayrıca bir şiirin güzel olması için yoğun mecaz kullanımına da gerek yoktur. Bu mecaz kullanımlar, şiirdeki kompleks ifadelerin artmasına, dolayısıyla da şiirin ağdalı, okuyucuyu yoran bir hale gelmesine neden olmaktadır. Şiirin söz sanatlarından olabildiğince uzak, sade bir dilde olması önemlidir çünkü şiiri söz sanatlarına boğmak, verilmek istenen asıl mananın anlaşılmasına neden olur. Okuyucu da ibareler arasında sıkışıp kalacağından şiir okumaktan zevk alamaz bir duruma gelir. Bu durumda şiiri, sade ve akıcı bir dille söz sanatlarına boğmadan, gerçekte var olan bir duygu ve düşünceden yola çıkarak anlamlı bir bütünlük içerisinde ortaya koymak gerekir.⁷⁴

Bârûdî başlangıçta her ne kadar bir ekol oluşturma gayesiyle Arap şiirinde yeniliğe gitmemişse de onun şiiri edebiyat çevrelerinde büyük takdir toplamış ve şiirde Bârûdî'nin ortaya koyduğu metodu sonrasında İsmail Sabri, Ahmed Şevkî, Hâfız İbrâhim (ö.1932), Ahmed Muharrem gibi takip eden isimler ile bu yenilik hareketi bir ekol haline gelmiştir. Klasik şiirin en güzel örneklerine sanat ve üslup açısından bağlı kalarak Arap şiirini canlandırmayı amaçlayan bu ekol, aynı zamanda şiirde Arapların maruz kaldığı sömürgecilik, zulüm, sefalet gibi güncel siyasî, sosyal ve ekonomik sorunları ele almıştır.⁷⁵ Dolayısıyla Bârûdî ekolü şiir özelliklerinden bir diğeri de günceli klasik vezinlerde nazmetmektir. Öte yandan, önce Emevîler sonrasında ise Abbâsîler döneminde devlet ricalinin medih şairlerini yüklü miktarlarla ödüllendirmesi ve önemli

⁷⁴ Ali Muhammed el-Hadîdî, *A'lâmu'l-arab - Mahmûd Sâmî el-Bârûdî*, 1. Baskı, Dâru'l-kâtibi'l-arabî, Kahire 1967, s. 59.

⁷⁵ İsmail Durmuş, "Şiir", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, C. 39, s. 153.

makamlara getirmesi, methiye türünü Arap şiirinin en önemli ürünü yapmıştı.⁷⁶ Dolayısıyla Arap şiiri çoğunlukla methiye türü üzerinden gelişmiş ve devlet ricalinin beğenisini kazanma niyetiyle kaleme alındığı için bu şiirler, çoğu zaman gerçekleri yansıtmamıştır. Bârûdî, şiirin gerçekliğe dayanması gerektiğini düşünen bir şair olarak devlet ricaline methiye yazılması geleneğine sıcak bakmamış ve şiirde bir yenilik olarak Arap şiirini saray hakimiyetinden uzaklaştırmak istemiştir. Fakat bu isteğine rağmen çeşitli makamlara gelebilmek için kendisi de hidivleri övdüğü şiirler nazmetmiştir.⁷⁷ Nitekim Bârûdî'yi takip eden Ahmed Şevkî de maddi yarar sağlamak adına methiye nazmetmeye karşı olsa da kendisi de menfaat için methiyeler kaleme almıştır.⁷⁸

Bârûdî'nin ortaya koymuş olduğu bu eklektik ekolün şiirleri; vezinde klasik formlar, dilde fesahat ve güncel konuların işlenmesi gibi ana özelliklere sahip olmakla beraber Bârûdî'den etkilenen her şairin kendine has bir tarzı da mevcuttur. Bu üslubu takip eden şair grubu, Bârûdî Ekolü müntesipleri olarak bilinmenin yanı sıra Neo-klasik Şiir Ekolü veya “Medresetü'l-ba's ve'l-ihyâ el-Muhâfizîn” - Muhafazakâr Diriliş ve İhya Ekolü olarak da literatüre geçtiler. Klasik şiir üslubuna bağlı kalmalarından ötürü “muhafazakâr”, yenilikçi olmaları bakımından da “ihya eden/hayat veren” olarak kabul görmüşlerdi. Arap edebiyat dünyasında bu akım hem o dönemde hem sonrasında modern Arap şiirinin ana akımı olarak kabul gördü. Bundan sonra ortaya çıkan yenilikçi şiir akımları da Bârûdî ekolüyle bir şekilde ilgisi olan akımlar şeklinde ortaya çıkmıştır. Dolayısıyla neo-klasik ekol, modern Arap edebiyatının ortaya çıkışı ve gelişmesi noktasında öncü akımı teşkil etmiştir.⁷⁹

Ahmed Muharrem de küçük yaşlardan itibaren klasik şiir üzerinde çalışmış ve kendisinin ifadesiyle bir Buhturî, bir Mütenebbî olabilmek gayesiyle şiirler yazmıştı. Kendi döneminde klasik üslubu yeniden canlandırmayı hedeflemenin yanı sıra yeni temalar veya farklı yaklaşımları da kullanarak şiir yazma üslubunu benimseyen Bârûdî,

⁷⁶ İsmail Durmuş, “Methiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, C. 29, s. 407.

⁷⁷ Ahmed Zeki Ebû Şâdî, *Kadâyâ's-şi'ri'l-muâsır*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2014, s. 62.

⁷⁸ Ramazan, “Ahmed Şevkî”, s. 137.

⁷⁹ Zamansal olarak şiirde çeşitli yenilikler Bârûdî ekolünü takip eden şairler öncülüğünde gerçekleşmiştir. Bu nedenle Bârûdî ekolü, dönemin en dikkat çeken ekolü olmuştur. Dönemin şairlerinin şiirlerindeki yenilikler için bkz. Enîs el-Hûrî el-Makdisî, *el-İtticâhatu'l-edebîyye fi'l-âlemi'l-arabiyyi'l-hadîs*, 1. Baskı, Câmiatü Beyrût el-amîrikiyye, Beyrut 1952, C. 2.

zaten bu eğilime sahip Muharrem'in şiir anlayışını da etkilemiştir. Neo-klasik Bârûdî ekolünü takip eden Muharrem, Arap edebiyatının emîri olarak nitelediği Bârûdî'nin ölümü üzerine 1904 yılında kaleme aldığı mersiyesinde Bârûdî için şunları ifade etmiştir:

أحيا البلاغة بعد أن لعب البلى بزفاتها وقضى على البلغاء
هي دولة الآداب مات أميرها ومحاسن الدُّولات بالأمراء
فَمَنْ المَلِيُّ بتاجها وسريرها يحميها من طارق الأسواء⁸⁰

“Eskidiği için artık bir enkaza dönmüşken ve belîğ kimseleri de yok olmuşken ihya etti belâgatı.

Edebiyat dünyasının emiri ve emirleri olan tüm devletlerin güzellikleri öldü.

Kim şimdi onun tacının ve tahtının yerini doldurup da onları kötülük bulaşmasından koruyacak?”

Muharrem bu şiirinde “belâgatı ihya ettin” ifadesiyle İhya ekolüne bir atıfta bulunmak istemiş olmalıdır. Muharrem, Bârûdî'yi yeni şiirin öncüsü olarak kabul edip onun izinden ilerlese de şiir nazmında Bârûdî'den ayrıldığı ve kendi edebî karakteristik özelliğini ortaya koyduğu pek çok husus vardır. Bunlar çalışmanın ikinci bölümünde ele alınacaktır. Bu nedenle Bârûdî ekolünün ortaya çıkışı, genel özellikleri ve etki alanı ile ilgili burada iktifa edip Ahmed Muharrem'in edebî faaliyetleri ve çalışmaları ile ilgili diğer başlıklar incelenecektir.

3. Ahmed Muharrem'in Edebî Faaliyetleri

Muharrem'in, Arap şiiri özelinde Arap edebiyatını yeniden canlandırma isteği, kendi toplumunun siyasî, sosyal, ekonomi ve sanat ile ilgili olan alanlarda gelişmesini istemesiyle doğrudan alakalıdır. Çünkü o, şiir divanının önsözünde belirttiği gibi “yazar, şair veya herhangi başka bir ilim ve sanat alanıyla meşgul herkesin bir misyon ile doğduğuna inanmaktadır.”⁸¹ Kendi misyonunun ise Mısır'ı içerisinde bulunduğu sefaletten kurtarmak ve halk uyanışına vesile olmak olduğunu düşünen Muharrem,

⁸⁰ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 323.

⁸¹ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 10.

neredeyse tüm edebî çalışmalarını dava olarak gördüğü bu hedef doğrultusunda gerçekleştirmiştir. Bu sebeple milli ruh ve coşkuyu çok erken yaşlardan itibaren iç dünyasında yoğun bir şekilde hisseden şairin, şiirlerini bu davanın bir çağrısı olarak ortaya koyduğu açıktır. Bu dava şair için o kadar önemlidir ki, insanlar üzerinde oldukça etki bırakan ve milli duyguları harekete geçiren hamaset ve siyasiyyât türünde çok sayıda şiir ortaya koyabilmeyi başarmıştır. Ahmed Muharrem, siyasi içerikli bu şiirlerin ortaya çıkışını, yer yer kendinden üçüncü tekil şahıs olarak bahsederek, şöyle ifade ediyor:

“İslahat çağrım ve siyasî hayatıma “*Şekvâ’l-ihtilâl bi-lisâni’l-hâl*” adını verdiğim İslam ve vatan kasidesiyle başladım. Sonrasında bu kasidemi bastırdım ve gazetelere dağıttım. Sahiplerinin yayın izni verdiği gazetelerin hepsi bu kasideyi yayınladı. Bu kasidede şöyle diyorum:

بعين بنيتها وهي نهب مقسم
سوى محجم يعتاق ساقيه محجم
أنتم مدى الأمد عن مصر نؤم؟
أنتم إلى يوم القيامة جئتم؟
ألا مشفق يحنو عليها ويرحم؟
وأسوأ حالا، لو تُفريقون، أنتم
ويا ليتها في مُقبل الدهر تَعقم
فتاة، فهل أدعى فتى حين أهرم؟

كفى حزنا أنا نرى مصرا أصبحت
تناديهمو كي يدركوها ولا أرى
بني مصر هبوا قد تطاول نومكم
بني مصر هيا، قد تمادى جثومكم
بني مصر، هذي مصر تبكي مصابها
بني مصر، هذي مصر قد ساء حالها
فيا ليتها من قبل كانت عقيمة
لقد هرمت مصر، ونزعتم أئها

“Mısır’ın, evlatlarının gözünde parçalara ayrılmış yağmalanmış bir yer haline gelmesini görmemiz kederlenmek için yeter!

(Mısır) onlara kendisini görsünler diye sesleniyor fakat ben, bacakları birbirine dolaşmış bir korkaktan başka bir şey görmüyorum.

Kalkın artık Mısır’ın evlatları, çok uzadı uykunuz! Daha ne kadar Mısır’a karşı uyumaya devam edeceksiniz?

Toparlanın artık Mısır’ın evlatları, çok uzadı hareketsizliğiniz! Kıyamete kadar böyle kımıldamadan mı duracak mısınız?

Ey Mısır'ın evlatları! İşte Mısır, başına gelene ağlamaktadır! Yok mu ona şefkat gösterecek merhametli biri?

Ey Mısır'ın evlatları! İşte Mısır, kötüye gitti hali, hem de ne kötü hal! Keşke bir farkına varsanız!

Keşke daha önceden kısır kalsaydı Mısır... Ah! Keşke gelecekte kısır olsa...⁸²

Yaşlandı artık Mısır, biz hala onun genç bir kız olduğunu iddia ediyoruz. Yaşlanan kimse genç diye çağrılır mı hiç?"

İşte bu kaside ile şair Ahmed Muharrem'in siyasî hayatı⁸³ başlamış oldu. Daha öncesinde edebiyat sahasında siyasî şiir diye bir tür yoktu. Hidiv Abbas'ın şairi Şevkî Bey, makamından ötürü bu türde şiire cesaret edemedi. Hafız İbrahim ise o dönemde Sudan'daydı. Dolayısıyla Ahmed Muharrem'in bu kasidesi Mısır semasındaki ilk milli sesleniş oldu."⁸⁴

Esasında Ahmed Muharrem çok küçük yaşlardan itibaren edebiyat, tarih gibi çeşitli alanlarda telif ettiği yazılarını ve şiirlerini dönemin gazete ve dergilerine gönderiyordu. Fakat bu yayınların hiçbir siyasî özelliği bulunmamaktaydı. 20'li yaşlarına geldiğinde ise Muharrem artık vatan şiirine yönelmiş ve böylesi önemli bir konuda kaleme aldığı şiirlerinde gerçeklik ve objektiflikten uzaklaşmamak adına her türlü devlet ricali veya devlet makamı vb. unsurlardan uzak durmaya çalışmıştır. Fakat "*Şekvâ'l-i ihtilâl*" şiiriyle Mısır edebiyat dünyasında ve milliyetçi siyasiler arasında büyük yankı uyandıran Muharrem, kendisine yöneltilen ısrarlar sonucunda o dönemdeki milliyetçi gazetelere haftada bir olmak kaydıyla çeşitli makaleler göndermiştir.⁸⁵ Muharrem'in belirttiğine göre vatan şiirlerini nazmetmeye başlaması, Hizbu'l-vatanî'nin bir hareket olarak siyaset meydanına çıkmasından öncedir. Fakat kendi milli ve dinî görüşleri

⁸² Kısır kalsaydı da böyle hayırsız evlatları olmasaydı manasındadır.

⁸³ Siyasî hayat ile kastedilen anlam, şiirlerinde siyaset ile ilgili konulara değinmesi ve milliyetçi duyguları harekete geçiren şiirleri bir dava olarak kaleme almaya başlamasıdır. Burada asıl metinde geçen "hayâtühü's-siyâsiyye" ifadesine birebir bağlı kalınmak istendiği için "siyasî hayat" ifadesi kullanıldı. Yoksa Ahmed Muharrem'in bir politikacı olarak siyaset içerisinde yer aldığı vaki değildir.

⁸⁴ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 10-13.

⁸⁵ Ubeyd, *Meşâhîru şuarâi'l-asr fi'l-aktâri'l-arabiyyeti's-selâse*, C. 1, s. 116.

Hizbu'l-vatanî ile örtüştüğünden Ahmed Muharrem hem öncesinde hem de sonrasında, bu hareket içerisinde yer alan devlet ricaline, bu harekete destek veren ediplere ve çeşitli faaliyetlere destek vermiş fakat resmi olarak bir üye olmayı reddetmiştir.⁸⁶ Edebiyatçıların halk adamı olması ve sanatlarını doğru bir şekilde icra etmeleri gerektiğini düşünen Muharrem, şairlerin tüm bağlardan kurtulmuş özgür ve özgün eserler ortaya koymalarını savunmuştur. Muharrem'in bu konuda en çok eleştirdiği isim ise çağdaşı şairlerin emiri/lideri kabul edilen Ahmed Şevkî olmuştur. Kendisi ile Şevkî'yi kıyaslayan Ahmed Muharrem, çıkarsız bir edebiyat yolunu tercih ettiği için kendi edebî hareketini Şevkî'nin sahip olduğundan daha özel bir konumda gördüğünü şu sözleriyle dile getirmiştir:

“O dönemde edebî aristokrasi ulaşabileceği en zirve noktaya ulaşmıştı. Ahmed Şevkî Bey, şâiru'l-emîr (emirin şairi) olması bakımından emîru's-şuarâ' (şairlerin emiri) idi. Ahmed Şevkî varken Mısır'da başka bir şairin ön safta ilerlemesi yakışık almazdı. Ahmed Şevkî de bu nüfuzunu Hidiv'den (Abbas) maddi destek alan gazeteler aracılığıyla kendi edebiyat propagandasını yapmak için kullanmaya başladı.

Ben ise şiirimde en yüksek ideale yöneldim. Çok geniş çerçeveli bir edebiyat hayatına hazırlandım. Bu yolu kendime daha da zorlu kılmaya ve tüm engelleri ortadan kaldırmaya çalıştım. Edebî yetkinliğimin yanı sıra malum aristokrasiyi ve onun tahakkümünü yok etme hususunda bana yardım edecek ve edebiyat dünyasında beni bugünkü konumuma getirecek diğer başka meziyetlerim de vardı. Bu meziyetler, sahip olduğu makamı nedeniyle Şevkî'de olmayan şeylerdir. İşte bu özellikler ilk olarak benim siyasî alandaki özgürlüğüm ve bunun yanı sıra düşünce özgürlüğümüdür. Ben istediğim herhangi bir konuda istediğim şeyi söylerim ve istediğim manaya işaret ederim. Siyaset, toplum, ahlak vb. aklıma gelen her konuya değinirim. Çünkü bu benim çağrımın bir parçasıdır.”⁸⁷

Şiirinde sahip olduğu özgürlük ve bağımsızlık vurgusunu çokça yapan Ahmed Muharrem, kendisi onaylasın veya onaylamasın yine de tüm edebî faaliyetleri Arap

⁸⁶ Ubeyd, *Meşâhîru şuarâi'l-asr fi'l-aktâri'l-arabiyyeti's-selâse*, C. 1, s. 117.

⁸⁷ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 13-14.

edebiyatının gelişimine bir katkı olarak değerlendirmiştir. Ayrıca Muharrem, kendi edebiyatında da din, dil, ırk, vatan gibi özelde Mısır halkını, sonrasında Arapları ve genelde tüm Müslümanları birleştirici temalar kullanmaya özen göstermiştir. Çünkü Muharrem'e göre sanatta gaye birlikteliği sağlandığı takdirde, icra biçimleri farklı olsa dahi sanatın halk üzerindeki olumlu etkisi başarıya ulaşacaktır. Bu bağlamda Mısır'da edebiyatın ilerlemesi noktasında yürütülen tüm faaliyetler Muharrem'in tam desteğini almış ve bunların bazılarında da aktif bir şekilde görev almıştır. Demenhûr'da yayımlanan *Mecelletü's-sıdk* Muharrem'in bu faaliyetlerinden biri kabul edilir. Bu dergide “edebî bir ekol (medrese edebiyatı) ortaya koyan” Muharrem, manzum, mensur ve edebî tenkit ile ilgili yayınlar yapıyor ve “edebî faaliyetlere yeni başlayan genç şairlere de kendilerini yetiştirme imkânı tanıyordu.”⁸⁸ Fakat Muharrem'in bu dergide “bir ekol oluşturdu” olarak ifade edilen faaliyetlerinin ekol olup olmadığı ile ilgili Arap edebiyatı dünyasında ne bir kabul ne de bir ret tespit edilebilmiştir.⁸⁹ Dolayısıyla onun bu çalışmaları, bir ekol olmaktan öte, aktif edebiyat faaliyetleri olarak değerlendirilebilir. Muharrem'in *Mecelletü's-sıdk* dışındaki en önemli edebî faaliyetlerinden bir diğeri ise, edebiyatta birleştirici ve özgürlükçü bir yaklaşım benimseyen Apollo topluluğudur.

3.1. Apollo Topluluğu/Apollo Dergisi

Apollo topluluğunun ortaya çıkışındaki motivasyonları daha net görebilmek adına o dönemdeki edebiyat faaliyetlerine bakmakta fayda vardır. Söz konusu dönemde ilk olarak, daha önce de ifade edildiği gibi, Bârûdî ekolünün Arap edebiyatına etkili bir şekilde yön verdiği görülmektedir. Bârûdî Ekolü'nün ortaya çıktığı dönem incelendiği zaman Arap Edebiyatı'nın, bunun öncesinde bir duraklama süreci içerisine girdiği fikri hakimdir. Edebiyatı canlandırma adına Bârûdî Ekolü dışında farklı girişimler de bu dönemde ortaya çıkmıştır. Bu girişimlerin bir diğeri en önemlisi, Bârûdî Ekolü'ne belki

⁸⁸ el-Fâr, *Eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şî'rihî*, s. 71.

⁸⁹ Bu dergi faaliyetlerinin içeriği hakkında ayrıntılı bilgiye ulaşılamamıştır. Bu nedenle dergi faaliyetlerinin bir ekol olarak kabul edilmesi yalnızca bir iddiadan ibaret kalmaktadır. Fakat Arap edebiyat dünyasında Ahmed Muharrem'in çağdaşı şairlerden farklı bir duruşa sahip olduğu ve bu duruşun da esaslı bir ekolü temsil ettiğine dair çeşitli görüşler mevcuttur. Bunlar çalışmanın ikinci bölümünde ele alınacaktır.

de bir tepki niteliğinde doğan ve Abbas Mahmud el-Akkâd (ö.1964)⁹⁰, İbrahim Abdulkadir el-Mâzînî (ö.1949) ve Abdurrahman Şükrî (ö.1958) öncülüğünde 1921 yılında ortaya çıkan “Medresetü’l-dîvân/Mezhebü’l-dîvân”⁹¹ – Divan Ekolü’dür. Bu edebiyat akımının temel prensibi, geçmişe ait edebi ürünleri hem içerik hem de şekil olarak takip etmeyi bırakmak ve ortaya yeni form ve temalarda, geçmişten ayrışan, güncel, farklı eserler koyabilmektir. Ayrıca Divan Ekolü’nü takip eden şairlerin batı edebiyatı etkisinde kaldığını burada ifade etmek gerekir. Bu durumu el-Akkâd şöyle ifade ediyor: “Bugün edebiyat kürsülerini, geçmiş nesle bağlı olmayan bir grup genç idare etmektedir. Bu gençler doğulu bir kimsenin sahip olduğu duyguları hisseder, dünyayı ise bir batılı gibi tasavvur ederler.”⁹² Bârûdî Ekolü’nü takip eden şairler arasında da batı edebiyatının etkisinde kalanlar olsa da bu şairlerin yalnızca şiir formlarında klasik üslubu taklit etmeleri dahi Divan Ekolü şairlerinin tepkisine neden olmuştur. Dönemin edip, şair, yazar ve münekkitleri arasındaki bu görüş ayrılıkları bir süre sonra şiddetini artırmış ve büyük anlaşmazlıklara neden olmuştur. Böylesi bir kaos ortamının Arap Edebiyatı’na zarar vereceği fikrinden hareketle Ahmed Zekî Ebû Şâdî (ö.1955)⁹³, edebiyat çevrelerinde

⁹⁰ 1889-1964 yılları arasında yaşayan Abbas Mahmud el-Akkâd, Arap edebiyatının en önemli münekkitlerinden biri kabul edilir. Mütefekkir, şair, gazeteci ve siyasetçi kimlikleriyle de ön plana çıkmıştır. Dil ve edebiyat alanındaki yetkinliği sayesinde Mecmau’l-lugati’l-Arabiyye (Arap Dil Akademisi) ve el-Mecmau’l-ilmiyyü’l-Arabî (Arap İlimler Akademisi) gibi kuruluşların üyesi seçilmiştir. Dil ve edebiyat alanındaki yetkinliği yalnızca Arap dili ve edebiyatı ile sınırlı değildir. İngilizce, Almanca, Fransızca gibi batı dillerini de iyi bir şekilde öğrenimi esnasında batı edebiyatı ve kültüründen de oldukça etkilenmiştir. el-Akkâd, Ahmed Şevkî ve Sadık er-Râfî vb. klasik edebiyatı takip eden şairlere karşı yeni bir akımın öncüsü olmuş, İbrahim Abdulkadir el-Mâzînî ve Abdurrahman Şükrî gibi önemli isimleri de bu yeni akımın destekçisi olarak yanında bulmuştur. el-Akkâd, birçok çağdaşının aksine henüz daha hayattayken edebiyat çevreleri tarafından değer görebilmiş ve pek çok araştırmanın konusu olmuştur. Velut bir hayat süren el-Akkâd, edebiyat, siyaset, din ve felsefe gibi alanlarda onlarca eser vermiştir. *Divânu’l-Akkâd, et-Ta’rîf bi-Shakespear, Hitler di’l-mizân, İbnü’r-Rüşd, Bernard Shaw, Abkariyyetü Muhammed* bu eserlerin bazılarıdır. Detaylı bilgi için bkz. Halit Zavalı, “Abbas Mahmûd Akkâd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, C. 2, ss. 267-69.

⁹¹ Ekol, el-Hareketü’t-tecdîdiyye, Medresetü’t-tecdîd, el-Mezhebü’l-cedîd gibi isimlerle de bilinmektedir.

⁹² Abbas Mahmud el-Akkâd, *Mütâlaât fî’l-kütüb ve’l-hayât*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2013, s. 286.

⁹³ Mısır’da şair ve doktor kimliğiyle meşhur olan Ahmed Zekî Ebû Şâdî, 1892 yılında dünyaya geldi. Kahire’de tıp alanındaki çalışmalarını hem doktor hem de bir akademisyen unvanıyla sürdüren Ebû Şâdî bir yandan edebiyat faaliyetlerine de devam etmiştir. Bu faaliyetlerin en önemlisi 1932 yılında Apollo Dergisi’ni çıkarması ve derginin bir sonucu olarak Apollo Edebiyat Ekolü’nü oluşturmasıdır. 1946 yılına gelindiğinde kendisine yöneltilen eleştiri ve sözlü saldırılara artık dayanamayan Ebû Şâdî, ABD’ye göç etme kararı aldı. New York’a yerleşmesinin akabinde edebiyat faaliyetlerine hız kesmeden devam etti. Bu süreçte ticaret ile geçimini temin etmesinin yanı sıra Araplara ait çeşitli gazetelere yazmış ve radyolarda çalışmıştır. Ebû Şâdî, Amerika’da Arap diaspora şairleri tarafından kabul görmeyince Râbitatü Minerva adında kendi edebiyat topluluğunu kurmuş ve Arap edip ve düşünürlerinin yanı sıra Amerikalıların da

bulunan anlaşmazlıkları en aza indirmek, her türlü şiire açık, ortak bir edebiyat platformu oluşturmak amacıyla *Apollo Dergisi* fikrini ortaya koydu.⁹⁴ Böylece dergi, Ebû Şâdî'nin öncülüğünde 1932 yılının Eylül ayında yayın hayatına başlamış oldu. Derginin ilk sayısında yer alan “*el-Cem'ıyyât ve'l-Hafelât*” başlığı altında derginin kurulma amacı, Mısır'daki bütün şairlerin kendi edebiyat ekollerini özgür bir şekilde takip edebilecekleri ve bu şekilde edebî faaliyetlerini sürdürebilecekleri bir platform oluşturmak şeklinde ifade edilmiştir.⁹⁵ Bu sayede tek bir platform üzerinden fikir alışverişlerinin yapılabilmesi, farklı edebi yaklaşımların tanıtılması ve bu farklılıkların edebiyat çevrelerinde varlığını kabul ettirebilmesi hedeflenmiştir. Bu platformun bir sonucu olarak, edebiyat dünyasında kabul gören ve bu özgür platformda edebî yetkinliklerini istedikleri gibi işleyebilen edip, şair ve yazarlar vesilesiyle Arap Edebiyatı'nda da bir canlanma gerçekleşmesi istenmiştir. Ayrıca bu platformun, bütün edebiyatçılara açık olmak ile beraber, Bârûdî ve Divan ekollerinde eksik görülen noktaların tamamlandığı ve kendi müntesiplerinin olduğu yeni bir ekol haline gelmesi amaçlanmıştır. Nitekim Ebû Şâdî'nin öncülük ettiği bu hareket, dergi ile aynı isme sahip ve çoğunlukla batı menşeli romantizm edebiyat akımının hâkim olduğu bir ekol olarak ifade edilmiştir. Ebû Şâdî'nin yanı sıra İbrahim Naci (ö.1953), Ali Mahmud Taha (ö.1949), Ebû'l-Kâsım eş-Şâbî (ö.1934), Salih Cevdet (ö.1976), Muhtar el-Vekîl (ö.1988) ve Muhammed Necib Abdu'l-mutî (ö.1985) gibi dönemin önemli şairleri, Medresetü Apollo (Apollo Ekolü) veya Cemâatü Apollo (Apollo Topluluğu) olarak isimlendirilen bu hareketin öncüleri olmuşlardır.

Apollo topluluğu faaliyetleri sonucu aylık yayın yapan *Apollo Dergisi*'nin Eylül ayı ilk sayısında bir cemiyet kurma gayesiyle yola çıkıldığı, derginin cemiyetin bir yayın aracı olarak kullanılacağı ve Apollo cemiyetinin de başkan, başkan vekili, sekreter ve

yoğun alakasına mazhar olmuştur. Bu topluluk sayesinde tanınırlığı artan Ebû Şâdî New York Asya Enstitüsü'ne Arapça dersleri vermek üzere öğretim üyesi olarak atanmıştır. 1955'te, Amerika'daki ikametinin 9. yılında Ebû Şâdî beklenmedik bir şekilde vefat etmiştir. 63 yıllık ömrüne pek çok eser sığdırabilmeyi başaran Ahmed Zekî Ebû Şâdî, geriye *İhsân, eş-Şu'le, Fevka'l-ubâb, el-Âlihe*, vb. şiir divanı, mecmuası ve drama türünde edebi; tıbbi alanda ise *et-Tabîb ve'l-ma'mel* gibi önemli eserler bırakmıştır. İbrahim Naci, Mahmud Taha gibi kendisinden sonra yetişen önemli şairlere de edebi faaliyet ve eserleri ile ilham kaynağı olmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Mehmet Yalar, “Ahmed Zekî Ebû Şâdî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, C. EK-1, ss. 371-72.

⁹⁴ Yalar, “Ahmed Zekî Ebû Şâdî”, s. 371.

⁹⁵ Dergi Heyeti, “*el-Cem'ıyyât ve'l-Hafelât*”, *Apollo*, (1932), s. 45.

diğer azalar olmak üzere toplamda 15 üyeden oluşacağı ifade edilmiştir.⁹⁶ Ekim ayı ikinci sayısında ise bu üyelerin hangi şairler olduğu açıklanmıştır. Buna göre Ahmed Şevkî başkan, Halil Mutrân (ö.1949)⁹⁷ ve Ahmed Muharrem başkan vekilleri, Ahmed Zekî Ebû Şâdî sekreter ve İbrahim Naci, Ali el-Anânî, Kâmil Geylânî (ö.1959), Mahmud İmâd (ö.1965), Mahmud Sadık (1970), Ahmed eş-Şâyib (ö.1976), Seyyid İbrahim (ö.1994), Ali Mahmud Taha, Mahmud Ebû'l-Vefâ (ö.1979), Hasan el-Kayâtî (ö.1957) ve Hasan Kâmil es-Sayrafi (ö.1984) de diğer üyeleri teşkil etmektedir.⁹⁸ Fakat cemiyetin başkanı olarak atanmasının ve bu kararın dergide duyurulmasının ardından 14 Ekim 1932 tarihinde başkan Ahmed Şevkî'nin vefat etmesi üzerine bir sonraki ay acil bir kurul toplantısı düzenlenmiş ve bu toplantıda yapılan üye değişiklikleri arasında Ahmed Muharrem'in başkan vekili olarak atanmadığı görülmüştür.⁹⁹ Bir sonraki sene ekim ayında düzenlenen kurul toplantısında ise Ahmed Muharrem tekrardan, yeni başkan Halil Mutrân'ın vekili olarak atanmıştır. Başlangıçta cemiyetin başkan vekili seçilmesi sebebiyle Ahmed Muharrem'in derginin her sayısında olmasa da oldukça aktif bir yazar olduğu dikkat çekmektedir. 1932 ve 1934 yılları arasında yayınlanan 25 sayıda Muharrem'e ait toplamda 7 şiir ve 3 makale bulunmaktadır. Bunlar:

-1932 Eylül ayı ilk sayısında “*Min Hümmûmî*” başlıklı aşk şiirini ve edip es-Seyyid Tevfik el-Bekrî'nin edebî kimliği ile ilgili makalesini yayımlamıştır.

-1932 Ekim ayı ikinci sayısında eş-Şi'ru'l-*vicdânî* (lirik şiir) bölüm başlığı altında “*Kuvve ve Da'f*” adlı şiiri yayımlanmıştır.

-Derginin 1933 Mart ayı yedinci sayısında Mustafa Kâmil Paşa'nın vefatının 25. yıldönümü sebebiyle özel bir bölüm ayrılmıştır. Mustafa Kâmil Paşa'ya sempati duymasıyla tanınan Ahmed Muharrem de bu sayı için “*Zikrâ Mustafa Kâmil*” başlıklı uzun bir şiir kaleme almıştır.

⁹⁶ Dergi Heyeti, “Düstûr-u Cem'iyeti Apollo”, *Apollo*, Eylül 1932, 46.

⁹⁷ Lübnanlı şair Halil Mutrân 1869 yılında dünyaya geldi. Batıyla çok yakın temaslarda bulunan Mutrân Arap toplumlarının modernleşmesi hususunda çaba harcamış ve Türk karşıtı Arap milliyetçiliği görüşünü savunmuştur. Ayrıca Mutrân Arap şiirinde romantizm akımının da öncüsü kabul edilir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Yılmaz Özdemir, “Halil Mutrân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, C. EK-1, ss. 520-22.

⁹⁸ Dergi Heyeti, “el-Cem'iyât ve'l-Hafelât Cem'iyetü Apollo”, *Apollo*, Ekim 1932, 144.

⁹⁹ Dergi Heyeti, “el-Cem'iyât ve'l-Hafelât Cem'iyetü Apollo”, *Apollo*, Kasım 1932, 288.

-1933 Eylül ayına gelindiğinde derginin ikinci yıldönümü dolayısıyla ilk iki sayfa Ahmed Muharrem'in kutlama şiirine ayrılmıştır. “*Tahiyyeten Apollo fi senetihâ's-sâniye*” başlıklı bu şiirinde *Apollo*'yu şiir için güzel bir bahar ve aydınlık bir vakit olarak değerlendirmiştir. Ayrıca *Apollo*'yu bir vatan olarak nitelemiş ve bu cemiyete dahil olmayan edebiyatçıların da gurbette olduğunu ifade etmiştir. Takip eden beyitlerde ise dergi ve cemiyeti ayıplayanlara değinmiş ve dergiye yöneltilecek kötü eleştirileri umursamamak gerektiğini “Ayıplanmayan bir şey var mı ki?” beyitiyle savunmuştur. Şiirin son dördüğü ise Ahmed Zekî Ebû Şâdî'ye bu sanat faaliyetinden vazgeçmemesi manalarını içeren beyit ile sonlandırılmıştır.

Aynı sayının ilerleyen sayfalarında *Şi'ru'l-vataniyye ve'l-ictimâ'* (millî ve sosyal içerikli şiir) bölüm başlığı altında yaşadığı çağdan hazzetmediğini ifade ettiği “*Leytenî*” adlı 84 beyitlik şiiri yayımlanmıştır.

-Derginin 1934 yılı Ekim ayında Ahmed Muharrem'in “*İsmail Sabri*” başlıklı oldukça uzun denilebilecek bir makalesi yayımlanmıştır. Toplamda 108 sayfadan oluşan bu makalede İsmail Sabri'nin şiirleriyle ilk defa ne zaman tanıştığını başlayarak, bir şair olarak İsmail Sabri'nin edebî kimliği, içerik ve üslup açısından şiirleri ve Ahmed Muharrem'in şiirine etkisi gibi konuları yoğun şiir örneklendirmeleriyle işlemiştir. Ayrıca Ahmed Muharrem, İsmail Sabri'nin vefatı üzerine çok önceden yazdığı fakat sayfalar arasında kaybolup giden bir mersiye'nin de bu makale vesilesiyle tekrardan gün yüzüne çıktığını ifade etmiş ve makalesini de bu mersiye ile sonlandırmıştır.

-Son olarak 1934 yılı Aralık ayı sayısında *Şi'ru'r-risâ'* bölüm başlığı altında Ahmed Zeki Paşa'nın (ö.1934) ölümünün ardından nazmettiği şiiri “*Risâu Şeyhi'l-urûbe*” başlığıyla yayımlanmıştır.

Ayrıca Ahmed Muharrem'in divanını yayına hazırlayan oğlu Mahmud, divanın ilk cildi *es-Siyâsiyyât*'ın takdim bölümünde babasının şair Hafız İbrahim hakkında da bir makalesinin *Apollo*'da yayımlandığını ifade etmiştir.¹⁰⁰ Fakat makale tarafımızca tespit edilememiştir. Çünkü bu makale, derginin 11. sayısında yayımlanmıştır fakat tarafımızca

¹⁰⁰ Bkz. Muharrem, *Divânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 6.

bu sayıya erişim sağlanamadı.¹⁰¹ Bununla beraber 1934 yılının Aralık sayısı *Apollo Dergisi*'nin de son sayısı olma özelliğini taşımaktadır. Editör Ebû Şâdî aynı sayıda kaleme aldığı yazıda bu durumu, “hükümet tarafından maruz kaldıkları baskı ve maddi yetersizlikler dolayısıyla biriken borçların ödenememesi gibi şartlar, derginin bir başka sayısının daha çıkarılamayacağına neden oldu”, şeklinde ifade etmiştir.

Ahmed Muharrem, Müslüman toplumun büyük çoğunluğu tarafından benimsenmiş dini örf ve geleneğe her ne kadar bağlı, muhafazakâr bir karaktere sahip olsa da bu karakteri kendisini farklı platformlarda yer almaktan alıkoymamıştır. Nitekim *Apollo* bunun en büyük örneğini teşkil etmektedir. Nihayetinde isim menşei olarak *Apollo*, Yunan mitolojisindeki güneş, şair, sanat tanrısı Apollon'dan esinlenilerek ortaya çıkmıştır. el-Akkâd gibi önemli isimler tarafından derginin ilk sayısından itibaren isimlendirme ile ilgili çeşitli eleştiriler veya Mısır-Arap tarih ve kültürüne özgü isim önerileri yapılsa da Ebû Şâdî, Yunan mitolojisinin yalnızca batı kültürüne ait olarak düşünülmemesi, bu kültürün evrensel bir değer olarak kabul görmesi gerektiğini savunmuştur.¹⁰² Ayrıca bütün sayılar incelendiği zaman Mısır-Arap-İslam kültürüne ait milli-manevi değerler, edebiyat ve sanat ile ilgili görsellerden daha çok Batı kültür mirası olarak bilinen unsurlara yer verilmiştir. Ayrıca sanata verilen değer bağlamında birçok sayıda çıplak kadın portrelerine yer verilmesi dahi o dönemde mevcut Müslüman toplumun değer yargılarına başlı başına ters bir eğilimin olduğunu göstermektedir.¹⁰³ Ahmed Muharrem gibi milliyetçi kimliğiyle ön plana çıkan dini değerlere sıkı sıkıya bağlı, ileride şair örnekleri incelendiği zaman fark edileceği üzere, kadınların örtünmesinin gerekliliği hususundaki tavrını da açık bir şekilde ifade eden bir şairin böylesi bir platformda yer alması, dahası cemiyetin başkan vekilliğini yapması, dışarıdan bir gözle bakıldığında tuhaf karşılanabilir. Dolayısıyla dış bir gözle bakıldığında derginin ortaya çıkmasına öncül olanlar ile Ahmed Muharrem'in fikir ayrılıklarının olduğu açıktır. Fakat Muharrem, daha önce de ifade edildiği gibi, düşünce özgürlüğü yanlısı biri olmuş ve özgürlüğün birleştirici olduğu kanaatine varmıştır. Ayrıca her ne kadar muhafazakâr

¹⁰¹ Mustafa el-Fâr, *eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirasetün fî hayâtihi ve şî'rihi* adlı eserinde Ahmed Muharrem'in “*Hafız İbrahim fî'l-Mizân*” adlı makalesinin *Apollo* 11. Sayıda yer aldığını ifade etmiştir. Bkz. İlgili eser, 72. sayfa.

¹⁰² Abbas Mahmud el-Akkâd, “Apollo em Utarid?”, *Apollo*, Eylül 1932, 54.

¹⁰³ Örnek için bkz. *Apollo*, Mart 1934.

Arap-İslam görüşüne sahip olsa da Muharrem, Mısır'ın İslamiyet öncesinde de sahip olduğu köklü tarihin farkındadır. Muhtemelen Greko-Romen Mısır kültürünün de kendi kimliklerinin bir parçası olduğunu kabul eden Muharrem, Mısır'ın mevcut demografik yapısını göz önünde bulundurmuş ve bu mirası dışlamayarak Arap edebiyatında kullanılmasını tasvip etmiş ve bunu Mısır milliyetçiliğinin bir gerekliliği olarak değerlendirmiştir.¹⁰⁴

3.2. Eserleri

Ahmed Muharrem'in, birinin adı *Mecdü'l-İslâm* olmak üzere iki şiir divanı vardır. *Mecdü'l-İslâm Divanı*, siyer ve İslam tarihi konulu destansı şiirler bütününden oluşmaktadır. Muharrem'in diğer şiir divanı ise *Mecdü'l-İslâm*'da yer alanlar dışında kaleme aldığı tüm şiirlerini kapsamaktadır. Muharrem'in iki şiir divanı da 1980 sonrasında oğlu Mahmud tarafından tahkik edilip Kuveyt'te Mektebetü'l-felâh tarafından yayımlanmıştır. Ayrıca oğlu Mahmud tarafından Muharrem'in divanında yer alan Filistin hakkındaki dokuz şiir bir araya getirilmiş ve "*Dîvânu'l-aksâ'l-hazîn*" adıyla yayınlanmıştır. Bunların dışında Muharrem'in beş bölümden oluşan "*Nükbetü'l-berâmeke*" adını verdiği teatral/dramatik bir şiiri vardır. Nesir olarak ise gazete ve dergilere gönderdiği makaleleri ve bir konferansta tebliğ ettiği ve sonrasında kitapçık olarak yayınlanan bir bildirisi vardır. Muharrem'in manzum ve mensur eserleri şunlardır:

3.2.1. *Mecdü'l-İslâm Divanı* (ديوان مجد الإسلام)

Mecdü'l-İslâm ya da sık bilinen diğer adıyla *el-İlyâzâ el-İslâmiyye* isimli divanı, Hz. Muhammed'in hayatının ve peygamberlik sürecindeki önemli olayların anlatıldığı şiirlerden oluşmaktadır. Divanın fikir babası ise Muhibbuddîn el-Hatîb'dir (ö.1969).¹⁰⁵

¹⁰⁴ Muharrem'in Mısır milliyetçiliği ile ilgili şiirlerine çalışmanın ikinci bölümünde yer verilecektir.

¹⁰⁵ Daha çok gazeteci, yazar, edebiyatçı ve yayıncı kimliğiyle tanınan Muhibbuddîn el-Hatîb, 1886 yılında Şam'da doğdu. İlme olan sevgisi sayesinde pek çok beldeyi ziyaret etti ve pek çok hocayla tanışma fırsatı buldu. 1908 yılında Şam'da el-Kabes gazetesinde çalışmaya başlamasıyla gazetecilik hayatı başlamış oldu. Sonraki yıllarda Kahire'ye gitti ve el-Müeyyed gazetesinin yayın kuruluna katıldı. Gazetecilikteki başarısı dikkat çekince Mekke'ye davet edildi. Mekke'de öncelikle Emîriyye(Krallık) Matbaası'nı kurdu ve dini-

el-Hatîb, Osmanlı medreselerinden birinde eğitim görürken müfredatta yer alan Fars dili ve edebiyatı alanında okumalar yapma fırsatı buldu. 10-11. yüzyıllarda dönemin İran Şahının, kadim Fars tarihi ile ilgili bir divan yazması için Firdevsî'ye sarayında bir bölüm tahsis ettiğini, Firdevsî'nin bu sarayda 30 yıl boyunca Fars tarihi ile ilgili beyitleri yazıp ortaya 6000 beyitten oluşan edebiyat harikası *Şehnâme* (*Şâhnâme*)'nin çıktığını öğrendiğinde böyle bir divanın İslam dünyasında da olması gerektiği kanısına vardı. el-Hatîb bu konudaki düşüncelerini şöyle dile getirmiştir: “Arap-İslam dünyasında bu büyük edebiyat eserine benzer bir şey ortaya koyacak hiç kimse yok mu? Nasıl olur da Mecûsilik gibi karanlık bir dini ölümsüz kılacak bir edebiyat eseri olur da en mükemmel din olan İslam'ın böylesi bir edebiyat eseri olmaz? Farisilerin cahiliye dönemi olarak kabul edebileceğimiz o dönemleri çirkinliklerle doludur. Buna rağmen bu ayıpları mükemmel üslubu ile örtme kabiliyetine sahip *Şehname* divanları var. Aynı şekilde Yunanlar, putperestlik zamanlarını öven, günümüzde bile insanların dilinden düşmeyen *İlyada Destanı*'na sahipler. Bu iki eser onlar için bir övünç kaynağı iken neden bizim böyle bir eserimiz yok?”¹⁰⁶ el-Hatîb, Ahmed Şevkî ile karşılaştığında ona da bu düşüncelerinden bahsetti ve *İlyada* veya *Şehname* benzeri bir eser telif etmesi teklifinde bulundu. Bu konuda Şevkî'nin olumlu veya olumsuz herhangi bir cevabının olduğuna dair bir bilgi bulunmamaktadır fakat, Şevkî sonrasında muhtemelen bu teklifin de etkisinde kalarak İslam devletleri ve büyük tarihi şahsiyetler hakkında *Düvelü'l-Arab ve Uzamâü'l-İslam*

siyasi içerikteki Kible gazetesi ile edebi olma vasfını taşıyan İrtikâ gazetesini çıkardı. Tekrardan Suriye'ye döndü ve burada Âsime gazetesini yayına hazırladı. 1920 yılında Fransızların Şam'a girmesiyle Mısır'a göç etti ve Kahire'ye yerleşti. Mısır'da daha önceki gazetecilik deneyimine de güvenerek Ahrâm gazetesini yayınlamak için çalışmalara başladı. Ahrâm, 5 yıl boyunca yayına devam etti. Selefî geleneği takip eden el-Hatîb, bu inanç çizgisinde el-Mektebetü'l-selefiyye adını verdiği yayınevini kurdu. Başta İbn Teymiyye'nin kitapları olmak üzere, ehl-i sünnet ve'l-cemaat çizgisinde ve selefi hareketini takip eden pek çok kitap bastı. Dini edebiyat içeriğine sahip Zehra dergisi 5 yıl boyunca el-Hatîb'in editörlüğünde bu matbaadan çıktı. Arap-İslam dünyasında büyük ilgi gören ve geniş yankılar uyandıran ve 1926'dan 1948 yılına kadar haftalık yayına devam eden Fetih gazetesi de el-Hatîb tarafından çıkarılmıştır. 1933 yılında Hasan el-Benna ile birlikte İhvân-ı Müslimîn Dergisi'ni yayınladılar. el-Hatîb'in son gazetecilik faaliyeti ise 1952-1958 yılları arasında Ezher uleması tarafından yayınlanan Ezher dergisinin genel yayın yönetmenliğini yürütmesidir. Kitap telifinde de verimli çalışmaları olan el-Hatîb'in yine kendi matbaasında *Sahih-i Buharî'nin Küçük Bir Şerhi, Hakikate ve Hakka Çağrı: İslam, Bahçe; Çeşitli Asırlarda Farklı Konulardaki İslam Edebiyatı Seçmeleri (14 Cilt)* vb. eserlerinin yanında Ebû Bekir b. Arabî, Zehebî, Alûsî vb. alimlerin eserlerine talimatları da vardır. Genç yaşlardan itibaren gazetecilik ve yayıncılık sahasında aktif bir şekilde yer alan el-Hatîb ömrünün sonlarına doğru inzivaya çekilmiş, 1969 yılında 83 yaşındayken Mısır'da vefat etmiştir. Bkz. Muhammed Harb, Muhammed Aruçi, “Muhibbuddîn el-Hatîb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. 31, ss. 37-38.

¹⁰⁶ Memdûh Fahrî, “Muhibbuddîn el-Hatîb”, *Mecellâtü'l-câmiati'l-islâmiyye bi'l-medîne el-münevvere*, S. 17 (1969), s. 151.

adında küçük bir kitapçık yayınlamıştır. Eser telifiyle ilgili bir gelişme olmayınca el-Hatîb, Şevkî'ye yaptığı teklifi bu sefer Ahmed Muharrem'e sundu. Ahmed Muharrem'in şairler arasında en doğru sözlü, işini en iyi yapan ve yaptığını da Allah rızası için yapan bir şair olduğunun altını çizerek İslâm'ın şanını kayıt altına alacak divanı onun yazması gerektiğini söylemiştir.¹⁰⁷ Ahmed Muharrem kendi edebî vizyon ve misyonuna çok uygun olan bu teklifi oldukça olumlu karşılamış ve *Mecdü'l-İslâm* ya da diğer adıyla *el-İlyâza el-İslâmiyye* adlı eserini nihayetinde Arap edebiyatına kazandırmıştır. el-Hatîb bu divan hakkında şunları söylemiştir: “Arap ve İslâm'ın şanı tabii olarak şairin ortaya koyduğu divandan daha büyüktür. Bununla beraber *Mecdü'l-İslâm*, şu ana kadar bu konuda yazılmış ve edebiyattan iyi anlayan insanların ruhuna dokunmayı başaran en büyük eser olmayı başarmıştır.”¹⁰⁸ Hatîb'in söylediklerinin yanı sıra Ahmed Muharrem'in bu divanı hakikaten de epik şiir türünde alanının ilk ve şu ana kadar tek örneği olma özelliğini taşımaktadır. Çünkü klasik kaside türünde eski Yunan şiirlerinde işlendiği gibi 1000'in üzerinde beyit sayısı ile destanlar yazılmazdı.¹⁰⁹ Epik tema kasidenin bir bölümünde yer aldığı için destansı kasideler daha küçük hacimlere sahip olmuştur. Fakat Ahmed Muharrem'in *Mecdü'l-İslâm*'ı yaklaşık 3000'den fazla beyitiyle, alışlagelmiş klasik Arap kaside formatından farklı bir hacme sahip eski Yunan destanları etkisinde nazmedilmiş bir destandır. İşte bu yüzden, Muharrem kendi eserine her ne kadar *Mecdü'l-İslâm* adını verse de bu eser, Homeros'un *İlyada*'sından esinlenilerek nazmedilen bir destan olduğundan kimi yazarlar tarafından *el-İlyâza el-İslâmiyye* adıyla da anılmıştır.¹¹⁰ Fakat eser, her ne kadar İslâm tarihi ile ilgili, *İlyada* benzeri bir eser ortaya koyma fikrinden hareketle kaleme alınsa da Bedevî Ahmed Tabâne (ö.2000) tarafından “bu adlandırmanın eserin içeriği ve niteliği bakımından uygun olmadığı” ifade edilmiştir.¹¹¹

Yaklaşık 450 sayfadan oluşan bu büyük destanda Ahmed Muharrem, Hz. Muhammed'in dünyaya gelişinden başlayarak, hayatındaki önemli kesitleri, İslâm

¹⁰⁷ Fahrî, “Muhibbuddîn el-Hatîb”, s. 151.

¹⁰⁸ Fahrî, “Muhibbuddîn el-Hatîb”, s. 151.

¹⁰⁹ Hüseyin Elmalı, “Kaside”, *TDV İslâm Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 24, s. 562.

¹¹⁰ Bkz. Mustafa Abdurrahman Talib, *Şâiru'l-urûbe ve'l-İslâm Ahmed Muharrem ve Dîvânuhû Mecdü'l-İslâm -el-İlyâza el-İslâmiyye*, Câmiatü Pencâb, Doktora Tezi, Pakistan 1992, s. 122.

¹¹¹ Özel, “Ahmed Muharrem”, s. 48.

tarihine yön veren şahısları ve olayları şiirleriyle anlatmış ve ortaya siyer ve İslam tarihi ile ilgili bu önemli manzum eserini koymuştur. Eser, “İslam’ın Ufkunda İlk Işığın Doğuşu”, “Heyetler Yılı” ve “Seriyyeler” adında üç ana bölümden oluşmaktadır. İlk bölümde Peygamber’in dünyaya gelişi ile ilgili kaleme aldığı şiirin akabinde Muharrem, eserine İslam tarihi ile ilgili nazmettiği şiirlerle devam etmiştir. Divanın üç bölümü de kendi içerisinde kronolojik bir sıraya sahiptir. Muharrem, her şiirinden önce konu edindiği şahıs veya olay hakkında kimi zaman kısa kimi zaman da nispeten uzun bir pasaj sunmuş ve sonrasında şiirlerine yer vermiştir. Mekke’nin Fethi gibi bazı konularda ise yalnızca nesir ile yetinip konu ile ilgili şiirlerini ilerleyen bölümlerde farklı başlıklar altında nazmetmiştir.¹¹²

Mecdü’l-İslâm Divanı, Maarif Bakanlığı aracılığıyla bastırılmak istenmiş fakat bakanlıktan olumlu yanıt gelmeyince Ahmed Muharrem kendi çabasıyla parça parça da olsa divanda yer alan şiirleri çeşitli dergilerde yayınlamaya çalışmıştır. Fakat kendi maddi durumu artık el vermeyince divanın fikir babası Muhibbuddîn el-Hatîb bizzat kendisine ait olan Fetih gazetesi ve bir de Ezher dergisinde kısım kısım bu şiirleri basmaya başlamıştır.¹¹³ Öyle ki Apollo topluluğu başta olmak üzere şairin arkadaşları eserin basılabilmesi için dergilere maddi destek çağrısında bulunmuş ve çeşitli devlet dairelerine başvurmuşlar fakat olumlu geri dönüş alamamışlardır.¹¹⁴ Eserin devlet eliyle ısrarla basılmaması, muhtemelen Muharrem’in şiirini hükümet lehine kullanmayı reddetmesiyle alakalıdır. Dolayısıyla Ahmed Muharrem vefat edinceye kadar eser bir bütün olarak yayınlanamamıştır. Şairin ölümünün ardından nihayet böylesi büyük bir eserin bütünlüğünün korunamayacağı endişesi hasıl olmuş olmalı ki eser uzun bir aradan sonra Dârûl-urûbe tarafından 1963 yılında yayınlanabilmiştir.¹¹⁵ Divanın Mahmud Ahmed tarafından tahkik edilmiş hali ise 1982 yılında Mektebetü’l-felah tarafından yayınlanmıştır.

¹¹² Örn. için bkz. Ahmed Muharrem, *Dîvânü Mecdü’l-İslâm*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2012, ss. 271-79.

¹¹³ Fahrî, “Muhibbuddîn el-Hatîb”, s. 151.

¹¹⁴ el-Fâr, *eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şî’rihî*, s. 96.

¹¹⁵ el-Fâr, *eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şî’rihî*, s. 97.

3.2.2. *Divânu Muharrem* (ديوان محرم)

Bu divan Ahmed Muharrem'in *Mecdü'l-İslâm* eserinde yer alan şiirleri dışında yazıya geçirdiği neredeyse bütün şiirlerini bir araya toplayan bir eser olarak kabul edilebilir. Ahmed Muharrem 1907 yılında yaklaşık 20 yıldan beri nazmettiği şiirlerini bir divan halinde çıkarmıştır. Ayrıca bu divandaki şiirlerini; 'el-medîh', 'el-vataniyyât', 'ed-dîn ve'l-fadîle', 'el-ahlâk ve'l-âdâb', 'el-hikem ve'l-hakâik', 'et-teşbîb ve'l-gazel', 'er-rasâ' ve 'el-havâtır ve'l-müsâcelât' olmak üzere toplamda sekiz ana başlıkta kategorize etmiştir.¹¹⁶ Bu konu başlıklarının her biri ayrı bir cildi oluşturmaktadır. Dolayısıyla eser, toplamda 8 ciltten oluşmaktadır. Muharrem'in 1907 yılı sonrasındaki şiirleri ise kendisi hayattayken divan haline getirilememiştir. Kendisi hayattayken yayınladığı divanındaki şiirler de dahil olmak üzere tüm şiirlerinin yer aldığı divanı, Ahmed Muharrem'in vefatı sonrasında oğlu Mahmud tarafından yürütülen ve çok uzun yıllar süren sıkı bir çalışma sonucunda neşredilebilmiştir. Divanın ilk cildinin önsözünde Mahmud Ahmed, 1945 yılında babasının vefatının hemen akabinde kendini tamamen bu işe adanmış, babasının kaleme aldığı tüm şiirleri bir araya toplayıp bu şiirlerin tahkiki, şerhi, konularına göre sınıflandırılması ve hangi tarihte yazıldığının belirlenmesi gibi tüm ayrıntılarla bizzat kendisinin ilgilendiğini ifade eder.¹¹⁷ Ayrıca Mahmud yine aynı sayfalarda bu eserin yayına hazırlanması ile ilgili süreç planına değinmiş ve kararlaştırılan cilt isimlerini ise şu şekilde sıralamıştır: Birinci cilt *es-Siyâsiyyât*, ikinci cilt *el-İctimâiyyât ve'l-merâsî*, üçüncü cilt *el-Havâtır ve't-Teemmülât ve'l-Müsâcelât*, dördüncü cilt *el-İhvâniyyât ve't-Tahâyâ ve't-Tehânî*, beşinci cilt *et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel*.¹¹⁸ Fakat daha sonrasında bu isimlendirmelerde ve cilt düzenlemelerinde bazı değişiklikler ve eklemeler yapılmıştır. Şiirlerin konularına göre tasnif edildiği bu eserin son hali ise şu şekildedir: Birinci cildi *es-Siyâsiyyât*, ikinci cildi *el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî*, üçüncü cildi *el-Havâtır ve't-Teemmülât*, dördüncü cildi *el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât* ve son cildi *et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb* olmak üzere eser, toplamda 5 cilt, 6 kitaptan oluşmaktadır. Eserin tamamı Kuveyt Mektebetü'l-felâh yayınevi tarafından basılmıştır.

¹¹⁶ el-Fâr, *eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şî'rihî*, s. 90.

¹¹⁷ Muharrem, *Divânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 5.

¹¹⁸ Muharrem, *Divânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 7.

Mahmud Ahmed, her bölümdeki şiirlerin tamamını yazıldıkları tarihleri baz alarak kronolojik sıraya göre yerleştirmiştir. Şiirlerin yazıldıkları tarihlerin verilmesi, Muharrem'in edebiyatla olan ilişkisinin yıllar içerisinde nasıl geliştiğini de gözler önüne sermektedir. Dolayısıyla şiir içeriği, üslubu, tarihi ve o tarihte yaşanan veya şairin bizzat kendisinin tecrübe ettiği olaylar, Muharrem'in edebî karakterinin hangi şartlar altında gelişim gösterdiğini de ortaya koymaktadır.

Mahmud Ahmed, babasına ait olan şiirler şayet ilk defa bir gazete veya dergide yayınlanmışsa ve kendisi de şiiri buralardan temin ettiyse bu yayın bilgisini şiirin sonunda tarih bilgisinin yanına eklemektedir. Şayet şiir, bir kongre, konferans, toplantı vb. bir programda okunduysa o zaman da şiir başlığına bir dipnot düşerek şiirin hangi münasebetten ötürü söylendiği bilgisine yer vermiştir. Bazı şiirlerde ise şiirin nazmedilme gayesi, şiirin arka planı, şiir bir şahıs hakkında kaleme alındıysa bu şahıs hakkında kişisel bilgiler, şiirin aldığı geri dönüşler gibi dipnotlara yer verilmiştir. Ayrıca Mahmud, her şiir için gerekli gördüğü bazı kelimelere dipnotlar düşerek bunların açıklamalarını yapmıştır. Fakat bazen, “kubur” kelimesi “kabr” kelimesinin çoğuludur, şeklinde çok basit açıklamalara dahi yer verdiğinden bu çalışma bazen, gereksiz bilgilere boğulmuş ve dolayısıyla eserin hacmi de bundan etkilenmiştir.

Divân'daki şiirlerin türlerine göre tasnifi ise bazen konuların keskin hatlarla birbirinden ayıramamasından mütevellit çok da isabetli olmamıştır. Buradaki bir diğer problem ise bütün şiir türlerinin Arap edebiyatında yerleşik isimlendirmelerinin olmamasından kaynaklanmıştır. Örneğin mersiyeler bölümündeki şiirleri, şayet siyasî şahsiyetler için nazmedildiyse, bu şiirler *Dîvân*'ın birinci cildinde de yer almıştır. Bazı şiirler ise, “*Birru'l-vâlideyn*” şiirinde olduğu gibi, lirik unsurlar ve tabiat tasvirleri hâkim olmasına rağmen *İctimâiyyât* başlığı altında tasnif edilmiştir.

Eserle ilgili bir diğer husus da divanın konu başlıklarının değişimi ile ilgilidir. Ahmed Muharrem'in hayattayken divanında yer verdiği kategoriler, vefatının ardından oğlu tarafından değiştirilmiştir. Örneğin Ahmed Muharrem, methiyelerini medih konu başlığı altında değerlendirirken, oğul Mahmud tarafından düzenlenen divanda methiye konu başlığına yer verilmemiştir. 1907 yılından 1945 yılına Ahmed Muharrem'in edebî karakterinin gelişmesi, şiirini belirli bir vizyon çerçevesi içinde bir misyona hizmet

etmesi için araç olarak kullanması ve yıllar içerisinde belli başlı temalara yoğunlaşması gibi durumlar bu değişikliğin sebepleri olmalıdır. Şiirlerin türlerine göre tasnifi, çalışmanın ikinci bölümünde daha ayrıntılı bir şekilde ele alınacaktır. Burada ise *Divân*ın ciltleri incelenecektir.

3.2.2.1. *Es-Siyâsiyyât* (السياسيات)

Divânın birinci cildi olan *es-Siyâsiyyât*, adından da anlaşılacağı üzere şairin siyasî içerikli şiirlerini bünyesinde barındırmaktadır. Burada “siyasi içerikli” ifadesi, yalnızca devlet idaresi ile ilgili bir ifade değildir. Ahmed Muharrem’in *es-Siyâsiyyât*’ta yer alan şiirleri genel itibariyle şu konular ve temalar etrafında nazmedilmiştir: Mısır’ın İngilizler tarafından işgal edilmesi, Mısır’ın İngiliz Mandası olması, hilafet, Osmanlı halifelerine methiyeler, Mısır idarecilerine hicivler, Osmanlıcılık, Mısır milliyetçiliği, İslam birliği, Arap birliği, kardeşlik, İngilizlerin Mısır’da neden olduğu problemler, Mısır idarecilerinin kötü siyasetleri, İslam coğrafyalarındaki savaşlar, I. ve II. Dünya Savaşları, Türklerin Yunanlılarla mücadeleleri, Afrika kıtasının bağımsızlığı, yöneticilerin kötü hasletleri, Müslümanların, Mısır’ın ve Nil’in şanlı tarihi, Filistin meselesi vb. Muharrem’in şiiri genel olarak İslamcılık, Mısır ve Arap milliyetçiliği gibi temalar etrafında şekillenmiştir. Muharrem, siyasî şiirlerini inşa ettiği bu eğilimleri sebebiyle edebiyat çevrelerinde “şâiru’l-İslâm”, “şâiru’l-urûbe”¹¹⁹ ve “şâiru’l-vatan”¹²⁰ unvanlarıyla anılmıştır.

Bu konulardaki şiirlerinin çokluğu sebebiyle divânın ilk cildini teşkil eden *es-Siyâsiyyât* bölümü, içerisinde 304 kasidenin yer almasından ötürü iki kitap ve toplamda 973 sayfadan oluşmaktadır. Fakat *es-Siyâsiyyât* bölümü iki kitaptan oluşsa da bunlar tek bir cilt olarak değerlendirilmiş ve ikinci kitapta sayfa numaralandırması kaldığı yerden devam ettirilmiştir. Bu kitapların ilki 1892-1921 yılları arasındaki şiirlerden oluşurken ikincisi de 1922-1945 yılları arasında kaleme alınmış şiirleri kapsamaktadır. Mahmud

¹¹⁹ Muharrem, Şâiru’l-urûbe ve’l-İslâm olarak anılmasının yanı sıra pek çok çalışmaya da bu unvanları ile konu olmuştur. Bunlardan en meşhuru bkz. Muhammed İbrahim Cüyûşî, *Şâiru’l-urûbe ve’l-İslâm Ahmed Muharrem*, Matbaatü’s-seâde 1961. Ayrıca bkz. Mustafa Abdurrahman Talib, *Şâiru’l-urûbe ve’l-İslâm Ahmed Muharrem ve Dîvânühü Mecdü’l-İslâm - el-İlyâza el-İslâmiyye*, Câmiatü Pencâb, Doktora Tezi, Pakistan 1992.

¹²⁰ Bkz. er-Râfiî, *Şuarâu’l-vataniyye*, s. 201.

Ahmed'in takdimi ve babası Ahmed Muharrem'in kısmi otobiyografisi ile başlayan *es-Siyâsiyyât*'ta eserin meydana geliş süreci, Ahmed Muharrem'in bir şair olarak nasıl yetiştiği, edebî eğilimleri gibi hususlara özet bir şekilde değinilmiştir. Bu sayfalarda, Ahmed Muharrem için Mısır'ın ve Arap-İslam toplumunun ne kadar önemli olduğuna işaret edilmiş ve bu toplulukları bilinçlendirmede şiirini bir araç olarak nasıl kullandığına dikkat çekilmiştir. "Ahmed Muharrem, bu şiirlerle bütün Müslümanları, Arapları ve Mısırlıları tek bir çatı altında toplanmaya, sömürge karşısında durmaya ve İslam ile gelen ahlaki ilke ve değerlere sıkıca sarılmaya çağırmıştır ki böylece Müslüman toplumlar, Arap halkları ve Mısırlı fertler arasında gerçek anlamda birlik, adalet, eşitlik ve kardeşlik yayılabilsin."¹²¹

Bununla birlikte vatan sevgisi Muharrem'in şiirinin ana temasını oluşturduğu için şairin her durumu, olayı ve münasebeti bu minvalde şiir nazmetmek için değerlendirdiği dikkat çekmektedir. Dolayısıyla Muharrem, hayattaki güncel olayların tamamını bir şekilde vatan ile ilişkilendirip şiirlerinde işleyerek bu şiirleri siyasî çağrısının bir aracı olarak kullanmaya çalışmıştır.

Siyâsiyyât'ta yer alan şiirlerin tamamı da kronolojik olaylar örgüsü içerisinde veya sonucunda nazmedilmiştir. Bu anlamda *Siyâsiyyât*'ta günlük hayattan bağımsız kaleme alınmış tek bir şiir bile yoktur, şeklinde bir iddiada bulunulabilir. Dolayısıyla bu şiirler, şairin içerisinde yaşadığı dönem teamüllerinin bir sonucudur. Bu bağlamda *Siyâsiyyât*'taki şiirler, her ne kadar öznel bir yaklaşımın ürünleri olsa da o dönemin mahalli ve küresel gelişmelerine ışık tutmaları açısından da oldukça önem taşımaktadır.

es-Siyâsiyyât'ın her iki kitabı da Kuveyt'te Mektebetü'l-felâh tarafından 1984 yılında yayınlanmıştır.

3.2.2.2. *el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî (الاجتماعيات والمراسي)*

Eserin bu cildi, adından da anlaşılacağı üzere, iki farklı temadaki şiirleri kapsamaktadır. Ahmed Muharrem'in *el-İctimâiyyât* bölümünde yer alan şiirleri toplumun yaşadığı sıkıntılar, toplumsal değerler, toplumdaki bozulmalar ve bunlara sunulan çeşitli

¹²¹ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 5.

çözüm önerilerinin işlendiği şiirlerdir. Muharrem, bu şiirlerinde kötü siyasetin ülke ekonomisini kötü etkilediğini ve bu durumun toplumun fakirleşmesine neden olduğunu ifade etmiş ve çözüm önerisi olarak eğitimin yaygınlaştırılması ve iyileştirilmesinin gerekliliği üzerinde durmuştur. Bu bağlamda çoğu şiirinin başlık veya içerik olarak ana konusu; ekonomi, fakirlik, zengin ve fakir arasındaki sosyal statü farklılıkları, kalkınma, bilinçlenme, eğitim, öğretmenler, okulların yaygınlaştırılması, zorunlu eğitim, kız çocuklarının eğitimi, kadının sosyal statüsü gibi konulardan oluşmaktadır. Muharrem ayrıca modernleşme hareketlerinin toplumu kötü etkilediği ve bunun sonucunda da toplumun ahlaki değerlerden uzaklaştığı kanaatine sahiptir. Yalan, rüşvet, hırsızlık, kumar, faiz, alkol, sigara gibi başlıklarla kaleme aldığı şiirleri bu bozulmalara dikkat çekmektedir.

Sonuç olarak Muharrem'in *el-İctimâiyyât*'taki şiirleri, topluma yön verme ve toplumu eğitme gibi gayelerle kaleme alındığından bu şiirlerin birçoğu dinî ve milli motiflere sahip didaktik üslupta nazmedilmiş şiirlerdir.

Cildin ikinci bölümü *el-Merâsî* ise Ahmed Muharrem'in kendi ailesi, arkadaşları, tanıdıkları, edebiyat çevrelerinden kimseler, hayırseverler ve devlet ricalinden vefat eden kimselerin ardından nazmettiği mersiyelerden oluşmaktadır. Mahmud Ahmed, siyasî kişilikler için babasının kaleme aldığı tüm mersiyelere divanın birinci cildinde yer verdiğini açıklar.¹²² Yine Mahmud, *el-Merâsî* bölümünde her ne kadar siyasilerin dışında kalan şahıslar için yazılan mersiyeleri bir araya getirdiğini ifade etse de babasının şiir yetkinliğini ve ideallerine bağlılığını tekrardan ortaya koymak adına siyaset ile ilgisi bulunan bazı mersiyelere de bu bölümde yer verdiğini belirtir.¹²³

el-İctimâiyyât ve'l-merâsî 1988 yılında Mektebetü'l-felâh tarafından yayınlanmıştır.

¹²² Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 24.

¹²³ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 24.

3.2.2.3. *el-Havâtır ve't-Teemmülât* (الخواطر والتأملات)

Genel olarak şairin var olmak ile ilgili duygu ve düşünce dünyasının bir yansıması şeklinde ortaya çıkan *el-Havâtır ve't-Teemmülât* toplamda 258 şiirden oluşmaktadır. Bunlar arasında en eski tarihli şiir, şairin henüz 15 yaşındayken nazmettiği “*Nükbetü'l-fadl*” (Faziletin Felaketi)¹²⁴ başlıklı şiiridir. Ayrıca Muharrem’in bazı şiirlerinin öncesinde veya sonrasında konu ile ilgili duygu, düşünce ve ruh halini anlattığı metinler de vardır. Dolayısıyla eser hem manzum hem mensur bir eser olma özelliklerini taşımaktadır.

Bu ciltteki şiirler incelendiği zaman şaire genel olarak karamsar bir düşünce halinin hâkim olduğu dikkat çekmektedir. Öyle ki şair, bir beyitinde “keder, insan için sanattır”¹²⁵ ifadesini kullanmaktadır. Muharrem birçok şiirinde iç hesaplaşma, kendi nefsi ile konuşma ve kendi kendine çeşitli tavsiyeler verme gibi diyaloglu beyitler nazmetmiştir. Bu şiirlerin bazılarında şairin psikolojik bunalımlar geçirdiği o kadar barizdir ki şair çoğu zaman içerisinde bulunduğu durumları ümitsiz vaka olarak değerlendirmiştir. Dertlerini ve yaşadığı bunalımları genel itibarıyla Allah’a arz eden Muharrem’in birçok şiirinin son beyitleri tamamen dua ve yakarma üslubuyla kaleme alınmıştır. Bu bağlamda şairin züht türü şiirleri bu ciltte oldukça artış göstermiştir.

el-Havâtır’da dikkat çeken bir diğer husus ise Muharrem’in özlü sözler niteliğinde birkaç beyitten meydana gelen şiirleridir. Muharrem bu şiirlerinde, cömertlik ve cimrilik, fazilet ve noksanlık, insaflı olmak ve nefret duymak gibi birbirinin zıttı olan sıfatlar, duygular ve çeşitli durumlar hakkında fikirlerini beyitlere aktarmış ve bu şiirlerinde didaktik bir üslup benimsemiştir.

1930’lu yıllarda, Muharrem ileri yaşlarındayken aşkı yeniden tatmış fakat bu aşk, Muharrem’in düşünce dünyasına olumlu etkiye bulunmamıştır. Âşık olduğu kızın henüz çok genç ve bir Hristiyan olması ve kendisinin de ileri yaşta muhafazakâr bir Müslüman olması muhtemelen şairin bu durumdan olumsuz etkilenmesine neden olmuş ve şairin zaten içerisinde bulunduğu karamsarlık halini katbekat artırmıştır. Öyle ki *el-*

¹²⁴ Muharrem, *Dîvânı Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, C. 3, s. 17.

¹²⁵ Muharrem, *Dîvânı Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, C. 3, s. 348.

Havâtır'da şairin ölmeyi veya hiç var olmamayı dilediği şiirleri mevcuttur. İşte *el-Havâtır* da bu zihnin bir ürünü olarak şairin melankolik, negatif yönünü yansıtmaktadır. Fakat öznel bir yorum olarak, bu karamsar havaya rağmen şiirlerinin insanda ağır bir yük bırakmadığı söylenebilir. Şairin, melankolik şiirlerinin neredeyse tamamında Allah'a yönelmesi ve şiirini dinî motiflerle yumuşatması bu durumun en önemli etkeni olabilir.

el-Havâtır ve't-teemmülât 1988 yılında Mektebetü'l-felâh aracılığıyla yayınlanmıştır.

3.2.2.4. *el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât* (الإخوانيات والتهاني والمساجلات)

Divanın dördüncü cildi olan bu bölümde Arap şiirinde “eş-şi'ru'l-ihvânî” ya da “şi'ru'l-ihvâniyyât” olarak ifade edilen şiirler bir araya getirilmiştir. İki bölümden oluşan eserin ilk kısmını “*el-İhvâniyyât ve't-Tehânî*” başlığı altında verilen şiirler oluştururken, ikinci bölümü ise “*el-Müsâcelât ve'l Mutârahât*” başlığı altında verilen şiirler oluşturmaktadır. Cildin başlığında “*el-Mutârahât*” ifadesi yer almamakla birlikte eserin iç bölüm başlığında bu ifadeye yer verilmiştir.

İhvâniyyât türü şiir isimlendirme sebebiyle başta kardeşlik, din kardeşliği vb. konular etrafında şekillenen şiir türünü ifade ediyor gibi gelse de aslında içerik olarak oldukça farklı bir türü ifade etmektedir. İhvâniyyât türü çoğunlukla bir mektup görevi görmesi amacıyla kaleme alınan ve doğum, evlilik, bayram ve başarı kutlamaları, teşekkür, taziye bazen de sitem vb. gündelik hayat ve sosyal ilişkiler ile ilgili konuların işlendiği türe verilen bir isimlendirmedir.¹²⁶ Bu şiir türüne ihvâniyyât denilmesi, muhtemelen şiirlerin çoğunlukla dost, arkadaş ve muhabbet duyulan kişiler için kaleme alınması sonucunda kişiler arasındaki sevgi ve kardeşlik bağlarının güçlenmesi sebebiyle olmalıdır. *İhvâniyyât*, bir şiir türünün ana başlığını oluştururken “*tehânî ve müsâcelât/mutârahât*” bu türün alt başlıklarını oluşturmaktadır.

¹²⁶ İsmail Durmuş, “Mektup - Arap Edebiyatı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, C. 29, s. 14.

Fakat cildin isimlendirilmesinin ve başlıklandırılmasının yukarıda açıklanan hususlar dikkate alındığında çok isabetli bir şekilde düzenlenmediği görülmektedir. Tehânî ve müsâcele türü, ihvâniyyâtın alt başlıklarını oluşturduğundan bölüm başlıklarının “*el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî*” ve “*el-Müsâcelât ve’l-Mutârahât*” yerine “*el-İhvâniyyât*” ana başlığı altında “*et-Tehânî*” ve “*el-Müsâcelât ve’l-Mutârahât*” şeklinde olmasının, şiirlerin tasnifi açısından daha uygun olabileceği görülmektedir. Böylesi bir tasnif yapıldığı zaman ise tehânî ve müsâcele alt başlıklarına dahil olmayan taziye ve sitem vb. konularda kaleme alınan diğer ihvâniyyât türü şiirler için de ayrı başlıklar oluşturulması gerekmektedir. Fakat bu konular için Arap edebiyatı literatürüne yerleşmiş alt başlıklar halen daha mevcut değildir. Dolayısıyla bu isimlendirme problemi ancak Arap edebiyatçı ve münekkitlerin mesaisine bağlı olarak çözüme kavuşabilecek bir husustur.

Ahmed Muharrem’in ihvâniyyât türü şiiri epeyce önemseydiği öncelikle eserin hacminden anlaşılmaktadır. Toplamda 230 kasidenin yer aldığı eserin “*el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî*” başlığı altında 175 ve “*el-Müsâcelât ve’l-Mutârahât*” başlığı altında ise toplam 55 şiir bulunmaktadır. İçerik olarak incelendiğinde ise Muharrem’in, bu şiirleri yine benimsediği siyasî ve sosyal misyonlar çerçevesinde kaleme aldığı ifade edilebilir. Bazı Osmanlı Sultanlarının ve Mısır Hidivi II. Abbas Hilmi’nin tahta çıkışlarını veya yıldönümlerini tebrik ettiği şiirleri, çok fazla hayır işlerde çalışmasından ötürü Prens Ömer Tosun’u tebrik ettiği şiirleri ve yine Kavalalı Hanedanı’ndan Melik Fuad, Melik Faruk ve Prenses Feryal için çeşitli sebeplerle kaleme aldığı tehânîleri bunların örneklerini oluşturmaktadır.

Aynı zamanda Muharrem’in, siyasette yer almadıkları halde yaptıkları faaliyetleriyle topluma yön veren öncü kişiler için de onları tebrik ve teşvik ettiği şiirleri

vardır. Mısır’da feminist hareketi desteklediği için Hüdâ Şa’râvî (ö.1947)¹²⁷ hakkındaki tehânîleri bunun örneklerini oluşturmaktadır.¹²⁸

Cildin el-Müsâcelât ve’l-Mutârahât bölümü incelendiğinde ise burada üç farklı durumda kaleme alınan şiirlere yer verildiği dikkat çekmektedir. Bunlar: Ahmed Muharrem’in nazmettiği şiirlere karşılık diğer şairlerin nazmettiği mutâraha şiirleri, Ahmed Muharrem’in başka şairlerin şiirlerine karşılık olarak kaleme aldığı mutârahalar ve başka şairlerin kendi aralarında karşılıklı olarak Ahmed Muharrem hakkında nazmettikleri mutâraha şiirleri. Fakat cildin bu bölümünün pek de özenli bir şekilde hazırlanmadığı dikkat çekmektedir. Örneğin Ahmed Muharrem’e karşılık yapılan mutârahalarda bazen hem Ahmed Muharrem’in şiirinin tamamına hem de mutârahanın tamamına yer verilirken bazen bu şiirlerin yalnızca bir beyitle geçirilmiş olduğu görülmektedir. Bazı şiirler için de örneğin “Divânın sahibi “et-Tebettül ve’z-zevâc” (Evlenmeyip Allah’a Yönelmek ve Evlilik) kasidesini nazmettiğinde Emîn el-Haddâd kendisine şu şekilde mutârahada bulunmuştur”¹²⁹ ifadesiyle Muharrem’in şiiri - muhtemelen bir önceki ciltte zaten yer verildiği için- es geçilmiş ve yalnızca mutârahaya yer verilmiştir. Mutâraha yapılan şiirin içeriğinin bilinmemesi, mutârahanın da hangi gaye ile yapıldığının bilinmemesi gibi bir duruma neden olabilmektedir. Dolayısıyla bu bölümdeki en büyük problem, tüm şiirlerin belirli ve düzenli bir forma göre konumlandırılmamış olmasıdır, denilebilir.

¹²⁷ 1879 yılında dünyaya gelen Hüdâ Sultan, Mısır’ın önde gelen ailelerinden birine mensuptur. Bu vesileyle iyi bir eğitim alma fırsatı buldu. Hüdâ henüz çok küçük yaşlardayken, Hidiv Tevfik döneminde Mısır Meclisi başkanlığını yürüten babası Muhammed Sultan Paşa vefat etti. Bu çekirdek aileden geriye Hüdâ, erkek kardeşi ve annesi kaldı. Kendisiyle kıyaslandığında erkek kardeşinin hep daha özel muamele gördüğünü gözlemleyen Hüdâ, aile içerisinde kadın-erkek statülerini sorgulamaya başladı. Onun kadın hakları hususunda mücadeleci bir karaktere bürünmesi ise, 12 yaşındayken 40 yaşındaki evli ve üç çocuklu kuzeni Ali Şa’râvî ile evlendirilmesi sürecinde gerçekleşti. Bu evlilik sonrasında Şa’râvî soyadını alan Hüdâ, 14 yaşında kocasından ayrıldı. Çeşitli sebeplerle Avrupa’ya seyahat eden Hüdâ, Avrupalı kadınların sosyal hayatta var olmalarından oldukça etkilendi. İlerleyen senelerde Mısır’da da aynı şartların sağlanması için çeşitli faaliyetler gerçekleştirdi. Bunlardan en önemlisi, 1923 tarihinde feminist hareket olan Mısır Kadın Birliği’ni kurmasıdır. Hüdâ Şa’râvî ve Mısır’da kadın hareketi hk. ayrıntılı bilgi için bkz. Hüdâ Şa’râvî, *Müzekkîrât*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2013. ve Margot Badran, *Feminists, Islam and Nation - Gender and The Making of Modern Egypt*, Princeton University Press, New Jersey 1995.

¹²⁸ Bkz. Ahmed Muharrem, *Divânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, 1. Baskı, Mektebetü’l-felâh, Kuveyt 1988, C. 4, s. 355.

¹²⁹ Bkz. Muharrem, *Divânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 389.

el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât 1988 yılında Mektebetü'l-felâh tarafında yayınlanmıştır.

3.2.2.5. *et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb* (الطبيعة والوصف والغزل والحب)

Bu cilt, divanın beşinci ve son cildi olma özelliğini taşımaktadır. Bu ciltte ele alınan başlıklar iki bölüme ayrılmış; ilk bölüm, *Tabiat ve Vasıf* başlığı altındaki şiirleri, ikinci bölüm ise *Gazel ve Aşk* başlığı altındaki şiirleri içerecek şekilde derlenmiştir. İlk bölümde 25 kaside yer alırken ikinci bölümde aşk ve sevgi temalarının işlendiği 165 kaside bulunmaktadır. Eserin bu cildi, diğer ciltlere kıyasla nispeten daha az hacimlidir.

Ahmed Muharrem'in "*Tabiat ve Vasıf*" başlığı altındaki şiirleri 1909 yılı itibariyle başlamıştır. Bu tarih Muharrem'in 30'lu yaşlarından sonrasına tekabül etmektedir. Esasında Muharrem, daha küçük yaşlardan itibaren Nil deltasındaki yerleşim bölgelerinde ikamet etmiş ve eğitimi için, daha önce de ifade edildiği üzere, deniz yoluyla bir beldeden diğerine yolculuklar gerçekleştirmiştir. Fakat anlaşılan o ki Muharrem, baştan sona betimleme gayesiyle kaleme alınan tabiat ve vasıf şiirlerini daha ileri yaşlarda nazmetmeyi tercih etmiştir. Bu tabiat şiirleri yeşil doğa, nehirler, çöl, sahil, gün doğumları, gün batımları vb. tasvirleri içermekte olup şairin Demenhur'da ikameti ve İskenderiye şehrine seyahatleri sırasında kendi tecrübeleri sonucunda nazmedilmiştir.

Bu bölüm başlığı altında bir araya getirilen diğer şiir türü ise "*eş-şi'ru'l-vasfî*" adı verilen betimleyici şiirlerdir. Ahmed Muharrem'in betimleyici bazı şiirleri doğrudan veya dolaylı olarak tabiat ile ilgiliyken bazıları ise tamamen farklı unsurlar etrafında nazmedilmiştir. Tabiat ile ilgili olmayan şiirlerin konusu ise bazen sanat ürünü olan bir heykel, bazen tarihi bir saray bazen de radyo, araba vb. teknolojik bir buluş etrafında şekillenmiştir.

Kitabın ikinci bölümü olan *Gazel ve Aşk* başlığına gelindiğinde ise öncelikle Türk edebiyatında epik şiir olarak ifade edilen, hamasi duyguların ve coşkunun hâkim olduğu şiir türü ile ön plana çıkan bir şairin, gazel türündeki şiirlerinin nicelik yönünden oldukça dikkat çektiği görülmektedir. İçerik olarak ise bu şiirlerin tamamı *el-gazelu'l-afîf* adı verilen yalnızca iffetli duyguların ele alındığı şiirlerden oluşmaktadır. Muharrem'in gençlik dönemine ait gazel şiir denemeleri olsa da bu şiirler çoğunlukla mevcut bir aşk

duygusundan bağımsız, klasik şairleri taklit edip şiir selikasını geliştirme amacıyla yazılmış şiirlerdir.¹³⁰ Bu şiirler çoğunlukla aşk acısı nedeniyle ağlama, ayrılık ve özlem temaları etrafında şekillenmiştir. Yine Arap şiirlerinde bir gelenek olarak nesîblerde sevgilinin rumuzu olarak kullanılan Arap Prensesi Mâviye'nin adı, Ahmed Muharrem'in de bu ilk şiirlerinin konusunu oluşturmuştur.¹³¹ 1939 yılı itibariyle ise Muharrem'in gazellerinde belirgin bir konu derinliği ortaya çıkmaktadır. Bunun sebebi şairin ömrünün sonlarına doğru, 62 yaşındayken gönlünü genç bir kıza kaptırmış olmasıdır. Bu tarihten itibaren kaleme aldığı şiirlerinde sevgilisine Leyla rumuzu ile seslenmiştir.

et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb Mektebetü'l-felâh tarafından 1988 yılında yayınlanmıştır.

3.2.3. *Dîvânu'l-Aksâ'l-Hazîn* (ديوان الأقصى الحزين)

Filistin, Mescid-i Aksa konulu şiirleri bir araya toplayan bu küçük divan, Mektebetü'l-felâh yayınevi tarafından ilk kez 1984 yılında basılmıştır. İçerisinde toplamda 9 kaside bulunan divan 94 sayfadır. Bir süre basımına ara verilen divan, 2021'de aynı yayınevi tarafından tekrardan yayına hazırlanmıştır. Ahmed Muharrem'in diğer eserlerinde olduğu gibi bu eserin de tahkikini Mahmud Ahmed üstlenmiştir.

3.2.4. Teatral/Dramatik Şiiri “*Nükbetü'l-beramike*” (نكبة البرامكة)

“*Bermekilerin Felaketi*” anlamına gelen bu teatral şiir, Harunürreşid'in Bermekî ailesinin aleyhine bir gecede aldığı kararla bu aileyi cezalandırmasını konu edinen bir şiirdir. Bu şiir toplamda beş bölümden oluşmaktadır.

3.2.5. Nesirleri

Ahmed Muharrem'in basılmış müstakil tek mensur eseri *Ahmed Zekî Ebû Şâdî: Şi'ruhû fî Dîvânî's-Şu'le* başlıklı kitabıdır. Bu kitap aslında Muharrem'in, Kahire'de düzenlenen Yeni Edebiyat Birliği Kulübü'nde verdiği konferansının metnidir. Bu metin,

¹³⁰ el-Fâr, *eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şî'rihî*, s. 227.

¹³¹ Örn. için bkz. Ahmed Muharrem, *Dîvânu Muharrem (et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb)*, C. 5, ss. 132-33.

Apollo topluluğu aracılığıyla 1933 yılında Kahire’de Hicaz Matbaası tarafından kitap olarak basılmıştır.

Ahmed Muharrem pek çok gazete ve dergide şiirlerini yayınlamasının yanı sıra bu yayınlara dönemin güncel konuları hakkında köşe yazıları da göndermiştir. Yayın yaptığı bazı gazete ve dergiler şunlardır: *Apollo*, *Enîsü’l-celîs*, *ez-Zühûr*, *el-Miftâh*, *es-Sıdk*, *el-Fetih* vb. Mahmud Ahmed, es-Siyâsiyyât’ın önsözünde babasına ait bulabildiği tüm gazete ve dergi yazılarını maddeler halinde sıralamıştır. Bunlar:

- Kadınların eğitim ve öğretimi ile ilgili görüşlerine dair kaleme aldığı makalelerin biri 1899 yılında *Enîsü’l-celîs* dergisinde, diğeri ise 1900 yılında *el-Miftâh* dergisinde yayınlanmıştır.

- Siyasi fikirlerinin yer aldığı makaleleri el-Hizbu’l-vatanî’yi destekleyen gazetelerde yayınlanmıştır.

- Modern şiiri ele aldığı araştırma makaleleri yine *Enîsü’l-celîs* dergisinde 1900 ve 1901 yıllarında peş peşe 14 sayıda yayınlanmıştır.

- Kurucu üyesi olduğu *Apollo* dergisinde İsmail Sabri, Hafız İbrahim ve Seyyid Tevfik el-Bekrî gibi şairler hakkında çeşitli makaleleri yayınlamıştır.

- *es-Sıdk* gazetesinin çeşitli sayılarında “eş-Şi’ru’l-bâkî fî’l-edebi’l-arabî”, “el-Üdebâü’l-mensiyyûn”, “el-Edebü’s-sâkî” başlıklarına sahip edebiyat alanındaki çeşitli makaleleri yayınlanmıştır.

İKİNCİ BÖLÜM

AHMED MUHARREM'İN ŞİİRİNİN ANA TEMALARI

Muharrem, *Mecdü'l-İslâm* ve *Dîvânu Muharrem* adı verilen her iki şiir divanıyla Arap edebiyat dünyasına büyük bir miras bırakmıştır. Bu eserlerden *Mecdü'l-İslâm*, siyer ve İslam tarihi konulu destansı bir eser olduğundan bu eserde Muharrem'in ancak İslam tarihi ile ilgili yorumları incelenebilir. Fakat şair, zaten eserin kendi adından anlaşılacağı üzere İslam'ın şanını kayıt altına alan bir eser nazmettiğini ifade etmektedir. Dolayısıyla bu divan, çağdaşı şairler arasında böyle bir eseri nazmetme girişiminde bulunduğu için şairin en başta muhafazakâr yönünü göstermektedir. Bu sebeple okuyucu, böyle bir eseri telif etmesi bakımından şairin, İslam dinine bağlılığını ve İslam tarihine gösterdiği ihtimamı doğrudan anlayabilir. Fakat şairin tarihi olayları nasıl işlediği ve buradaki edebî yorumu hakkında yorum yapmak Arap edebiyatı münekkitletlerinin işidir. Şairin *Dîvânu Muharrem* olarak isimlendirilen şiir divanı ise onun zihin dünyasının, hayatının ve yaşadığı dünyanın bir portresi gibidir. Bu bağlamda onun şiirleri şu kategoriler altında tasnif edilebilir: Siyasî konulu şiirler, sosyal konulu şiirler, vicdânî şiirler ve ihvâniyyât.

Yaşadığı dönemde Muharrem'in zihnini en çok meşgul eden konu Mısır'ın bağımsızlığı meselesidir. Ahmed Muharrem'in şiirinin ortaya çıkması, gelişmesi ve edebiyat çevrelerinde tanınması da genel olarak bu mesele ile ilgilidir. Bu bağlamda Ahmed Muharrem'in işlediği tüm temalar arasında öncelikli olarak siyasî şiir türü temayüz etmektedir. Bununla birlikte Mısır'da yeni siyasî politikaların etkisiyle başlayan toplumsal dönüşümün beraberinde bazı sosyolojik problemler ortaya çıkmış ve toplumsal roller noktasında çeşitli tartışmalar boy göstermiştir. Şairin sosyolojik, sosyoekonomik ve sosyokültürel değişim ve problemlerle ilgili fikir ve temayülleri, ayrıca bu problemlere sunduğu çeşitli çözüm önerileri, şairin sosyal konulu şiirlerini teşkil etmektedir.

Ahmed Muharrem'in kimi zaman hamasî, kimi zaman öfkeli, kimi zaman muhafazakâr bir Müslüman, kimi zaman da bütünleştirici bir Mısırlı olarak kaleme aldığı tüm siyasî ve sosyal şiirlerinin yanı sıra onun gündelik dertlerini, gülen yüzünü, hüznünü, özlemini, öfkesini, tabiat karşısındaki hayretini, huzurunu, huzursuzluğunu kısaca, bir

insan olarak Muharrem'i yansıtan şiirleri de vardır. Bu şiirler, Arapça da vicdânî şiir olarak ifade edilen türün altında tasnif edilmektedir.

Muharrem'in son olarak ilgilendiği diğer bir şiir türü ise; insani ilişkileri iyileştiren, toplumda iyiliğin artmasına vesile olan, insanlar arası fikir alışverişini sağlayan İhvâniyyât türü şiirlerdir. Bu şiirler, ikili ilişkilerde ve bunun sonucu olarak insanın toplumla ilişkisinde sağlıklı bir iletişimin kurulması ve devam ettirilmesi gayesiyle nazmedilmiştir.

Muharrem'in şiiri; siyasî, sosyal, vicdânî ve ihvâniyyât konu başlıkları altında tasnif edilse de bu şiirlerin birçoğu ana konuları itibariyle bazen birbirleriyle bağlantılıdır. Örneğin şairin ihvâniyyât niyetiyle kaleme aldığı bir kutlama şiiri bazen o kişinin ülkesine hizmet etmesiyle ilgili olmaktadır. Dolayısıyla şiir, türü bakımından ihvâniyyât başlığı altında tasnif edilse de içerik olarak siyasî veya sosyal konulu motifler de taşımaktadır. Bunun örnekleri çoğaltılabilir fakat Muharrem'in şiirlerini ilgili konu başlıkları altında incelemek yerinde olacaktır.

1. Siyasî Şiirleri

Arap edebiyatında siyasi şiirler; bizatihi siyasetin konu edilmesinin yanı sıra özgürlük, bağımsızlık, adalet, eşitlik kavramlarının sık sık kullanıldığı ve milli-manevi motiflerin hâkim olduğu şiirleri ifade etmektedir. Arap şairler özellikle 19. yy. ve sonrasında hem Osmanlı karşıtı Mısırlılık söylemi hem de kendi coğrafyalarında artan işgal ve sömürgecilik faaliyetlerinden hareketle çoğunlukla bu şiir türüne eğilim göstermiş ve şiirlerini ülkelerinin bağımsızlığı yolunda bir araç olarak kullanmışlardır. Ahmed Muharrem de Mısır'ın özgürlüğünü kazanması noktasında idarecilerin sorumlulukları, Mısır'ı yönetmede başarısız olmaları ve Mısır toplumunu kötü bir kadere mahkûm etmeleri vb. hususları vurgulayarak şiirleri aracılığıyla toplumdaki milli-manevi farkındalığın artmasını hedeflemiştir. Bu sebeple Muharrem, şiirlerinde İngiliz ihtilalinden başlayarak Mısır'ın geçtiği olumlu-olumsuz tüm süreçleri ve bu süreçlerin Mısır toplumu özelinde ekonomik, sosyal ve ahlaki sonuçlarını işlemiş ve Müslümanları ilgilendirmesi bakımından hem Dünya hem Ortadoğu siyasetini hem de o dönemdeki gelişmeleri de şiirinin ana konuları yapmıştır.

Klasik şiir anlayışında şairlerin, yöneticilerle iyi geçinme, maddi kazanç elde etme veya makam-mevki sahibi olma vs. gibi gayelerle medih türünde şiirler kaleme aldıkları bilinen bir durumdur. Öyle ki idareciler nezdinde maddi bir karşılık bulması sebebiyle methiye şiirleri en önemli, en yaygın şiir türü haline gelmişti. Bu anlayış modern dönemde de devam etmiş ve kişisel çıkarlar uğruna Arap şiiri, siyasileri yüceltmek için kullanılmıştır. Fakat, takip ettiği ekolde de aynı eğilim olmasına rağmen Ahmed Muharrem, yöneticilerle iyi geçinme adına edebî yetkinliğini kullanmayı tercih etmemiştir. Hatta harp bakanlığı gibi çeşitli idari görevleri olan Bârûdî'nin aksine Ahmed Muharrem, fikir ve edebiyat anlayışını etkileyebileceği endişesiyle hiçbir devlet görevini de kabul etmemiştir. Çünkü ona göre, Mısır'ın İngiliz işgali altında olmasının sebebi idarecilerdir. Hal böyleyken bu yalnızca şiirlerle hiçbir şekilde destek verilmemelidir. Ahmed Muharrem'in bu siyasî şiir misyonu o kadar nettir ki, daha önce Ahmed Şevkî örneğinde görüldüğü üzere, idarecilere karşı şiirlerinde takındığı tavrı, aynı şekilde dönemin şairlerine karşı takınması da dikkat çekmektedir.¹³² Bu şairlerin şiirlerinde, mevcut siyaset karşıtı bir edebî yaklaşım tarzını göremediği zaman Muharrem, ilgili şairleri aynı sert üslupla hedef almıştır. Ayrıca Enver el-Cündî'nin (ö.2002) ifade ettiğine göre Ahmed Muharrem, çağdaşı şairlerin makam mevki sahibi kimselere şiir ithaf ettiği bir zamanda divanını Nil Nehri'ne ithaf ederek bir nevi devrinin şairlerini protesto etmiş ve bu bağlamda "Divanımı Nil'e değil de illa bir insana ithaf etseydim, hayatımın vesilesi olan babama ithaf ederdim", demiştir.¹³³ Hatta Bedevî Tabâne'ye (ö.2000) göre: "Ahmed Muharrem'in ömrü boyunca Kahire'den uzakta, Demenhûr'da yaşamasının nedeni de aslında yöneticilerden uzak kalmak istemesidir."¹³⁴ Çünkü şair siyasî şiirini, Mısır başta olmak üzere Arap-İslam toplumlarının batılı devletlere karşı bağımsızlıkları mücadelesinde bir araç olarak kullanmak istemiş ve bu gayenin en doğru şekilde tahakkuk etmesi için şiirini her türlü otorite ve baskıdan korumak istemiştir.

¹³² Muharrem'in Ahmed Şevkî eleştirisi için bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 13-14.

¹³³ Enver el-Cündî, *A'lâm Lem Yunsıfhüm Cilühüm*, 1. Baskı, ed-Dâru'l-kavmiyye li't-tibâa ve'n-neşr, Kahire t.y., s. 40.

¹³⁴ Bedevî Tabâne, *Hamse min Şuarâi'l-vataniyye*, 1. Baskı, el-Hey'etü'l-âmme lil-küttâb, Kahire 1973, s. 22.

Çoğunlukla vatanseverlik, Arap milliyetçiliği, devlet idaresi, siyaset eleştirisi, sömürge karşıtlığı, milli kalkınma vb. daha birçok konuda yazdığı şiirlerle tanınan Ahmed Muharrem'in edebî kimliğinin siyaset ile doğrudan bir ilişki içerisinde olduğu oldukça açıktır. Çağdaşı meşhur şairlerle kıyaslandığı zaman, mevcut kötüye gidişatın Mısır idaresi kaynaklı olduğunu açık yüreklilikle, şiirleri aracılığıyla gündeme getiren ve bu konuda en ön plana çıkan şairin Ahmed Muharrem olduğu görülmektedir. Dolayısıyla, Muharrem'in şair olarak tanınması ve Arap edebiyat dünyasında mevcut tanınırlığını elde etmesi, onun siyaset ile ilgili kaleme aldığı şiirleri sayesinde gerçekleşmiştir, denilebilir. Ahmed Muharrem'in divanının ilk cildini teşkil eden ve adından da anlaşılacağı üzere siyaset ana başlığı altında çeşitli temalarda kaleme aldığı şiirlerinin bulunduğu *es-Siyâsiyyât*, şairin siyasi şiir anlayışı ve dönemin siyaseti ile ilgili izlenimleri hakkında bilgi vermektedir. Şairin henüz hayattayken yayınladığı şiir divanında “*vataniyyât*” başlığını verdiği bir bölümü tasnif etmesi de şairin başlı başına şiir anlayışını yansıtmaktadır. Bu şiir anlayışı, şairin yaşadığı dönemi muhafazakâr-milliyetçi bir yaklaşımla idrak edip fark ettiği olumsuzluklara şiirleriyle dikkat çekme çabası şeklinde ortaya çıkmaktadır. Dolayısıyla bir vatan şairi olarak Muharrem, güncel olayları mevcut siyaset ile ilişkilendirdiği bir şiir üslubunu benimsemiş ve bu şiirlerinde İngiliz ihtilalinden başlayarak Osmanlıcılık, Arap milliyetçiliği ve Mısır milliyetçiliği ile ilgili teemmüllerini beyitlere dökmüştür.

1.1. Osmanlıcılık

Gençlik dönemini Osmanlı hakimiyeti altındaki bir Mısır'da geçirmesi, ailesinin Osmanlı köklerine sahip olması ve kendi ifadesiyle “Osmanlı'nın İslam alemine büyük hizmetlerinden ötürü” Ahmed Muharrem, küçük yaşlarından itibaren Osmanlı'ya ve hilafet makamına içten bir muhabbet duymuş ve her fırsatta bu sevgisini şiirleriyle dile getirmiştir. Bu sevginin dışavurumu, Osmanlı halifelerini çeşitli vesilelerle tebrik ettiği ve selamladığı tehânî türü şiirleri aracılığıyla olmuştur. Bu şiirlerin, tarihi kayıt altına alınmış ilk örneği 1893 yılında, şair henüz 16 yaşındayken Sultan Abdulhamid'in tahta çıkışının yıldönümünde kaleme aldığı 28 beyitlik “*Halîfetü Âl-i Osmân*”¹³⁵ şiiridir:

¹³⁵ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İhvâniyyât ve 't-Tehânî ve 'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 23.

لعمر أبي ما آل عثمان خُضَّعَ
مليكنهم عبد الحميد، وإثنه
حمى بيضة الإسلام عن يد لأمس
وصان ذمار الدين، والدين حوله
لقد علم الأقوام أن مليكنا
لعمرك ما عبد الحميد بنائم
لقد سُرَّت الدنيا بعيد جلوسه
ولكنهم في الحادثات ضراغم
لخير مليك في الملمات حازم
فأصبح من كيد العدى وهو سالم
أيا من من أعدائه وأشائهم
بما جهلوا من عازب الأمر عالم
عن الدين والدنيا إذا نام نائم
كان محيّاها يرى وهو قاتم

“Babamın ömrüne yemin olsun ki, Osmanlı ailesi boyun eğecek değildir. Bilakis, olaylarda aslanlar gibidirler sanki...”

Onların kralı Abdulhamid, felaket anlarında dimdik duran en hayırlı kraldır.

İslam’ın saflığını korudu ona uzanan ellerden, böylece (İslam), düşmanın hilesinden kurtulmuş oldu.

Etrafını sarmışken düşmanların vaatleri ve uğursuzlukları, korudu o dinin şerefini.

Anladı ki milletler, bizim kralımız işin başındayken biliyor milletin bilmediği şeyleri.

Ömrüne yemin olsun ki, kişiler uykuda olsa bile Abdulhamid, ne dine ne dünyaya karşı uykudadır.

Onun tahta çıkışının yıldönümü vesilesiyle sevindi tüm dünya. Kendisi umursamazken bu durumu, dünyanın sevinci görülüyordu.”

Ahmed Muharrem’in II. Abdulhamid’i övdüğü şiirinin ilk beyitinde yemin ederken babasının ömrüne dikkat çekmesindeki sebep, Osmanlı’ya duyduğu sevginin köken birliğinden ötürü ailesine dayandığını vurgulamak istemesi olabilir. Muharrem’in şiirinin devamında Abdulhamid’in tüm kutlamalara rağmen bu iltifatları umursamamasına dikkat çekmesi de boşuna değildir. Menfaatçi liderlerin ve menfaatçi şairlerin kendi egolarını edebiyat ve maddiyatla tatmin ettikleri bir dönemde, Abdulhamid’in bu alışlagelmiş davranışlardan farklı bir konumda olması ve kendine

yönlendirilen methiyeleri umursamaması Ahmed Muharrem'i, siyasî methiyelere karşı olmasına rağmen, Sultan'ı övdüğü şiirler nazmetmeye teşvik etmiş olmalıdır.

حميت لواء المُلْك، فارتدَّ طالِبُه وصنت ذمار الحق، فاعتزَّ جانبُه¹³⁶

“Hükümrânlık sancağını korudun, böylece onu isteyen de geri çekildi! Hakkın şerefini korudun, o da bununla onur duydu.

Örneğin bu beyit, yine Sultan II. Abdülhamid döneminde meydana gelen 1897 tarihli Türk-Yunan savaşında “sancağı” koruduğu için Muharrem'in Sultan'a yazdığı bir methiye şiirine aittir. Osmanlı'nın batılı güçlere karşı milli-manevi değerlerine sahip çıkması ve toprak bütünlüğünü korumaya çalışması, tüm İslam aleminin tek bir sancak altında birlik sağlaması gerektiğine inanan Ahmed Muharrem'in her fırsatta Osmanlı için methiyeler kaleme almasına vesile olmuştur. Muharrem'in sancak vurgusu, elbette ki, hilafet sancağıdır. Bu sancağın yalnızca varlığı bile, haçlı zihniyetine karşı bir güç simgesi olduğundan sancak, ilelebet var olmalı ve tüm Müslüman idareciler tarafından korunmalıdır. Bununla birlikte o dönemde Mısır'daki hidivler dahil olmak üzere, çeşitli Arap idarecilerin bu sancağa hizmet etmemesi de Muharrem'in Osmanlı şiirinin nicelik yönünden fazla olmasına sebep olmuş olmalıdır.

Ahmed Muharrem'in gençlik döneminde Mısır, her ne kadar özerk olarak ifade edebileceğimiz bir yönetim biçimine sahip olsa da 1914 yılına kadar resmi olarak hala Osmanlı'nın bir parçası kabul ediliyordu. Fakat 1914 yılına gelindiğinde İngiltere, Osmanlı'ya duyduğu yakınlık sebebiyle o sırada payitahtı ziyaret eden II. Abbas Hilmi'nin hidivliğine son vermiş ve Hüseyin Kamil'i sultan unvanıyla Mısır'ın yeni idarecisi olarak tanımıştır. Böylece yeni sultanlık dönemi ile Mısır, İngiltere'nin tek taraflı uygulamaları sonucunda manda haline gelmiştir. 1922 yılına gelindiğinde ise İngiliz hükümeti, yine tek taraflı olarak, Mısır'ın bağımsızlığını ilan etmiş ve sultan Ahmed Fuad'ın “melik” (kral) unvanını almasıyla Mısır'da krallık dönemi başlamıştır.¹³⁷ Uzun zamandan beri Osmanlı ile sürdürülen ilişkiler, süreç içerisinde halkın ve bazı

¹³⁶ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 37.

¹³⁷ Ayrıntılı bilgi için bkz. Görgün, “Mısır - Fransız İşgali ve Sonrası”, ss. 569-75.

idarecilerin Osmanlı'ya hala sempati duyması, halkın hilafete bağlılığı ve işgalcilere nefreti vb. sebepler ise Mısır'daki Osmanlı etkisinin ve sevgisinin devamlı olmasını sağlamıştır. Halktaki bu eğilim, Ahmed Muharrem'in şiirlerinin şekillenmesi konusunda da oldukça etkilidir. Nitekim Muharrem'in, *es-Siyâsiyyât*'takiler başta olmak üzere, gençlik dönemi ve ileri yaşlarında doğrudan veya dolaylı olarak Osmanlı ile alakalı nazmettiği pek çok şiiri bu sebeptedir. Bir şiirinde "Osmanoğulları'yız biz"¹³⁸ ifadesini kullanarak Osmanlı'ya bağlılığını dile getiren şair, Osmanlı Devleti'nin geçtiği süreçleri ve bunların sonuçlarını oldukça önemsemiş ve bunların geniş çapta etkilere sahip olduğunu düşünerek şiirinde her fırsatta bu konulara dikkat çekmeye çalışmıştır. Jön Türklerin Osmanlı'daki faaliyetleri, II. Meşrutiyet, Osmanlı'nın I. Dünya Savaşı sırasında geçtiği süreçler, Osmanlı'daki çeşitli gelişmeler, Mısır-Osmanlı arasındaki ilişki, hilafet, Osmanlı sultanları gibi çeşitli konularda kaleme aldığı çok sayıda şiiri, şairin Osmanlı tutumu hakkında bilgi sahibi olabilme imkânı tanımaktadır.

Ahmed Muharrem; II. Abdulhamid, Mehmed Reşad, Vahdettin ve Abdulmecid Efendi olmak üzere dört Osmanlı halifesi dönemine tanık olmuştur. 1876 yılında tahta çıkan Abdulhamid'in halifelik dönemi, 33 yıllık hüküm süresiyle, 1877 yılında doğan Ahmed Muharrem'in tanık olduğu ilk ve en uzun süreli halifelik olmuştur. Bu nedenle Muharrem'in hilafet makamı ile ilgili teemmülleri çoğunlukla Sultan Abdulhamid dönemi ile ilgilidir. Muharrem'in çocukluk, gençlik ve orta yaş dönemlerine denk gelen bu halifelik süresi, bu dönemdeki çeşitli gelişmeler Muharrem'in şiirine de doğrudan etki etmiştir. Şairin çocukluk ve gençlik dönemlerinde Sultan Abdulhamid'in halifelik makamı ile ilgili methiyeleri ve tehânîleri dikkat çekerken ilerleyen yaşlarda şairin bu şiir türlerinde siyaset eleştirisi şeklinde değişikliğe gittiği görülmektedir. Dolayısıyla Ahmed Muharrem'in siyaset eleştirisi ile ilgili şiirleri yalnızca Mısır'ın iç siyasetiyle ilgili değildir. Fakat şairin Osmanlı idaresi ile ilgili eleştirisi yalnızca II. Abdulhamid siyaseti ile sınırlı kalmıştır. Otuzlu yaşlara geldiğinde II. Abdulhamid siyasetinden hoşnut olmayan şair, bu dönemdeki Jön Türk faaliyetlerini ve dolayısıyla, meşrutiyeti desteklemiş ve böylesi bir idare şeklinin hilafet için daha uygun olduğuna dikkat çekmiştir. 1908 Jön Türk Devrimi üzerine nazmettiği "*Büşrâ'l-meşârik – Fî'd-düstûri'l-*

¹³⁸ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 41.

*usmânî*¹³⁹ (Doğunun Müjdesi – Osmanlı Anayasası Hakkında)¹⁴⁰ başlıklı şiiri bu konudaki görüşlerini açıkça ortaya koymaktadır:

يا آل عثمان من ترك ومن عرب سوسوا الخلافة بالشورى، ولا تدعوا لا تذكروا ما مضى من أمركم، ودعوا لا تكتموا الحق، وارضوا عن خليفتم لولا مواضيه والأهوال مُحِدَّة تألَّبوا يحسبون الليث قد وهنت لا يملكون لها ردا إذا انبعثت صونوا الهلال وزيدوا مجده علما أعزّه الفاتح الغازي، وأورثه	وأى شعب يساوي الترك والعرب؟ لفتنة في نواحي الملك مضطربا ما جر بالأمس حكم الفرد أو جلبا واقضوا له من حقوق البر ما وجبا بالملك أصبح في أيدي العدى سلبا منه القوى، فرأوها قوة وعجبا ولا يطيقون إلا الموت والهربا لا مجد من بعده إن ضاع أو ذهب بأسا يرد على أعقابها النوبا
--	--

“Türk ve Araplardan oluşan ey Osmanlı! Hangi halk denk olabilir ki Türk ve Araplara?

Hilafeti şura ile yönetin. (Osmanlı) topraklarının hiçbir yerinde fitneye neden olacak bir huzursuzluk bırakmayın.

Geçmişte kalanı anmayın. Bir kişinin hükmü dün neye sebep olduysa onu (düşünmeyi, konuşmayı) bırakın

Hakkı gizlemeyin. Halifenizden razı olun. Gereğince iyi bir hukukla onun hakkında hüküm verin.

Şayet olmasaydı onun kılıçları, ki kuşatmıştı korkular tüm imparatorluğu, ganimet olacaktı (o mülk) düşman eline.

Toplandılar da aslanın gücünün zayıfladığını düşündüler. Bir de gördüler ki o (bütünüyle) kuvvet ve şahanelik imiş...

¹³⁹ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 123-24.

¹⁴⁰ ed-Düstûru'l-usmânî yani Osmanlı Anayasası ile kastedilen II. Abdulhamid tarafından 1876 yılında ilan edilen Kanun-i Esasi'dir. Bu anayasa yine Sultan II. Abdulhamid tarafından 1878'de askıya alınmış ve 1908 Jön Türk Devrimi ile tekrardan yürürlüğe girmiştir.

Güçlenip canlandığında o, karşılık veremez ve ölüm ya da kaçıştan başka bir şeye de güç yetiremez onlar.

Koruyun Hilal'i, yüceltin onun şanını. Yok olur veya giderse o, yoktur ondan sonra başka şan.

Fatih Gazi aziz kıldı (hilali) ve sonradan geleceklere güç getirecek bir kuvvet olarak miras bıraktı onu.”

Şair Muharrem, yukarıdaki beyitleriyle her ne kadar kendisi de istibdat yönetimi olarak ifade ettiği bu yönetimin karşısında dursa da Sultan II. Abdulhamid Han geçmişte tarafları rahatsız edecek ne yapmış olursa olsun bunun önemli olmadığına ve Sultan sayesinde Osmanlı'nın toprak bütünlüğünün korunduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca batılı devletlerin Sultan döneminde “hasta adam” olarak nitelediği Osmanlı'yı şair Muharrem beyitlerinde bir aslan olarak ifade etmiş ve batılılara güçten düşmüş gibi görünse de bu aslanın yeni atılımlarla daha güçlü bir şekilde onların karşısına dikileceğini ifade etmiştir. Sonraki beyitlerde asıl önemli olanın “Hilal” yani İslam olduğuna dikkat çeken Ahmed Muharrem, ne olursa olsun dinin korunması için çaba gösterilmesi çağrısında bulunmuştur. Muharrem'in “halifenizden razı olun” çağrısı ise kendisinin hilafet makamını ne kadar önemseydiğini tekrardan gözler önüne sermektedir. Şaire göre bir idareci olarak çeşitli hatalar yapsa da bir halife olarak Sultan değer görmelidir. Esasında bu ifade Muharrem'in Osmanlılık algısı hususunda da bazı ipuçları vermektedir. Ona göre Osmanlı sancağı halifelik makamı ile eşdeğer olduğundan önemlidir. Halifelik kurumu, dolayısıyla da Osmanlı, batı karşısında Müslüman bir güç birliğini teşkil ettiği için korunmalıdır. Muhtemelen bu güç birliğinin zarar göreceği endişesini taşıdığı içindir ki Muharrem, halifeliğin ilgasından sonra bile şiirlerinde Arap halifeliğini savunmamış aksine daima Osmanlı/Türk halifeliğini desteklemiş ve her kesim tarafından da bu kurumun saygı görmesini salık vermiştir. Bununla birlikte yukarıdaki şiirinde şair, o dönemde İslam'a hizmet konusunda el-Fâtih el-Gâzî unvanını kullandığı bir kimsenin ön plana çıktığını ifade etmiş ve *Divan*'a oğlu Mahmud tarafından bu unvan sahibinin Gazi Mustafa Kemal Atatürk olduğu dipnotu düşülmüştür.¹⁴¹ Fakat şiirin yazıldığı tarih 1908

¹⁴¹ Bkz. Muharrem, *Divânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 124.

yılı göz önünde bulundurulduğunda bu dipnotun Mahmud tarafından sehven eklenmiş olabileceği muhtemel görünmektedir. Çünkü Ahmed Muharrem, şiir başlığının dipnotunda da ifade edildiği üzere, burada II. Meşrutiyet'in ilanı ile İslam'a hizmet edildiğini vurgulamak istemektedir. II. Meşrutiyet, İttihat ve Terakki Cemiyeti öncülüğünde ilan edilse de Mustafa Kemal'in cemiyette aktif rol alması meşrutiyetten bir yıl sonrasına, 1909 yılına tekabül etmektedir.¹⁴² Ayrıca Mustafa Kemal'e Gazi unvanı da 1921 yılı Sakarya Meydan Muharebesi akabinde verilmiştir ve Fatih olarak anılacağı bir fetih hareketinde de bulunmamıştır. Ahmed Muharrem, Mustafa Kemal ile ilgili, tarihi bir zemine oturtmaksızın, yalnızca onu yüceltmek gayesiyle bazı unvanlar kullanmak istemiş olabilir, şeklinde bir yorum yapılabilir fakat, Mustafa Kemal'in cemiyet ile ilişki seyri göz önünde bulundurulduğunda unvanların farklı bir şahıs için kullanıldığı daha doğru görünmektedir.

Ayrıca bu şiirinde Muharrem, Sultan'a duyduğu sempati sonucunda on yıl önce kaleme aldığı şiirlerinin aksine onu hicvettiği bir bölüm de nazmetmiştir. Burada kullandığı ifadelerden Muharrem'in hilafet makamını tüm siyasi unvanlardan ayrı bir konum olarak değerlendirdiği oldukça açıktır. Ayrıca Muharrem, II. Abdulhamid'in bu makamı iyi kullanmadığını ve halifelik makamının Abdulhamid'in zorbalığı neticesinde zarar gördüğünü öne sürmektedir:

وما أطلّ على الخلافة كبرث	ومشت إليه ببيعة الرضوان
صدعت به أغلالها، وتدافعت	تختال، بعد الجهد والرّسّان
أخذت برأي المستبد، وغودرت	زمننا تُعالجُ حكمه، وتُعاني
ظلم على ظلم، وسوء سياسة	وفساد تدبير، وطول ثوان
...	
إن قام عرش المستبد، فإنما	قامت قواعده على بركان
والمرء إن أخذ الأمور برأيه	طاشت يده، وزلت القدمان

¹⁴² Ayrıntılı bilgi için bkz. Fethi Tevetoğlu, "Atatürk - İttihat ve Terakki", *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (1989), C. 5, ss. 613-24.

“O hilafet makamına geldiğinde hilafet tekbir getirdi ve rıza gösterdiği bir biat ile ona doğru yürüdü

Onunla kırıldı prangaları, sendelemeye karşı direnç gösterdi. (Gücünün son damlasına kadar) çaba ve direnç sonrasında

Aldı despotun görüşünü. Onun hükmüne çare bul(maya çalışır) ve (ondan) acı çeker vaziyette bir zaman geçti

Zulüm üstüne zulüm, kötü siyaset, bozuk yönetim ve uzun süreli gevşeklik...

...

Despot bir kimsenin tahtı ayakta dursa da (o tahtın) temelleri bir volkanın üzerinde duruyordur.

Kişi meseleleri kendi görüşüne göre ele alırsa, (o zaman) isabetli olamaz elleri ve kayıverir ayakları.”

Sonuç olarak; II. Abdulhamid ile ilgili eleştirdiği bazı hususlar olsa dahi Ahmed Muharrem, İslam’a büyük hizmetlerinden ötürü Osmanlı ile ilgili pek çok konuyu şiirlerinde işlemiş ve Türklerin hem o dönemdeki hem de tarihteki öneminin unutulmaması gerektiğine dikkat çekmeye çalışmıştır. 1916 yılına gelindiğinde I. Dünya Savaşı devam ederken Muharrem’in Çanakkale’de elde edilen zafer üzerine kaleme almaya başladığı ve 1917 yılında tamamladığı “*Türâsü’l-müslimîn – Fî’l-harbi’l-âlemiyyeti’l-ûlâ*”¹⁴³ (Müslümanların Mirası – I. Dünya Savaşı Sırasında) başlıklı kasidesi bu şiirlerin en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir. Toplamda 228 beyitten oluşan bu kasidenin bazı beyitlerini aşağıda inceleyelim:

مُلْكُ الْخُلَافِ ثَابِتٌ الْأَرْكَانِ
وَالْمُسْلِمُونَ نَوَاصِ الْأَذْقَانِ
عَدَنَ إِلَى الْقَوْقَازِ فَالْبَلْقَانِ

لَا قِبَةَ الْإِسْلَامِ قَائِمَةً، وَلَا
يَمْضِي تَرَاثُ الْمُسْلِمِينَ مَوْزَعًا
مَا بَيْنَ مِصْرَ إِلَى طَرَابُلُسَ إِلَى

¹⁴³ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 302-17.

منع الخلافة أن تضام وحاطها
جيش يسير به النبي وحوله
يهتزّ عمرو في اللواء وخالد
حامي الحجيج، وناصر القرآن
جند الملائك بينه العُمران
ويمور حيدرة بكل عنان

الحافظين على الخلافة عزّها
غدر العدو، فعلمته سيوفهم
الناصرين خليفة الرحمن
صدق العهود، وصحة الأيمان

“Ne İslam”ın çatısı ayakta ne de halifelerin mülkünün temelleri sabit

Müslümanların mirası yayılmakta, Müslümanlar ise nakavt haldeler

Mısır’dan Trablus’a, Aden’den Kafkasya ve Balkanlar’a...

...

Hilafeti korudu zulme uğramaktan, korudu onu hacıların muhafızı ve Kur’an’ın savunucusu

Peygamber’in yürüttüğü; etrafında melek ordusu, aralarında da Ebû Bekir ve Ömer’in¹⁴⁴ olduğu bir ordu

Amr ve Halid dalgalandırıyorlar sancağı, Haydar ise tüm gücüyle ezip geçiyor.

...

Hilafetin izzetini koruyanlar ve Rahman’ın halifesine destek çıkanlar...

Düşmana ihanet ettiler. (O askerlerin) kılıçları, ahde vefalarını ve yeminlerin doğruluğunu öğretti (gösterdi) düşmana...”

Şairin bu beyitleri, Müslümanların sahip oldukları büyük tarihi mirasa ve bu mirasın tüm coğrafyalara yayılmasına rağmen o dönemde aralarında birlik durumunun

¹⁴⁴ Şiirde geçen “Umerân” ifadesi kelime anlamıyla “iki Ömer” anlamına gelse de Hz. Ebû Bekir ve Hz. Ömer’i bir arada ifade edebilmek için kullanılmaktadır. Ebû Bekir isminin bir tamlama, Ömer isminin ise yalın bir kelime olması sebebiyle ifadede Ömer ismi tercih edilmiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz. *DİA*, Tağlib Md.

olmadığını ortaya koymaktadır. Fakat başta Çanakkale olmak üzere pek çok cephede düşmana karşı elde edilen zaferler Müslümanlar için bir umut ışığı olmuş ve şairin Müslüman ordusu ve dönemin Osmanlı halifesi Sultan Mehmed Reşad için methiyeler kaleme almasına vesile olmuştur. O dönemde de hak ve batıl savaşı olarak görülen bu savaşlarda birçok şair, Müslümanların hamasetini artırmak ve verilen gayreti yüceltmek gayesiyle çeşitli methiye şiirleri nazmetmiş ve bu şiirlerde ilgili savaşlar sık sık Hz. Peygamber'in yaptığı savaşlarla ilişkilendirilmiştir. Nitekim Ahmed Muharrem de dini değerleri koruması açısından mevcut Müslüman ordusunun komutanının sanki Hz. Peygamber olduğunu, ayrıca sahabenin ileri gelenlerinin de bu orduda yer aldığını ifade ederek adeta bu ordunun ne kadar şanlı olduğuna dikkat çekmeye çalışmıştır. Şiirde canlandırma, kıyaslama üslubuyla kaleme alınan methiyelerin Türk edebiyatında da çeşitli örnekleri vardır. Bunun en bariz örneği ise, yine Çanakkale Savaşı'nda Mehmet Akif Ersoy'un şehitler için kaleme aldığı şiiridir. "Ne büyüksün ki kanın kurtarıyor tevhidi... Bedrin aslanları ancak bu kadar şanlı idi." dizeleri ile Muharrem'in yukarıda belirttiğimiz ilgili beyitleri, methiyelerin kaleme alınma motivasyonu, konusu ve kullanılan ifadeler açısından büyük benzerlik arz etmektedir.

Yukarıda yer verdiğimiz son iki beyitte ise öncelikle orduya övgü dolu ifadeler sarf edildikten sonra "düşmana ihanet ettiler" şeklinde bir ifade kullanılmıştır. Ahmed Muharrem her ne kadar bu kasideyi Çanakkale Zaferi üzerine nazmetmeye başlasa da kasidenin başlığından ve sonraki beyitlerden anlaşılabacağı üzere bu şiir genel olarak I. Dünya Savaşı'nı ele almaktadır. O dönemde Mısır'dakiler dahil olmak üzere Arap coğrafyasında pek çok yöneticinin Osmanlı aleyhine Batılılar ile iş birliği yaptığı bilinen bir gerçekliktir. Fakat yöneticilerin yaptığı tüm ittifaklara rağmen pek çok milletten Müslüman halkların bir olup savaş esnasında çeşitli cephelerde zaferlere imza atmasını şair, düşmana ihanet olarak değerlendirmiş olmalıdır. Şair, bu sebeple askerlerin, halifeye ahde vefa ve yeminlerinin doğruluğunu kılıçlarıyla göstermiş olduklarına değinmek istemiş olabilir. Aynı şiirin devamında, Osmanlı'ya karşı ayaklanma başlatan Şerif Hüseyin (ö.1934) hakkında Muharrem'in kaleme aldığı beyitler de yukarıda ifade edilen durumu bir nevi doğrulamaktadır:

نُيِّئْتُ مَا زَعَمَ الشَّرِيفُ وَقَوْمُهُ
ورأيتُ ما زان الملوكُ، فلم أجذُ
فسمعتُ ما لم تسمعِ الأُنَّانُ
خدعوه إذ ضاق السبيلُ بمَكْرهم
كطراز ملكٍ باسمه مُزدانٍ
ورموا بآمالٍ إليه حسان

...

أعذُرُ شعوبَ المسلمين إذا هفتُ
ولئن جرتِ حول النبي عيوئُها
إنني أرى الحرمين ينتفضان
تمحو السيوف، وللحقائق حكمُها،
فلقد رأيتُ عينيه تنهملان
ما الملكُ من عزٍّ وبأسٍ صادقٍ
مُلْك الخيال، ودولة الصبيان
كالملك من كذب، ومن بهتان

“Bana Şerif’in ve halkının iddia ettiği şey haber verildi de kulakların işitmediği şeyleri işittim.

Kralları süsleyen şeyleri gördüm de kendi adıyla süslenmiş bir kral bulamadım.

Kandırdılar hileleriyle onu yol daralınca, emelleri güzel gösterdiler ona...

...

Zelil oldukları zaman Müslüman halklardan özür dile! Şüphesiz ki ben Haremeyn’in tir tir titrediğini görüyorum.

O halkların gözleri, Peygamber’in etrafında dolaşsa, Peygamber’in gözlerinin dolup taşığını görürlerdi.

Hakikatin de vardır bir hükmü, ki, hayali bir mülkü ve çocuğun (yönettiği) devletini kılıçlar kaldırır ortadan.

İzzetli ve gerçek güçten var olan mülk, yalan dolan üzere var olan mülk gibi değildir.”

Ahmed Muharrem’in “kulakların işitmediği şeyler” olarak ifade ettiği iddialar, Şerif Hüseyin’in, isyanını gerekçelendirme gayesiyle o dönemde Osmanlı devlet idaresinde egemen olan İttihat ve Terakkî’ye yönlendirdiği suçlamaları olmalıdır. Bilindiği üzere, 1916 yılında Şerif Hüseyin Mekke’de Osmanlı’ya karşı isyan başlatmış ve aynı yılın haziran ayında yayınladığı bildirisinde İttihat ve Terakkî yönetimini

dinsizlikle suçlayıp isyanını meşrulaştırmaya çalışmıştır.¹⁴⁵ Bu tutum üzerine şaşkınlığını dile getiren Muharrem, Şerif Hüseyin'in de diğer idareciler gibi iktidar olmanın avantajlarından yararlanmak istediğini ifade etmiştir. “Kralları süsleyen şeyler” beyiti ile kastedilen bu olmalıdır. Çünkü iktidar olma durumu, hükümdarların yaşantı tarzını ve hatta giyim-kuşamını şaşaa ve lüks yönünden doğrudan etkileyebilmekte ve iktidarda olmanın somut alametleri liderler üzerinde apaçık görülebilmektedir. Ahmed Muharrem'e göre bu durum, iktidarın yalnızca yöneticilerin çıkarı için kullanılmasıdır ve bu vasıfta çok fazla kral varken yaptığı iyi işler sayesinde yalnızca kendi adıyla ön plana çıkabilen bir kral yoktur. Dolayısıyla Şerif Hüseyin de şairin eleştirdiği hükümdarlar kapsamındadır. Ahmed Muharrem'in burada özellikle “melik” yani kral kelimesini kullanması bilinçli bir tercih gibi görünmektedir. Nitekim Osmanlı hükümdarları Arapça'da “sultan” ve Yavuz Selim dönemi itibarıyla “halife” olarak ifade edilirken batı kültürü ve bundan etkilenen Arap yönetim sistemlerinde hükümdarlar kral olarak isimlendirilmiştir. Ahmed Muharrem de şiirlerinde Osmanlı sultanlarından bahsederken, daha önce örneği verilen Abdulhamid'i övdüğü bir şiiri hariç, halife/hulefâ olarak bahsetmiş fakat, eleştiri okunu yönlendirdiği hükümdarlar söz konusu olduğunda ise, örnekleri yukarıda görüldüğü üzere, kral unvanını kullanmayı tercih etmiştir.¹⁴⁶ Bu ayırım ile Ahmed Muharrem'in Osmanlı idaresini, II. Abdulhamid örneğinde olduğu gibi bazı eleştirileri olsa dahi, olumlu siyaset örneği olarak değerlendirdiği açıktır. Bu sebeple Osmanlı toprak birliğine zarar verecek Şerif ayaklanmasını da şiirinde hiciv konusu yapmıştır. Fakat şair burada sorumluluğun tamamını Şerif'e yüklememiştir. “Kandırdılar onu yol daralınca” ifadesiyle şair, isyanda İngilizlerin rolüne de dikkat çekmeye çalışmıştır. “Yolun daralması” ise batılilar açısından, Osmanlı'nın küresel etkisinin ortadan kaldırılamaması olarak değerlendirilmelidir. Nitekim İngiltere, Çanakkale savaşında yaşadığı hezimet sonrasında, Osmanlı'da ve tüm İslam aleminde yıkıma neden olacak farklı yollar aramış ve hilafet karşıtı bir Arap ayaklanmasının bu etkiyi yaratabileceğini umut ederek daha önce önemsemediği Şerif ayaklanmasına tam destek

¹⁴⁵ Azmi Özcan, “Şerif Hüseyin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, C. 38, s. 586.

¹⁴⁶ Halife ve sultan örnekleri için bkz. Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 37, 41, 81, 83.

vermiştir.¹⁴⁷ Yani, İngilizler için yol artık iyice daraldığında son çare olarak Şerif Hüseyin'e yönelmişler ve çeşitli vaatler sunarak Osmanlı karşıtı bu ayaklanmayı desteklemişlerdir. Ahmed Muharrem ise bu isyana karşı durmuş ve bu ayaklanma sonucu Osmanlı sancağı altındaki tüm Müslüman halkların küçük düşeceğine dikkat çekmiştir. Yine, bu isyan sonucu kurulacak olan Arap devletinin de sağlam temellere asla sahip olamayacağını ifade eden Muharrem, Şerif Hüseyin'i çocuk olarak, kurmak istediği devleti ise bir hayal olarak nitelemiş ve nihayetinde bu devletin de kan dökülerek yok olacağına dikkat çekmiştir. Muharrem'in "izzetli ve sadık bir mülk" olarak tanımladığı mülk ise, Osmanlı'ya sadık bir vali olarak haysiyetli bir biçimde idare edilebilecek mülk anlamına geliyor olmalıdır. Şiirinin devamında ise Muharrem, Türklerin tarih boyunca İslam'a ve Müslüman halklara büyük hizmetlerini hatırlatmaya ve isyan faaliyetinin yanlış olduğunu ifade etmeye çalışmıştır:

بصحائف التاريخ من نسيان؟ لم يبقَ في الدنيا مقيمُ أذان فيه، وطهرهم من الأدران في شدةٍ من أمرهم وليان	أنسيتم الآيات بالغة، فما الترك جند الله، لولا بأسهم خلفاؤه الأبرار، نَزَّة حَبَّهم لم يخذلوه، ولا أضاعوا حقه
--	---

“Apaçık delilleri mi unuttunuz? Tarih sayfalarını unutmak olmaz.

Türkler, Allah'ın ordusudur. Olmasaydı onların çabası, kalmayacaktı dünyada ezan okuyan.

Onların temiz halifeleri... (Allah) onların kendisine olan sevgisini münezzeh kılmıştır ve onları temizlemiştir her türlü pislikten.

Ne hayal kırıklığına uğratmışlardır onu (Allah'ı), ne de darlıkta ve bollukta zayı etmişlerdir onun hakkını...”

Bununla birlikte Şerif Hüseyin'in hilafetin kureşliliğini savunarak Peygamber soyundan gelen bir Hâşimî olduğu için halifelik iddiasında bulunması da Ahmed Muharrem'in tepkisine neden olmuş ve bir başka beyitinde Muharrem, yaptıkları

¹⁴⁷ Özcan, “Şerif Hüseyin”, s. 586.

sebebiyle “Allah ve resulünün Şerif’in düşmanı olduğunu” ve “arkasına sığındığı rivayetin Şerif’in sonunu hazırladığını” ifade ederek olası bir Arap halifeliğinin yanlışlığını vurgulamaya çalışmıştır.¹⁴⁸ O dönemde Mısır’ın Osmanlı toprağı olması ve tüm Müslümanların tek bir halifeye bağılı olmasından ötürü Osmanlı ile ilgili her husus, Muharrem’in siyasî şiirinin ana konularını teşkil etmiştir. I. Dünya savaşı sonrasında toprak bütünlüğünün korunamaması, din birliğinden daha çok milli birliğin önem kazanması ve daha sonrasında halifeliğin kaldırılmasıyla birlikte tüm Müslümanları ilgilendiren ortak siyasî bir durumun da artık söz konusu olmaması gibi durumlar, bu süreçte Muharrem’in şiirlerini de doğrudan etkilemiştir. 1920’de Türk Hükümeti’nin saltanata son vermesi ile Osmanlı Dönemi sona ermiş, 1923 yılında halifelik kaldırılmış ve Türkiye Cumhuriyeti resmen kurulmuştur. Halifelik makamının ilgası görüşmeleri üzerine Abdulmecid Efendi’ye “biat ederek uzatın yardım ellerinizi” şeklinde Müslümanlara çağrıda bulunan Muharrem, Peygamber’in diliyle halifelik makamına karşı çıkanlara da yaptıklarının doğru bir şey olmadığını ifade etmeye çalışmıştır. Fakat nihayetinde bu konuda herhangi bir geri adım atılmamış ve Muharrem’in 1922 tarihli “*Müddü’l-eküffe mübâyîn*”¹⁴⁹ başlıklı şiiri halifeler hakkında nazmettiğı son şiiri olmuştur. Dolayısıyla halifeliğin kaldırılmasıyla cumhuriyet sonrasında Osmanlıcılık düşüncesi, fikir olarak kalsa da fiili olarak tarih sahnesinden silinmiştir. Haçlı zihniyetine karşı hilafetin bir zorunluluk olduğunu düşünen Muharrem, 1923 yılında yayınladığı “*Fî İntisâri Türkiye ale’l-yûnân – en-Nasru’l-mübîn Fî’l-anâdûl – Mine’l-kalem ile’s-seyf*” (Türkiye’nin Yunan Zaferi Hakkında – Anadolu’da Büyük Zafer – Kalemde Kılıca...) ¹⁵⁰ başlıklı kitapçıkta Gazi Mustafa Kemal önderliğinde Kurtuluş Savaşı’nda gösterilen şanlı mücadele süreci için pek çok methiye kaleme alsada halifeliğin kaldırılması fikrinin gündeme getirilmesini büyük bir yanlış olarak değerlendirmiştir. 1924 yılına gelindiğinde halifeliğin ilgası üzerine “*Nükbetü’l-hilâfeti’l-İslâmiyye*” (İslam Hilafetinin Uğradığı Felaket) ¹⁵¹ başlıklı şiirini yayımlayan Muharrem, hilafet makamını muhatap alarak bir nevi ağıt yakmış ve bu durumun yasını tutmuştur. “Müslüman halkları kuşatan bir ışıık

¹⁴⁸ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 562. Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 562.

¹⁴⁹ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 555.

¹⁵⁰ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 569-607.

¹⁵¹ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 625.

iken sen, karanlıklar kapladı seni” beyiti ile hilafetin Müslümanlar üzerindeki birleştirici yönüne dikkat çekmeye çalışan Muharrem şiirin devamında hilafetin sömürgecilere karşı Müslümanları galip kılan bir kurum olduğunu ifade etmiştir. Muharrem “felaket” olarak nitelediği bu duruma sabretmekten başka çare olmadığını hatırlatarak Osmanlı’yı “Ey Osmanoğulları! Korkuyorsanız hakkınızdır. Sabrederseniz de sabredenlerin en güzeli sizsiniz” şeklinde teselli etmeye çalışmıştır. Bu şiir sonrasında ise Muharrem’in şiirinde sık sık rastladığımız Osmanlı, Türkler, hilafet, sultan vb. kelimeler, artık yerini Mısır, Arap, vatan, bağımsızlık, Arap birliği, Filistin, Şam, Irak vb. kelimelere bırakmıştır. Sonuç olarak I. Dünya Savaşı akabinde Muharrem’in siyasî şiirleri neredeyse tamamen Mısır’ın iç siyaseti etrafında şekillenmeye başlamıştır. Bununla birlikte İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesi veren Mısır’da milliyetçiliğin önem kazanmasıyla Muharrem’in şiiri, özel de Mısır, genelde ise Arap milliyetçiliği üzerinde gelişmiştir.

1.2. Arap-İslam Birliği

Ahmed Muharrem’e göre, Mısır başta olmak üzere İslam coğrafyalarındaki sömürge güçlerinden kurtulabilmek, ancak halkın direnişiyle gerçekleşebilirdi. Ancak bu direnişin gerçek anlamda başarıya ulaşması ise Muharrem’e göre bir İslam birliği çatısı altında mümkün görünmekteydi. Çünkü şaire göre, Haçlı zihniyetine sahip batılı güçler, Arap liderlerini kandırarak İslam birliğini yok etmişler ve büyük Arap coğrafyalarını küçük küçük devletlere bölerek Arap bütünlüğünü de ortadan kaldırmışlardır. Bu nedenle daha önce de ifade edildiği üzere, özellikle I. Dünya ve Kurtuluş Savaşları sonrasında Muharrem’in şiiri içerik bakımından değişiklik göstermeye başlamış ve şiirinde Osmanlıcılık-İslam yerine Arap-İslam fikri hâkim olmaya başlamıştır. Muhtemelen Ahmed Muharrem, Arap isyanları sonucunda İslam birliği fikrinin artık erişilmesi zor bir emel olduğunu fark etmiş ve bu konuda yazacağı şiirlerin halkta ve dolayısıyla siyasilerde bir karşılığının olmayacağını düşündüğü için de bu konuda kalemini kullanmamayı tercih etmiş olmalıdır.

Mısır başta olmak üzere Arap ülkelerinin sömürge devletlerinin himayesinden fiilî olarak kurtulamaması ve özellikle Filistin’in 1922 yılı itibarıyla resmen İngiliz himayesine girmesi, 1920’ler sonrasında vefatına kadar Ahmed Muharrem’in şiirinin

ana konularından birini teşkil etmiştir.¹⁵² Yahudilerin Filistin ile geçmişe dayalı derin bir bağlarının olduğu ve bu sebeple Filistin’e göç edecek Yahudilere toprak edinme imkânı tanınacağı ve büyük Yahudi göçü için tüm koşulların uygun hale getirileceğine dair İngiltere tarafından yayımlanan Balfour Bildirisi’nde yer alan ifadeler¹⁵³ özellikle Kudüs’ün sahip olduğu dini önemi itibarıyla Filistin meselesini, Ahmed Muharrem’in şiirinin ana konularından biri haline getirmiştir. Muharrem bu konuya o kadar önem vermiştir ki daha önce ifade edildiği üzere yalnızca Filistin meselesi ile ilgili şiirlerinin çokluğundan ötürü “*el-Aksâ’l-Hazîn*” başlıklı küçük bir divanı yayımlanmıştır. Filistin’in büyük bir mesele haline gelmesini özellikle Balfour Bildirisi’ne bağlayan Muharrem, ilgili bildiri yayımının 1937’deki yıldönümünde kaleme aldığı şiirinde Filistin meselesini “Arapların kanayan yarası” olarak değerlendirmiş ve Filistin’in Peygamber tarafından Araplara bırakılan bir miras olduğunu ifade etmiştir.¹⁵⁴ Ayrıca Muharrem aynı şiirinde nazmettiği “Kıblelerin ilki dururken hazin, ben uykuda olmaya devam mı edeceğim?” beyitiyle pasif kalmayacağını altını çizmiş ve bu konuda pek çok şiir kaleme alacağını da sinyallerini vermiştir.

Nitekim nicelik yönünden oldukça fazla olan Filistin konulu şiirlerinde bu mesele için hissettiği duygu durumlarını beyitlere dökmekle kalmayan Muharrem bu şiirlerini, Filistin meselesine çeşitli çözüm önerileri sunmak, bu çözüm önerilerini uygulamak ve dolayısıyla bir Arap birliği oluşturma çağrısında bulunmak için düzenlenen kongre, konferans vb. toplantılarda da dile getirmiştir. Örneğin 7 Ekim 1938 yılında Müslüman Gençler Cemiyeti ve İhvân-ı Müslimîn öncülüğünde ilk kez Uluslararası Filistin Meselesi Kongresi adında bir kongre düzenlenmiş ve Mısır, Irak, Filistin, Suriye, Lübnan, Ürdün ve diğer Arap ülkeleri olmak üzere tüm Arap coğrafyalarından çeşitli kanaat önderleri ve öncü kimseler Filistin meselesini görüşmek üzere bu kongreye davet edilmişti.¹⁵⁵ Ahmed Muharrem de bu kongreye “*Filistîn eş-Şehîde*”¹⁵⁶ adını verdiği

¹⁵² 20. yüzyılda Filistin’in siyasi durumu hakkında bkz. Muhammed Rif’at Bey, *Kadıyyetü Filistîn*, 1. Baskı, Dâru’l-meârif, Kahire 1947.

¹⁵³ M. Lutfullah Karaman, “Filistin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, C. 13, s. 95.

¹⁵⁴ İlgili şiir için bkz. Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 842.

¹⁵⁵ “el-İhvânü’l-Müslimîn ve Evvelü Mü’temerin Âlemiyyin min ecli Filistîn”, 16.02.2020, <https://ikhwan.online/article/238585>.

¹⁵⁶ Şiirin tamamı için bkz. Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 853.

şiiyle katılım sağlamıştır. Daha önceki şiirlerinde olduğu gibi burada da Filistin meselesini Müslüman Arapların “kanayan yarası” olarak değerlendiren Muharrem, Arapların ancak bir İslam çatısı altında birleşmesi sonucunda bu yaranın iyileşebileceğine dikkat çekmiştir. Ona göre Filistin meselesi ve aslında tüm Müslüman Arap halklarının yaşadığı nihai özgürlük meselesi ancak Arap devletlerinin bir araya gelmesi ve güçlerini birleştirmesi ile çözülebilecektir. Bu bağlamda Muharrem, Arap olmayı gayretli olmak ile, İslam’ı ise daima muzaffer olmak ile eşdeğer tutmuştur. Bununla birlikte Müslümanların çeşitli hadiseler karşısında kardeş olmaları ve Kur’an’ı düstur edinmeleri gerektiğine dikkat çekmiş ve şiirinin devamında yeniden Araplara seslenişte bulunup Filistin meselesi için Peygamber’in yolunu takip etmelerini salık vermiştir:

ما بآله استعصى؟ وماذا أعقبا؟
أفواهه تدعو الأساة الغيِّبا
من طبِّ شيخ أساتكم ما جرِّبا
فيكم، فأين يُريدُ منكم من أبى؟
وخذوا مطالبكم سِراعا وُتِّبا
ما جَمَعَ الإيمانُ فيه وألِّبا؟

رسلَ العروبةِ هل سألتُم جُرْحَها
جرْحُ تقادمِ عهدِ، وتفتحت
أنتم أساة الجرح، فاتخذوا له
وصف الدواء لكم، وخلف علمه
يا قومُ لستم بالضعافِ فغامروا
أفما كفاكم قوَّةً من دينكم

...

يُزجي الخميس، ويستحثُّ المِقْنبا؟
ذهب القديم، فإنه لن يذهب
والسيفُ ما فقد المضاء ولانبا
رَدَّتْ ظنونَ ذوي الجهالة خُيِّبا
من كان يطمعُ أن تُباعَ وثوهِبا¹⁵⁷

يا آل يعربَ من يُريني خالدا
من شاء منكم فليكنه، ولا يقلُ
السَّيرُ باقٍ، والزمانُ مجدّد
رُدُّوا المظالمَ عن محارمِ أمةٍ
لم يُعطِ أوطانَ العروبةِ حقَّها

“Ey Arap elçileri! Sordunuz mu Filistin’e yarasının durumunu? Neden şiddetlendi bu yara ve sonra ne oldu?”

Eskiye ve açılmış bir yaradır bu. Çağırıyor ortalıkta olmayan tabipleri

¹⁵⁷ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 853.

Sizsiniz (ey Arap elçileri!) yarayı iyileştirecek olanlar. Öyleyse tabiplerin şeyhinin (Peygamberin) uyguladığı tıbbı (çare olarak) alın.

Sizin için reçete etti devayı ve bilgisini de size bıraktı.

Hey millet! Zayıf değilsiniz siz. Öyleyse ileri atılın ve istediklerinizi hızlıca atılarak elde edin.

Dininizdeki (iman) gücü yetmez mi size? İmanın bir araya getirme gücü...

...

Ey Ya’rub’un soyu!¹⁵⁸ Kim bana orduları yönetip atları ilerletecek bir Halid gösterir?

Aranızdan kim isterse o olsun Halid. Geçmiş yok (artık) demesin, çünkü geçmiş asla yok olmaz.

Sır baki, zaman yenilenmekte ve kılıç da keskinliğinden hiçbir şey kaybetmemiş (durumdadır).

Cahillerin zanlarını hüsrana uğratan (bu) ümmetin mahreminden uzak tutun zulümleri!

Satılmış olmaya tamah eden kimse (bilsin ki) Arap topraklarının hakkını ödeyememiştir!”

Yukarıdaki şiir örneklerinden anlaşılacağı üzere Ahmed Muharrem’in Arap-İslam Birliği esasında Filistin meselesi ile doğrudan bir alaka arz etmektedir. Bu problemi çözüme kavuşturabilme gayesiyle Muharrem, birçok beyitinde tüm Arapları birleştirici bir unsur olması bakımından sık sık aynı atadan geldiklerinin ve “Şüûbu’ d-dâd”¹⁵⁹ ifadesi örneğinde olduğu gibi, aynı dili konuştuklarının vurgusunu yapmıştır. Bununla birlikte ilgili beyitlerde çeşitli dinî ifadeleri kullanmayı da ihmal etmemiştir. Elbette ki Filistin meselesi, Mescid-i Aksa’nın ilk kible olmasından ötürü doğrudan dinî bir anlama sahiptir. Yani Muharrem, özel olarak herhangi bir dinî ibare kullanmasa bile, onun bu şiirlerini

¹⁵⁸ Arap atalarından Kahtân’ın oğludur. Arapça konuşan ilk insan olduğu için kendisine Ya’rub adı verildiği rivayet edilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Mustafa Fayda, “Kahtân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 24, s. 201.

¹⁵⁹ Şiir için bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 877.

yazma gayesi dinî hassasiyetleri etrafında şekillenmiştir. Fakat şair muhtemelen anlam yoğunluğunu ve milli-manevi hamaseti artırma gayesiyle yine de her iki unsurla ilgili ifadelerle şiirlerinde oldukça yer vermiştir. Örneğin, “Allahu Ekber! Ey Ya’rub soyu! Kırletti aslanların kutsalını kurtlar.”¹⁶⁰ beyitinde olduğu gibi, yine soy birliği vurgusu yapılmış ve şiirin bağlamından anlaşılacağı üzere, Müslüman olan Arapların aslanlara, Yahudilerin ise kurtlara benzetilmesi suretiyle Arapların soyluluğuna dikkat çekilmiştir.

Ahmed Muharrem 1920’ler itibariyle özellikle Filistin’in İngiltere mandası olmasının akabinde şiirlerinde Arap birliği çağrısına sık sık yer vermeye çalışmıştır. İdealize ettiği tarzda bir Arap birliğinin kurulamaması nedeniyle şairin bu çağrısı, ömrünün sonuna kadar şiirlerinin ana temalarından birini teşkil etmiştir. Örneğin 1942 yılına gelindiğinde “*el-Vahdetü’l-arabiyye*” (Arap Birliği)¹⁶¹ başlığını verdiği bir şiir nazmetmiştir. Bu şiirinde Arap halklarını birbirinden ayrılmış zayıf yapılara benzeten Muharrem, yapıların birbirine sıkı sıkı kenetlendiği durumlarda zayıflığın ortadan kalkacağına ve binanın yıkılmaz olacağına dikkat çekmiştir.¹⁶² Ayrıca bu bölünmüşlüğü Arapların sahip olduğu haysiyete de zarar verdiğini ifade eden Muharrem, olası ideal bir Arap birliğinin hem Arap şanını yücelteceğine hem de bu birliğin dünyaya hükmedecek bir güce sahip olacağına dikkat çekmiştir. Muharrem’in bu şiirinde dikkat çeken diğer bir husus ise daha önceleri “hilafet sancağı” olarak değerlendirdiği sancağın artık Arap birliği sancağı olarak anlam değişikliğine uğramasıdır:

وإلى مكانك فأنهضي وتقدّمي
ينفي القرار عن الشعوب النؤم
وخذني السبيل إلى المقام الأعظم
عربية، تحمي اللواء وتحتمي
خلق الضعيف، وشيمة المستسلم
عالي اللواء، إلى العروبة ينتمي
يلقّ الهوان، ومن يصنّها يغنم
فبمن ثنان؟ وفيم شكوى اللؤم؟

أمم العروبة جاء يومك، فاعلمي
لك في فم الأحداث دعوة صارخ
فدعي المضاجع، وأنفضي عنك الكرى
ضمي القوى، وتجمعي في وحدة
لا تؤثر العيش الذليل، وجانبنا
هذا السبيل لكل شعب ماجد
للشرق حرمة، فمن يغبت بها
وإذا العروبة لم تصن أمجادها

¹⁶⁰ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 868.

¹⁶¹ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 918-20.

¹⁶² Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 920.

هذا زمان ليس يفهم أهله إلا حديث النار، أو لغة الدم
كثرت لغات العالمين، وهذه أوفى بيانا في اللسان وفي الفم
القوة الدنيا، فمن يظفر بها يظفر بدنيا الغالب المتحكم

“Ey Arap milletleri artık sizin gününüz geldi. Bilin (farkında olun), kendi (hak ettiğiniz) konumunuza doğru kalkın ve ilerleyin.

(Bu) hadiselerde feryat eden birinin¹⁶³ uyuyan halkların (bu) durgunluklarını ortadan kaldıracak bir çağrısı vardır sizin için.

Terk edin yatakları. Atın üzerinizden uyuşukluğu. En büyük makama doğru tutun yolu.

Güçleri birleştirin. Sancağı koruyup kollayacak bir Arap birliğinde bir araya gelin.

Zelil yaşantıyı ve dahası zayıf ahlakı ve itaatkâr hasletleri tercih etmeyin.

Bu yol; sancağı ulu ve Arap soyuna mensup olan şanlı her millete aittir.

Şark saygıdeğerdir. Her kim onu ciddiye almazsa alçaklıkla muhatap olur. Her kim de gereği gibi iyi muamele ederse zengin olur.

Araplar korumazsa haysiyetlerini kim/ne ile korunacaklar peki? Hangi konuda olacak sitem edenlerin şikayetleri?

Bu öyle bir zamandır ki bu zamanın insanları, cehennemi konuşmaktan ve kan (dökme) dilinden başka bir şey anlamıyor.

Çoğaldı dünyanın dilleri. Bu ise dildeki ve ağızdaki en açık beyandır.

Güç, dünyadır. Her kim sahip olursa (bu gerçek) güce, hükmeden galip dünyayı elde etmiş (demektir).”

Bununla birlikte, Arap Birliği ideali yolunda çeşitli gayretler sarf eden ve Arap Kadın Hareketi’nin de öncüsü olan Hüdâ Şa’râvî ve düzenlediği çeşitli kadın

¹⁶³ Şairin Filistin meselesi ile ilgili kaleme aldığı şiirlerinde Filistin’i çoğunlukla “feryat eden” biri olarak nitelemesi buradaki ifadenin de Filistin ile alakalı olduğu ihtimalini doğurmaktadır.

konferansları, Ahmed Muharrem'in Arap-İslam birliği başlığı altındaki şiirlerinin diğer bir konusu olmuştur. Örneğin 1938 yılında düzenlenen Doğu Kadın Konferansı ve 1944 yılında düzenlenen Arap Kadın Konferansı Filistin meselesine köklü bir çözüm önerisi olarak bir Arap birliği oluşturma fikrini ortaya koyma gayesiyle organize edilmişti.¹⁶⁴ Yalnızca kadın katılımcıların iştirak ettiği bu konferanslar Muharrem'in büyük takdirini kazanmıştır. Kadının toplumsal rolünü önemseyen bir şair olarak Muharrem şiirleriyle bu faaliyetlere destek vermeye ve bu faaliyetlerin önemine dikkat çekmeye çalışmıştır.

جمعن المشارق في المؤتمر فقل للمغرب أين المفر؟¹⁶⁵

“(O kadınlar) bir konferansta doğuyu getirdiler bir araya, şimdi kaçış nereye diye sor batıya” şeklinde nazmettiği bu bir beyit bile tek başına, Muharrem'in Arap kadın hareketini ne kadar önemseydiğini ortaya koymaktadır. Bununla birlikte 12 Aralık 1944 yılında düzenlenen Arap Kadın Konferansı, vefatından ötürü Arap-İslam birliği ideali ile ilgili Muharrem'in nazmettiği en son şiiri olmuş ve Muharrem, bu faaliyetlere öncülük ettiği için Hüdâ Şa'râvî'yi yüceltip onun sayesinde kendisinin de çokça istifade ettiğini ifade etmiştir.¹⁶⁶ “*Hüve Yâ Filistînü Nidâlû*” (Bu Bir Savaştır Ey Filistin)¹⁶⁷ başlığını verdiği bu şiiri, ömrü vefa etmediği için Ahmed Muharrem'in son siyasî şiiri olma özelliğini taşımaktadır.

1.3. Mısır Milliyetçiliği/Vatan Şiirleri

Napolyon sonrası Mısır'da etkin yayılım gösteren “Mısır, Mısırlılarındır” söylemi elbette şair Ahmed Muharrem'in düşünce dünyasını da etkilemiş ve bu etki, şairin küçük yaşlarından itibaren şiir nazmetme hususundaki en güçlü motivasyonu olmuştur. Fakat çağdaşı pek çok aydından farklı olarak Muharrem'in Mısırlılık söylemi, daha önce örneklerini gördüğümüz Osmanlılık fikri etrafında şekillenen şiirlerinden de anlaşılacağı üzere, Osmanlı/Türk karşıtlığından uzak bir söylemdir. Dolayısıyla dönemin

¹⁶⁴ 1938 tarihli Kadın Konferansı sonrasında başkan Hüdâ Şa'râvî'nin editörlüğünü üstlendiği bildiri kitabı yayınlanmıştır. Konferansın amacı, sunulan bildiriler ve planlanan faaliyetler için bkz. Hüdâ Şa'râvî, *el-Mer'etü'l-arabiyye ve Kadıyyetü Filistîn*, el-Matbaatü'l-asriyye, Kahire 1938. Ayrıca 1944 tarihli konferans için bkz. Yümnâ Âmir, “Hüdâ Şa'râvî: Nidâl ve 'ntisârât”, 05.04.2021, <https://www.auccaravan.com/?p=12261>.

¹⁶⁵ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 873.

¹⁶⁶ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 945.

¹⁶⁷ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 942-45.

edipleri arasında yaygın olan “geri kalmışlıktan kurtulmak için Osmanlı idaresinden kurtulmak gerekliydi”¹⁶⁸ fikri, Muharrem için geçerli bir argüman olmaktan uzak görünmektedir. Şiirlerinde içerisinde bulundukları geri kalmışlık durumunu Osmanlı ile hiçbir şekilde bağdaştırmayan Muharrem, bu hususta daha önceden Mısır’da tahakküm kurmuş veya halihazırda ülke idaresinde etkili olan batılı devletleri sorumlu tutmuştur. Dolayısıyla yaşadığı dönem ve sonrasında genel kabul gören “Arap coğrafyalarında Osmanlı ile başlayan inhitat dönemi” fikri esasında Muharrem için, bu başlık altında yer alacak şiirlerinden de anlaşılacağı üzere, “Arap coğrafyalarında Napolyon ile başlayan ve İngilizler ile devam eden inhitat dönemi” fikri şeklinde farklılaşmış görünmektedir. Ona göre Mısırlılık, batı karşıtı olmak ile eşdeğer görünmektedir. Çünkü Muharrem’in batılı güçlere karşı “hükümrancılık/mülk sancağı” olarak ifade ettiği Osmanlı, nihayetinde batılı güçlerin çeşitli çabaları sonucu zayıflatılmış ve tüm Müslümanların birlikteliklerini ve tek otoriteye bağlılıklarını simgeleyen hilafet kurumu da Arap coğrafyalarındaki siyasi etkinliğini kaybetmiştir. Batının doğu üzerindeki bu bölücü emellerinin, haçlı zihniyetinin devamı niteliğinde olduğunu düşündüğü içindir ki Muharrem, şiirlerinde sık sık “*ehl-i salib*” (haçlılar) vurgusu yapmış ve “Allah’ın dinine verdikleri zarardan ötürü haçlıları kötü bir sonun beklediğini”¹⁶⁹ ifade etmiştir. Bununla birlikte özellikle Kavalalı Mehmed Ali Paşa idaresi ile birlikte kökleşen “Mısırlılık” fikri, Fransızların çıkarları ile paralel bir eğilim gösterdiği ve bu eğilim Kavalalı idaresi boyunca batıya hizmet eder bir tarzda devam ettiği için Muharrem’in edebi okları hem batılı zihniyeti hem de bu zihniyete hizmet eden Mısır’daki siyasi idareyi hedef almıştır. Bu bağlamda şairin siyasi/vatani şiirleri Mısır’ın İngilizlere karşı tam bağımsızlığını kazanması, gücünü kendinden alacak siyasi yeni bir düzenin kurulması, Mısır halkının birlik beraberlik içerisinde kardeşçe yaşaması ve tüm bunlar için halkın kötü gidişatın farkına varıp kendi toprakları ve hakları için çabalaması gibi ana başlıklar altında şekillenmiştir.

1.3.1. İngiliz İhtilali Karşıtlığı ve Tam Bağımsızlık Arzusu

Ahmed Muharrem’in siyasi şiirlerini nazmetmedeki motivasyonları olarak kabul edilebilecek olaylar silsilesi esasında İngiliz İhtilali ile başlamıştır. Muharrem’in

¹⁶⁸ Fazlıoğlu, *Arap Romanında Türkler*, s. 97.

¹⁶⁹ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 54.

Dîvânında yayınlanan ve ilk şiiri olma özelliğine de sahip olan “*Yevmu 14 Sibtembir*” (14 Eylül Günü)¹⁷⁰ başlıklı şiiri Kahire’nin on yıl önce, 14 Eylül 1882 yılında İngiliz işgaline uğramasıyla ilgilidir. Bu ve sonraki gençlik yıllarında Muharrem’in şiir yazma gayesi de çoğunlukla İngiliz işgali, mandası ve bu işgalin sonuçları olarak, genelde Osmanlı, özelde ise Mısır toprakları üzerinde gelişen durumları kapsamaktadır. 1882 İngiliz ihtilali ile zaten kötü bir halde olan Mısır’ın siyasi, ekonomik ve sosyal durumu her geçen gün daha da kötüye gitmiş ve en başta ülkeyi idare edenler Muharrem tarafından bu durumun müsebbibi olarak görülmüşlerdir.

Ahmed Muharrem 1898 yılında nazmettiği “*Şekvâ’l-ihtilâl*” (İhtilalden Yakınma)¹⁷¹ başlıklı şiirini yayınlarken yaklaşık on sayfalık küçük bir kitapçık halinde yayınlamış ve bu kasidesine de bir önsöz eklemiştir. Bu yazısında Allah’a hamd, Peygamber’e salavat getirdikten sonra şunları eklemiştir:

“Yazar ve ediplerin kalemleri acınacak hale geldi. Bu ülkenin İngiliz işgali altında olmasından dolayı şikâyet edip duran ve işgalcilerin özgür ruhların daha önce hiç şahit olmadığı faaliyetleri yüzünden acı çeken hatiplerin dili de yoruldu artık. Şüphesiz ki bu zalim düşman musibetine uğramamız çok büyük bir imtihandır ve onların bizi getirdikleri duruma karşı susmamız da çok büyük ayıptır. Öyleyse aramızdan gayretli ve onurlu bir grup çıksın da gösterson dışlarını o düşmanlara. Bizden öncekilerin bıraktığını bırakalım bizden sonrakilere. Kurtardıklarımızı aktaralım ve bize miras kalanı miras bırakalım. Saygıdeğer ve şerefli bir grup, vefalı davrandı ve yerine getirdi görevini. Onlar, tarih sahnesinde daha önce böylesi görülmemiş bu büyük felaket hakkında gazetelere yazılar yazdılar. Özgür ruhum da beni, vatanımızı bozguna uğratan bu işgali defetmek gayesiyle gazeteleri doldurduğum şiirlerim dışında bir şiir bastırmak üzere harekete geçirdi. Bu şiirimle vatanın hakkına vefa göstermiş olmayı, ona olan borcumu ifa etmeyi, vatan evlatlarını şahlandırmayı, onların kalplerinde kıvanç duygusunu uyandırmayı ve onları harekete geçirmeyi umut ediyorum.”

¹⁷⁰ Bkz. Muharrem, *Dîvânı Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 34.

¹⁷¹ Muharrem, *Dîvânı Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 43-51.

Ahmed Muharrem'in bu ifadeleri siyâsî şiire neden bu denli önem verdiğinin de bir göstergesidir. Çünkü şairin düşüncesine göre ülkenin kalkınması, halkın uyanışına bağlıydı. Dolayısıyla edebî olsun veya olmasın, İngiliz ihtilalini konu edinen edebî yazılarının çokluğu, bunların yayınlanması ve olabildiğince çok insana ulaşması, halkın olup bitene karşı uyanmasını ve düşmana karşı direniş göstermesini hızlandıracaktı. Ahmed Muharrem de yukarıda ifade ettiği gibi, bir şair olarak üzerine düşen görevi layıkıyla yerine getirmeye çalışmış; öyle ki bu amaçla, İngilizlerin dahil olduğu her türlü hukuksuzluğu, şiirlerinde büyük bir milli problem olarak işlemeye çalışmıştır. Örneğin tarihe Denişvây Hadisesi¹⁷² olarak geçen olay, küçük bir yerleşim yerinde gerçekleşmesine rağmen ülke çapında büyük bir olaya dönüşmüş ve halk tarafından büyük bir tepki toplamıştır. Çünkü bu nispeten daha küçük bir olay olmasına rağmen, Ahmed Muharrem'in 1906 yılında "*Denişvây*"¹⁷³ 1908 yılında ise "*Hadisetü Denişvây*"¹⁷⁴ başlığı ile yayınladığı şiirleri dahil olmak üzere, pek çok şair, yazar, gazeteci ve siyasi tarafından şiir, roman, gazete yazısı, tiyatro vb. pek çok ürünle sürekli olarak kamuoyuna sunularak gündemde tutulmuş ve Mısır'ın ulusal anlatısı haline gelmiştir.¹⁷⁵

İhtilalden yakındığı şiirlerinde insanların işgali gerektiği gibi ciddiye almadıklarını, "Şark milletlerinin hastalığı gayretlerinin zayıf oluşudur, milletlerin ölüm nedeni de işte budur!"¹⁷⁶ sözleriyle aktaran Muharrem, bu ciddiyetsizlik ve gayretsizlik nedeniyle "şark" coğrafyasının da yok olacağına dikkat çekmiştir. Yine, İngiliz himayesinde yaşadıkları günlerin ağırlığını, Mısır'ın büyük dağlarının bile

¹⁷² 13 Haziran 1906'da bir grup İngiliz subay, Mısır'da yerel bir geçim kaynağı olan güvercinleri avlayarak Denişvây Köyü'nde yaşayan halkın öfkesine neden oldu. Çıkan arbedede İngiliz subayın silahını ateşlemesi sonucunda köylü kadınlardan biri yaralandı. Bunun üzerine köylüler ve askerler arasındaki çatışma şiddetini artırdı. Olay yerinden kaçmayı başaran bir subay, yoğun öğle sıcağında yaya olarak İngiliz kampına doğru kaçtı fakat sıcak çarpması sonucu kampın dışında hayatını kaybetti. Civardan geçen bir köylü, yerde yatan askeri gördüğünde ölmüş olduğunu anlayamadı ve ona yardım etmeye çalıştı. Ancak kamptaki diğer askerler durumu uzaktan gördüklerinde subayı köylünün öldürdüğünü sanarak köylüyü infaz ettiler. Sonrasında ise İngiliz makamları, subayın ölümünden sorumlu köylüleri yargılamak için özel bir mahkeme kurdu. Mahkeme sonucunda kasten adam öldürme suçuyla tutuklu bulunan 52 köylüden dördüne idam, sekiz kişiye işkence ve hapis, bir kısmına da çalışma cezası verildi. Bu hadise ve hadisenin Arap edebiyatına yansımaları hk. ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Hâmid Şerîf, *Hâdisetü Denişvây ve sadâhâ fi'l-edebî'l-arabiyyi'l-hadîs ve's-sahâfeti'l-arabiyye*, 1. Baskı, el-Hey'etü'l-mısriyyetü'l-âmme lil-küttâb, Kahire 2006.

¹⁷³ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 97-99.

¹⁷⁴ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 109-10.

¹⁷⁵ Bkz. Ziad Fahmy, *Ordinary Egyptians: Creating the Modern Nation Through Popular Culture*, Stanford University Press, Kaliforniya 2011, ss. 91-95.

¹⁷⁶ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 75.

taşıyamayacağına¹⁷⁷ dikkat çeken şair, bu ihtilalden kurtulmanın ancak Allah'ın yardım ve inayeti ile olacağını da altını çizmiştir. Bu sebeple birçok şiirinde isti'tâf adı verilen Allah'a yakarma ve dua beyitleriyle şiirlerini sonlandırmayı tercih etmiştir. Şiirlerini bu şekilde bitirerek şair, böylesi önemli bir meselede dinin önemine dikkat çekmeye çalışıyor olmalıdır. Halk her ne kadar küllerinden yeniden doğup kendi idarecilerine ve işgalcilere karşı koyabilse de tam özgürlük ve Mısır'ın şanına kavuşması nihayetinde mutlak güç sahibi Allah'ın takdirine kalmıştır. Bu nedenle Müslümanlar dinî değerlere bağlı bir hayat yaşamalıdır. Ayrıca İngiliz işgalinin haçlı zihniyetinin bir sonucu olduğu düşüncesi de Ahmed Muharrem'in ihtilal karşıtlığı şiirlerinin doğal olarak dinî motiflere sahip olmasını bir nevi gerektirmiştir.

Birinci Dünya Savaşı sürecine gelindiğinde İngiltere ile Mısır'ın bağımsızlık meselesini müzakere etmek için Sa'd Zağlûl (ö.1927)¹⁷⁸ öncülüğünde kurulan Mısırlı heyet, İngiliz hükümeti tarafından bir tehdit olarak görüldü ve Sa'd Zağlûl ile heyette yer alan üç arkadaşı Mısır idaresi tarafından Malta'ya sürüldü.¹⁷⁹ İngiltere ve Mısır idaresinin yaptırımları ve halkın taleplerini dikkate almamaları, halkta büyük öfkeye neden oldu. Ülkenin her kesiminde başlayan ve tarihe 1919 Devrimi olarak geçecek büyük halk ayaklanması ile Mısır'ın bağımsızlığı yolundaki ilk büyük adım atıldı. Öteden beri Mısır'ın bağımsızlığını talep eden ve bunun için halkı bir olup ayaklanmaya çağıran Ahmed Muharrem, 1919 yılındaki halk ayaklanmalarını desteklese de esasında Sa'd Zağlûl'un bu ayaklanmalara sebep olduğunun farkında olduğu için şiirlerinde bu konuya gerektiği gibi yer vermemiş olmalıdır. Gerektiği gibi diyoruz çünkü, bu ayaklanma Mısır'ın bağımsızlık yolundaki ilk büyük halk ayaklanması ve geçmişten günümüze Mısır halkı üzerinde büyük etkisi olan devrim niteliğinde bir ayaklanmaydı. Fakat Ahmed Muharrem'in Hizbu'l-vatanî'ye yakınlık hissetmesi, İngiltere ile bağımsızlık görüşmelerinde Zağlûl'un bir heyet oluşturma fikrini Ömer Tosun Paşa'dan alıp yola tek başına çıkması ve Zağlûl Heyeti'nin Mısır'ın tam bağımsızlığı fikri aleyhine görünen bazı ifadelerde bulunması, Muharrem'in tepkisine neden olmuş olmalıdır. Şöyle ki; I. Dünya

¹⁷⁷ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 44.

¹⁷⁸ Mısırlı devlet adamı. 1919 Mısır Devrimi'nin öncüsü. Hk. ayrıntılı bilgi için bkz. Hilal Görgün, "Sa'd Zağlûl", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, ss. 378-79.

¹⁷⁹ Görgün, "Mısır - Fransız İşgali ve Sonrası", s. 571.

Savaşı sonrasında ülkenin kaderi ile ilgili atılacak adımları tartışmak üzere Mısırlı aydınlar arasında çeşitli toplantılar ve konferanslar gerçekleştiriliyordu. 9 Ekim 1918 yılında Melik Ahmed Fuad'ın tahta çıkışının yıldönümü kutlamalarında Ömer Tosun Paşa, bağımsızlık meselelerini görüşmek üzere bir heyet oluşturmak istediği fikrini Sa'd Zağlûl'a açtı. Bu fikri olumlu karşılayan Zağlûl, İngilizlerin Ömer Tosun Paşa'ya sıcak bakmadıklarını da biliyordu. İşlerin istenildiği gibi ilerleyememesinden endişe eden Zağlûl, İngilizlerle ilişkinin iyi ilerleyebilmesi adına sonrasında kurulacak heyet başkanlığının kendisine kalması için Ömer Tosun Paşa'yı saf dışı bıraktı.¹⁸⁰ Heyeti kurduktan sonra vatanseverler arasında ayrılık sinyallerini hisseden Zağlûl hem Hizbu'l-vatanî hem de Ömer Tosun Paşa'ya yakın olan kimselerden heyete yeni üyeler dahil etti.¹⁸¹ Fakat heyetin vekaletname formunda yer alan "Vekillerimiz¹⁸² Mısır'ın bağımsızlığı için, İngiltere ve müttefiklerinin sancağını taşıdıkları özgürlük ve adalet ilkelerini uygulayarak meşru yollarla çalışacak ve halkların özgürlüğünü destekleyecektir." ifadesi, Hizbu'l-vatanî üyelerinin heyetten ayrılmasına neden olmuştur.¹⁸³

Ömer Tosun'a hissettiği yakınlığın yanı sıra Hizbu'l-vatanî sempatzanı da olan Ahmed Muharrem, bu nedenle Zağlûl heyetinin faaliyetlerini ve dolaylı olarak sebep olduğu halk devrimini pek önemsememiş görünmektedir. Ya da diğer bir ifadeyle Muharrem, Denişvây Hadisesi'nde olduğu gibi, bu hareketin edebiyat aracılığıyla ulusal bir anlatı haline gelmesini kendi şiirleriyle desteklemek istememiş olabilir. Öte taraftan Muharrem, tam bağımsızlık noktasında Zağlûl'un doğru adımlar atmadığına inanmasıyla birlikte, sürgüne gönderilmelerinden ve bunun sebep olduğu halk ayaklanmasından ötürü Zağlûl ve arkadaşlarının İngiltere için büyük tehdit oluşturduklarının da farkındadır. Ayrıca gösterilere katılan yüzlerce kişinin İngiliz kuvvetleri tarafından öldürülmesi ve halkı korkutarak sindirme politikasının benimsenmesi de Muharrem'in öfkesine neden

¹⁸⁰ Abdurrahman er-Râfî, *Sevratü 1919 (Târîhu misra'l-kavmî min sene 1914 ilâ sene 1921)*, 4. Baskı, Dâru'l-meârif, Kahire 1987, ss. 119-20.

¹⁸¹ Hamdî Âbidîn, "Tis'atü Eyyâm Ğayyerat Târîha Mısra - Imâd Ebû Ğâzî Yervî Tefâsilehâ fi '1919... Hikâyâtü'sevra ve's-süvâr", *Eş-Şarku'l-evsat*, (02.09.2021), <https://aawsat.com/home/article/3165896/تسعة-أيام-غيرت-تاريخ-مصر>.

¹⁸² Sa'd Zağlûl, Ali Şa'râvî Paşa, Abdulaziz Fehmi Bey, Muhammed Ali Bey, Abdullatif al-Makabâtî Bey, Muhammed Mahmud Paşa ve Ahmed Lütfî es-Seyyid Bey.

¹⁸³ er-Râfî, *Sevratü 1919 (Târîhu misra'l-kavmî min sene 1914 ilâ sene 1921)*, s. 121.

olmuş ve hiçbir himaye kabul etmeksizin Mısır'ın tam bağımsız olması çağrısında bulunmaya devam etmiştir. Bu sebeple 1920 yılında “*Hurriyyetü’ş-şüûb*” (Halkların Özgürlüğü)¹⁸⁴ adını verdiği bir şiirinde halkların korkusuzca ve kayıtsız şartsız ısrarla bağımsızlıklarını istediklerine dikkat çekmiştir:

إن الذي خلق النفوس حرائرا فك الشعوب، وحرّر الأقطارا
اليوم يطلب كل شعب حقه لا خائفا وجلا، ولا خوّارا

“Ruhları özgür yaratan, serbest bıraktı halkları ve özgür kıldı kıtaları

Bugün her halk talep ediyor kendi hakkını. Korkmadan, titremeden ve ürkmeden...”

1919 Mart ayında başlayan gösteriler sene sonuna kadar devam etmiş ve artık önemli liderleri sürgünde olsa bile Zağlûl’un kurmuş olduğu heyet, toplumda “vefd” (heyet) hareketi olarak kabul görmüştür. Aynı zamanda vefd hareketinin misyonu da Mısır’ın aydın kesimleri tarafından dillendirilmeye devam etmiştir. İngilizlere karşı uzlaşmacı bir yaklaşım benimseyerek müzakereler gerçekleştirmek ve bunun sonucunda da Mısır’ın bağımsızlığını elde etme fikrinin kayıtlı şartlı bir bağımsızlık olduğunu savunan Muharrem, konu ile ilgili “*Ensâru’l-istiklâli’l-kâzib*” (Yalancı Bağımsızlığın Taraftarları)¹⁸⁵ şiirini nazmetmiştir:

دَعُوا اسْتِقْلَالَ مِصْرَ فَقَدْ عَرَفْنَا خَفَايَا الْأَمْرِ، وَانْكَشَفَ الْغَطَاءُ
دَعُوا اسْتِقْلَالَكُمْ يَا قَوْمَ إِنَّا مِنْ اسْتِقْلَالِكُمْ هَذَا بَرَاءُ
خَذُوهُ إِلَى الْمَقَابِرِ فَادْفُنُوهُ وَقُولُوا لِلرَّئِيسِ لَكَ الْبَقَاءُ
فَإِنَّ تِلْكَ خُطَّةً أُخْرَى فَمَرْحَى وَإِلَّا فَالْتَذَمُّرُ وَالْإِبَاءُ

“Bırakın Mısır’ın bağımsızlığını, öğrendik biz meselenin sırlarını ve kalktı perde (örtü)

Bırakın bağımsızlığınızı ey halk! Biz sizin bu bağımsızlığınıza beriyiz.

Bu (bağımsızlığı) alın da mezarlara gömün. Reise de “Sen çok yaşa!” deyin.

¹⁸⁴ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 407.

¹⁸⁵ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 423.

Varsa başka plan şayet, ne âlâ! Yoksa da (biraz) onur ve haysiyet...

Şiirine verdiği başlıktan da anlaşılacağı üzere Muharrem, İngilizler ile yürütülen müzakereler sonucunda Mısır'ın bağımsızlığını elde etmesinin gerçek bir bağımsızlık olmayacağı görüşünü benimsemiştir. Şiirlerindeki güçlü hamasi üslubu göz önünde bulundurduğumuzda manda devletlere boyun eğerek kazanılan sözde bağımsızlığı, Mısır'ın şanına yakıştırmadığı açıktır. Ayrıca Mısır'ın hak ettiği bağımsızlık çağrısı oldukça önemli bir mesaj olduğu için Muharrem, şiirlerinde hitabet üslubunun hâkim olduğu etkili bir sesleniş tarzını tercih etmiştir.

1922 yılına gelindiğinde ise 1919 Devrimi sonuç vermiş ve Mısır, İngiltere tarafından bağımsız ilan edilmiştir. Bu durum halk tarafından büyük coşkuyla karşılanmış ve 1924 yılında düzenlenen seçimlerde sürgünden dönen Sa'd Zağlûl'un başkanı olduğu Hizbu'l-vefd halkın çoğunluğunun desteğini alarak seçimleri kazanmıştır. 15 Mart 1924 Cumartesi günü Mısır'ın ilk parlamentosu olma niteliğindeki bu parlamento, Zağlûl'un başkanlığında açılmıştır. Muharrem, “*Yevmü's-sebt*” (Cumartesi)¹⁸⁶ adını verdiği şiirinde bunun bir başarı değil, zillet olduğunu savunmuş ve Zağlûl'u, esasında o dönemde ve sonrasında halkın büyük muhabbetini kazanmasına rağmen, bu hükümeti kurduğu için kendi halkına ihanetle suçlamıştır:

جزى الله سعدا إنها شهواته	طغت ريحها، فالشرُّ غادٍ ورائحُ
أباح حمى مصر وسودانها معا	فأمعن مُغتالاً، وأوغلَ طامحُ
يسامح أعداء البلاد، ويعتدي	على قومه، شر الحُمَاةِ المُسامحُ

“Allah Sa'd'ın cezasını versin. Çıktı heveslerinin kokusu ortaya! Böylece yayılıyor kötülük!

Mısır'ın ve Sudan'ının göz yumdu manda olmasına. İfrata kaçtı bu haddsiz ve kurnaz kişi

Vatanın düşmanlarına müsamaha gösterdi de kendi halkına karşı düşmanlık etti. Ne hoşgörülü kötü bir himayedir o!”

¹⁸⁶ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 610-11.

Ahmed Muharrem, manda gölgesindeki bağımsızlığı kabul edip hükümet kurduğu için Zağlûl'a, "arzularının çıktı kokusu" demiş ve bir nevi Zağlûl'un da diğer siyasiler gibi güç ve yetki sahibi olma pahasına ülkesine ihanet ettiğini vurgulamıştır. Burada, Ahmed Muharrem için bağımsızlık mücadelesi söz konusu olduğunda duygu dünyasının coşkunluğunun nasıl da tüm sertliğiyle beyitlere döküldüğü tüm barizliğiyle dikkat çekmektedir. Öyle ki şair, hem Mısır'ın hem Sudan'ın manda olmasına göz yumduğunu ve dolayısıyla yurdun düşmanlarına müsamaha gösterip kendi kavmine düşmanlık ettiğini düşündüğü Zağlûl'a "Allah cezasını versin!" ifadesiyle bela okumaktan geri durmamıştır.

1.3.2. Mısır İdarecileri Aleyhine Siyaset Eleştirisi

Esasında Muharrem, çok erken yaşlarından itibaren idarecileri dolaylı olarak hicvetme gayesiyle Mısır'ın kötü gidişatını konu edindiği çeşitli şiirler kaleme alıyordu. Fakat bu şiirler nispeten daha ılımlı bir üsluba sahip şiirlerden oluşuyordu. 1904 yılına gelindiğinde ise Muharrem, ilk beyitinde "kezebe'l-mülûk" yani "yalan söyledi krallar" sözlerine yer verdiği "*eş-Şerefu'l-mez'ûm*" (Sözde Şeref) başlıklı şiirini yayınladı. Bu şiiriyle Muharrem, rütbelere ve unvanlara karşı çıkan; krallara ve krallık anlayışına böylesi bir cesaret ile savaş açan ilk şair olarak ifade edilmiştir.¹⁸⁷ Bu şiiri takip eden yıllarda nazmettiği ve bazılarına da doğrudan "*Kezebe'l-mülûk*" başlığını verdiği birçok şiiri, şairin siyaset karşıtı cesaretinin edebî yansımalarını temsil etmektedir. Siyaset eleştirisi yaptığı şiirlerinin çokluğu, bu şiirlerdeki fesahati ve siyaset karşısındaki tutarlı tutumu, siyasi hiciv şiirinde ve genel olarak vatan şiirlerinde Ahmed Muharrem'i çağdaşı şairler arasında ön plana çıkarmıştır. Öyle ki o dönemde vatan şairi olmakla ön plana çıkan diğer başka şairler olmasına rağmen hiçbirinin Ahmed Muharrem'in siyasi şiirlerinin verdiği anlam yoğunluğunu şiirlerinde veremediği¹⁸⁸ iddia edilmiştir. Şairin siyaset karşıtı tutumunu ve bu türde şiir üslubunu ayrıntılı bir şekilde görebilmek açısından burada 1904 yılında nazmettiği "*eş-Şerefu'l-mez'ûm*"¹⁸⁹ şiirinin bir kısmına yer verilecektir:

¹⁸⁷ er-Râfî, *Şuarâu'l-vataniyye*, s. 207.

¹⁸⁸ Ömer ed-Desûkî, *Fî'l-edebi'l-hadîs*, 8. Baskı, Dâru'l-fikr, Beyrut 1973, C. 1, s. 159.

¹⁸⁹ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 91-92.

شرفاء، وَيَزْعُم أَنَّهُمْ شُرَفَاءُ
فَخَرَّ لِحَامِلِهَا، وَلَا اسْتَعْلَاءُ
مَا يَصْنَعُ الْأَغْرَارَ وَالْجِهْلَاءُ
أَيْدِي الْمُلُوكِ، وَلَا السَّنَاءُ سَنَاءُ
مَا شَاءَتْ الْأَوْهَامُ وَالْأَهْوَاءُ
قِيَمُ الرِّجَالِ، وَرَابِطُ الْأَشْيَاءِ
سَاءَ الَّذِي زَعَمَ الْمُلُوكُ وَسَاءُوا
فَبِمَنْ يُؤْمَلُ أَنْ يَزُولَ الدَّاءُ؟
صُمُّ الصُّخُورِ، وَضَاءَتِ الظُّلُمَاءُ
يَشْقَى بِهَا الضُّعْفَاءُ وَالْفُقَرَاءُ
وَالْعَدْلُ وَهُمْ، وَالْوَفَاءُ هَبَاءُ
تَبْقَى السَّفِينَةُ مَا أَقَامَ الْمَاءُ

كذب الملوك، ومن يحاول عندهم
رُتْبٌ وَأَلْقَابٌ تَغَرُّ، وما بها
تلك الجهالة والغرور، وباطل
لا المجدُ مجدٌ بعدما عبثت به
مالوا عن الشرف الصميم، وأحدثوا
رفعوا الطَّغَامَ على الكرام فأشكلت
زعموا الثَّرَاءَ فضيلة، فقضوا له
وإذا الطبيبُ رمى العليل بدائه
لو جاورَ الشرفُ الملوكَ لأورقت
ظلمٌ يُبرِّخُ بالبريء، وغلظةُ
الحقِّ تنتهكُ المحارمَ بينهم
رفعوا العروشَ على الدماء، وإنما

“Yalan söyledi krallar ve onların yanında durup şeref umarak şerefli olduklarını iddia edenler.

Rütbelere ve unvanlar ile övünülür de bunları taşıyanın ne bir övücü ne de bir üstünlüğü vardır.

İşte şu cehalet ve kibir; kibirli ve cahil kimselerin yaptıkları her şey batıl.

Kralların eline bulaştıktan sonra ne şeref, şeref; ne yücelik, yücelik.

Dosdoğru olan şerefi bıraktılar da hülyaların ve arzuların meylettiği şeyi ortaya koydular.

Ahmak adamı saygıdeğere göre üstün tuttular. Böylece müşkül oldu beyefendilik değerleri ve karıştı her şey.

Erdem saydılar zenginliği de kralların hükmettiği gibi kötü hükmettiler ona...

Şayet doktorun bizzat kendisi hasta ediyorsa hastasını, hastalığın gitmesi için kimden umulur medet?

Krallarda olsaydı (hakiki) şeref, yeşillenirdi sarp kayalar ve aydınlığa kavuşurdu karanlıklar.

Günahsız masum kimseleri inciten bir zulüm ve güçsüz kimseler ile yoksulların ıstırap duyduğu bir nezaketsizlik...

(Krallar) hak sayarlar haramları ihlal etmeyi kendi aralarında, adalet bir vehimden ibarettir. Vefa ise heba olmuş...

Kanlar üzerine kurdular tahtlarını, (fakat bilsinler ki) su kaldığı sürece kalır gemi..."

Yukarıdaki beyitlerden anlaşıldığı üzere Ahmed Muharrem, 27 yaşına geldiğinde artık edebiyat sahasına şiiri ile ne yapmak istediğinden tam olarak emin bir şair olarak çıkmıştır. Siyasilerin ve devlet ricalinin sahip olduklarını iddia ettikleri şeref, zenginlik ve yücelik gibi erdemlerin tamamen yalan olduğuna dikkat çeken Muharrem, liderlerin bu sıfatlarla halklarını uyuttuklarını ve halkın hak ettiği refah yaşamı kendi menfaatleri için kullandıklarını ifade etmiştir. Bununla birlikte Muharrem, siyasilerin yanı sıra siyasilere ve devlet ricaline yakın olmaya çalışarak çeşitli makam-mevki ve menfaat elde etmeye çalışan insanları da aynı kötü kategoriye dahil etmiş ve tüm bunları, içerisinde bulundukları durumun ana müsebbibi olarak değerlendirmiştir. Ayrıca yöneticilerin geldikleri konuma insanların kanını akıtarak geldiklerini ifade eden Muharrem, doğrudan kralları hedef alarak, tahtlarını kanlar üzerine kurdukları şeklinde oldukça sert bir mecazi ifade kullanmaktan geri durmamıştır. Bu şiirin akabinde kinayeli bir şekilde başlığına "*Asru'l-hadâra*" (Medeniyet Asrı)¹⁹⁰ adını verdiği şiirini nazmeden Muharrem, kendi döneminde Mısır'da şahit olduğu yöneticilerin tamamının kötü politika izlediğine dikkat çekmiş ve muhtemelen İslam dininden ötürü daha az zarar olduğunu ifade etmekle birlikte sanki Cahiliye Dönemi'nin geri döndüğünü ifade etmiştir. Ayrıca bu yönetimlerin İslam'ın getirdiği ahlaki ilkelerden uzaklaştığını ve her yerde ve her idarede adaletsizliğin din haline geldiğini vurgulamıştır:

حُكُومَةُ صَالِحٍ، وَقُضَاءُ بَرٍّ	رَأَيْنَا الْحَاكِمِينَ فَمَا رَأَيْنَا
عَلَى مَا فِيهِ مِنْ عُنْتٍ وَضُرٍّ	لِحُكْمِ الْجَاهِلِيَّةِ فِي بَنِيهَا
وَأَبْعَدُ عَنْ مُحَاكَمَةٍ وَنَكْرِ	أَخَفُّ أَدَى، وَأَقْرَبُ مِنْ رِشَادٍ

¹⁹⁰ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 93.

ألم تر كيف صار البغي ديناً لكل حكومة، وبكل مصر؟

“Hakimler (yöneticiler) gördük de düzgün bir hükümet ve iyi bir yönetim göremedik.

(Mısır’ın) evlatları (için) zorbalık ve zarardan ibaret olan Cahiliye hükmü hâkim.

Daha az eziyet, doğru yola daha yakın; muhakeme ve ferasetten uzak (bir hüküm)

Görmedin mi her yönetim ve beldede adaletsizlik nasıl da gelmiş din haline...”

Yukarıdaki örneklerden anlaşılacağı üzere, Ahmed Muharrem’in siyaset eleştirisi yaptığı şiirleri genel anlamda ağıdalı bir üsluba sahip olmayan oldukça fasih bir dil kullanılarak kaleme alınan şiirlerden oluşmaktadır. Şiirlerinin bazılarında doğrudan halka seslendiğini de göz önünde bulundurduğunda Muharrem’in şiirleriyle bir halk uyanışı gerçekleştirme gayesinde olduğu açıktır. Dolayısıyla hitap ettiği kitlenin, Muharrem’in vermek istediği mesajı daha iyi anlamaları için şiirinin üslubunda fesahatin bir nevi zorunluluk olduğu söylenebilir. Bu şiir üslubunun hâkim olduğu bazı şiir örneklerini burada vermek yerinde olacaktır.

Örneğin siyaset eleştirisinin ana konusunu teşkil eden Mısırlı liderlerin manda karşılığı olmayan idareciliğinden memnun olmadığı ve halihazırdaki kötü gidişata da bu yöneticilerin neden olduğunu düşündüğü şiirlerinden birinde Ahmed Muharrem, eğitimin mevcut durumuna dikkat çekme gayesiyle öfke oklarını bu sefer halka yönlendirerek şöyle bir hitapta bulunur:

كفى حزناً أن المدارس أصبحت	دَوارسَ، فيها لليلى متخيِّمٌ
أرى أمة خائري، يَظَلُّ سوادُها	صريعَ العَمى والجهل، ما يتعلمُ
ألا مُصلِحٌ يبني الحياةَ لقومه؟	ألا منقذٌ يحمي البلادَ ويعصمُ ¹⁹¹

“Okulların harman yerine dönüp develer için çadırlar kurulan bir yer haline gelmesi kederlenmek için yetiyor!

¹⁹¹ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 12.

Şaşkın bir millet görüyorum, (içinde bulunduğu) zulmet hali, körlük ve cehalet sarasına tutulmuş, ders de çıkarmıyor...

Halkı için hayatı imar edip düzelterek biri yok mu hiç? Yurdu koruyup kollayacak bir kurtarıcı yok mu hiç?”

1918 tarihli “*el-Hazmü’s-siyâsî*” (Siyasî Kararlılık)¹⁹² başlıklı şiirinde ise yine oldukça açık bir hiciv üslubuyla yöneticilerin halk adına yanlış kararlar verdiğine, halkın iyiliğini istemeyen batılılara açık açık yardım ettiklerine ve iyi olan her şeyi kötü hale getirdiklerine değinerek halkı uyarmaya çalışır. Ayrıca Muharrem’in siyaset eleştirisi yaparken yöneticilere karşı yine cesur kıyaslamalar yapmaktan geri durmadığı dikkat çekmektedir. Nitekim fabllarda sözüne ve eylemlerine güvenilmez olarak nitelenen “kurt”, Muharrem’in şiirinde de çoğunluk tarafından kabul görmüş bu özelliğiyle ortaya çıkar. Fakat Muharrem, yöneticilerin kurtlardan bile daha güvenilmez olduğunu iddia eder ve teşhis/kişileştirme söz sanatını kullanarak siyasileri hicveder. Dolayısıyla Muharrem’in halka yönelerek siyaset eleştirisi yaptığı şiirleri, aşağıda yer alan örnekten de anlaşılacağı üzere, hissettiklerini doğrudan apaçık sözlere dökmesinin yanı sıra her kesimden insanın anlayabileceği söz sanatlarıyla da bezelidir.

يا أيها الشعبُ الذَّلُولُ أما كفى ما قال أقطاب السياسة فينا؟
...
إن الذين زعمتهم حلفاءنا نصروا العدى نصرا عليك مبينا
...
الذنب أصدق من أولئك موثقا وأبزرُ منهم ذمة ويمينا
...
ويخ المعارف والفنون، فإنهم جعلوا الشرور معارفا وفنونا

“Ey zelil halk! Siyasilerin hakkımızda söyledikleri yetmedi mi?”

...

¹⁹² Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 338.

“Haleflerimiz diye iddia ettiğiniz kimseler var ya! İşte onlar senin aleyhine apaçık bir şekilde yardım ettiler düşmana”

...

“Kurt, o kimselerden daha sadık; güven ve yemin konusunda daha iyidir”

...

“İlim ve sanatın vay haline! Onlar ki kötülükleri getirdiler ilim ve sanat haline!”

Yine 1918 tarihli “*Uyûbu’ş-şîr ve zünûbu’l-mülûk*” (Şiirin Kusurları ve Kralların Günahları)¹⁹³ başlığını verdiği ve hayat standartlarındaki bozukluğa idarecilerin neden olduğunu ifade ettiği kasidesinde de oldukça fasih bir anlatımın hâkim olduğu görülmektedir:

والمراء إن نبذ الحقائق خلفه أودى بدين الحق دين غواية الشرق يعلم أن معضل دائه نشروا لواء الجهل بين شعوبه	جهل الصواب، وضل في أوهامه كانت ملوك الشرق من أصنامهم من صنع ساداته وحكامهم وقضوا بغير الحق في أقوامهم
--	--

“Kişi gerçekleri göz ardı ettiğinde doğruyu bilemez ve kendi kuruntularında kaybolur.

Hak dini, batıl din ile yok eder; (o dinin) putlarından olur doğunun kralları.

Doğu bilir ki; hastalığının amansız olması, kendi liderleri ve yöneticileri yüzündendir.

(Onlar ki) halkları arasında cehalet sancağını yaydılar; kavimlerinde haksız yere hüküm sürdüler.”

Ahmed Muharrem’in siyaset eleştirisi üzerinde bu denli durmasının şüphesiz en büyük sebebi, Mısır toprakları başta olmak üzere neredeyse tüm Orta Doğu ve Afrika’nın, Osmanlı’dan kopuş adına, batılı devletlerin emellerine göre şekillenmesi ve bu devletlerin himayesine girmesidir. İyi bir siyaset ile manda yönetimine karşı durabilecekken

¹⁹³ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 341.

siyasilerin Mısır'daki Osmanlı/Türk siyasi varlığına son verme ve kendi menfaatlerine erişebilme uğruna topraklarını batılılara peşkeş çekmeleri ve kendi halklarına kulak vermemeleri, mevcut işgal ve manda yönetimlerinin uzun yıllar boyunca devam etmesine neden olmuştur. Önce Fransa, sonrasında ise İngiltere'nin yüz yılı aşkın bir süre boyunca Mısır'daki ekonomik kaynakları kendi çıkarları için kullanması ve kendilerine destek verdikleri müddetçe ülke siyasetinde ve devlet dairelerinde yer alan şahısların da refah içerisinde yaşaması, yani ekonominin tek elde toplanması, Mısır halkının fakirleşmesine neden oldu. Ayrıca Denişvây Hadisesinde olduğu gibi ihtilalcilerin haksız yere halkı hedef alması, toplumda İngiliz aleyhtarlığı ve Mısır milliyetçiliğinin alevlenmesi ile sonuçlandı. Böylesi bir ortamda Şair Muharrem, halkta İngiliz aleyhtarlığını kuvvetlendirecek ve siyasilere karşı belki de çeşitli ayaklanmalar gerçekleşmesine sebep olacak şiirler nazmetmiştir. Bu şiirlerle, Mısır'ın geçirdiği kötü günlerin nedeni olarak İngiltere'yi ve buna müsaade eden liderleri, dolayısıyla Osmanlı'dan ayrılma ve yeni bir siyasi düzen kurma gayesiyle takip edilen yanlış politikayı hedef göstermeye çalışmıştır. Örneğin İngiliz işgalinin üstünden 20 yıl geçmesine rağmen hiçbir şeyin değişmediğine dikkat çekmek için kaleme aldığı “*el-Ahkâm ve'l-hukkâm*” (Hükümler ve Hâkimler)¹⁹⁴ başlıklı şiiri konuyla ilgili şiirlerin güzel bir örneğini teşkil etmektedir:

ما هكذا الأحكام والحكام
تنتابها الأدواء والأسقام
ترك المريض تذيبه الآلام
ليعود منه الداء وهو عُقام
أم كيف يرجى عزها ويُرام؟
عنها على زجر المهيّب نيام؟
شقيّت بها الكتاب والأقلام
تأتي وتذهب بعدها الأعوام

في كل يوم شرعة ونظام
عشرون عاما، والديار مريضة
إن الأساة لتعرف الداء الذي
ولربما غشّ الطبيب عليه
كيف الشفاء لمصر من أدوائها؟
والمصلحون كما علمت، وأهلها
وإذا النفوس تعددت أهواؤها
عشرون عاما ما كفتك، وهكذا

نومٌ عن الأوطان واستسلامٌ

شيئان يذهب بالشعوب كلاهما

¹⁹⁴ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 77.

إِلَّا يَحْنُ لِلرَّاقِدِينَ قِيَامٌ فَعَلَيْهِمْ وَعَلَى الدِّيارِ سَلامٌ

“Her günün vardır bir kanunu, düzeni. Olmaz böyle hükümler ve hâkimler (yöneticiler)

20 yıl... Yurt hasta ve başına (daha nice) hastalıklar gelmeye devam ediyor.

Tabipler biliyor, acıların yiyip bitirdiği bu hastanın derdini.

Belki de tabip kandırdı hastasını, hastalık geri dönsün de onulmaz olsun diye...

Nasıl şifa bulacak Mısır hastalıklarından? Ya da nasıl temenni edilir izzeti (nin geri dönmesi)?

Islahatçılar bildiğin gibi... (Mısır) halkı ise onun korkutucu çılgılığına karşı uykuda...

Kişilerin çeşitlenince arzuları, bundan keder duyar katipler ve kalemler!

Yirmi yıl yetmedi mi? Aynı böyle geçecek bundan sonraki yıllar da...

...

Halkları helak eden iki şey vardır: Vatanlara karşı uykuda olmak ve (düşmanlara) boyun eğmek.

Ancak gelince uyuyanların uyanma vakti hem kendileri hem de yurtları selamete erecek.”

Ahmed Muharrem’de daha önce de örneği görülen “hasta-toplum” ve “doktor-yönetici” benzetmesi aynı şekilde bu şiirinde de işlenmiştir. Ona göre yöneticiler kendi halklarını bile isteye hastalıklara mahkûm etmektedirler. Bununla beraber, insanların mevcut düzene gerektiği gibi tepki vermemesinden mütevellit bir öfke duygusunun da bu şiirlere hâkim olduğu dikkat çekmektedir. Bu sebeple Muharrem’in ilgili şiirlerinin çoğu, salt bir durum değerlendirmesi şeklinde değil, insanları bu durumun var olduğuna inandırmak ve uyandırmak gayesiyle nazmedilmiş görünmektedir. Muharrem’in siyaset eleştirisi şiirlerinde sık sık mecaz, istiare, kinaye vb. söz sanatlarına başvurmasının sebebi de durumun fotoğrafını söz sanatları ile apaçık bir şekilde insanlara sunmak ve bir ideal

olarak benimsediği halk uyanışının gerçekleşmesi için şiirini etkili bir araç olarak kullanmak istemesi olmalıdır.

1.3.3. Mısırlılık Söylemi/Vatan Şiirleri

Ahmed Muharrem dinî değerlere oldukça bağlı muhafazakâr bir Müslüman ve milliyetçi bir Mısırlıydı. Ülkesinin tam bağımsızlığı noktasında, daha önce de ifade edildiği üzere, bir halk uyanışının gerçekleşmesi gerektiğine inanan Muharrem, bu uyanışın, din farkı gözetmeksizin, tüm Mısırlılar tarafından gerçekleştirilmesi gerektiği kanaatindeydi. Bu sebeple Muharrem Mısır'ın İslam öncesi tarihini ve Müslüman unsur dışında kalan ve Kıptî olarak isimlendirilen Mısırlı Hristiyanları “Mısırlılık” söylemi dışında değerlendirmemiş aksine vatanî şiirlerinin bu bağlamda daha kapsayıcı bir dile sahip olmasına oldukça özen göstermiştir. Çünkü o dönemde Mısır'ın, siyasilerin takip ettiği yanlış politikalar nedeniyle sömürge devletlerine karşı bağımsızlığını kazanamaması probleminin yanı sıra ülke, kendi iç sükunetini sağlama hususunda da başarısızdı. Bu problemin yakın tarihli sebebi esasında I. Abbas Hilmi dönemine uzanmaktaydı. 1848 ve 1854 yılları arasında Mısır valisi olan I. Abbas Hilmi, valiliğe geldiği ilk yıllarda Avrupa reformlarına karşı çıkmış ve bunların önünü kesebilmek adına çeşitli adımlar atmıştı.¹⁹⁵ Bunun bir sonucu olarak o dönemde çeşitli devlet kurumlarında çalışan pek çok Kıptî işlerinden atılmış ve hatta Mısır'dan çıkarılmaları ve Sudan'a gönderilmeleri konusu gündeme getirilmişti.¹⁹⁶ Öyle ki I. Abbas bu konu için Ezher ulemasının onayını isteyerek kararını dini açıdan temellendirmek istemiş fakat ulema zimmîlerin de İslam güvencesi altında olduğunu hatırlatarak bu karara karşı çıkınca önerisinden vazgeçmiştir.¹⁹⁷ Bununla birlikte aynı dönemde Mısır'da bulunan Avrupalılar buradaki Osmanlı varlığına son verme çalışmaları ile yetinmemiş, Mısırlı Müslüman ve Kıptî nüfusu da birbirine düşürmek gayesiyle çeşitli icraatlarda bulunmuşlardır. Bunlardan biri, 1883 yılında Mısır'a komiser olarak gelen Lord Cromer'in Müslümanlar hakkında geliştirdiği söylemlerdir. Ona göre “İslam, toplumu

¹⁹⁵ İlhan Şahin, “Abbas Hilmi I”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, C. 1, s. 25.

¹⁹⁶ Tarık el-Bişrî, *el-Müslimûn ve 'l-akbât fî itâri 'l-cemâati 'l-islâmiyye*, el-Hey'etü'l-mısıriyyetü'l-âmme lil-küttâb, Kahire 1980, s. 40.

¹⁹⁷ el-Bişrî, *el-Müslimûn ve 'l-akbât fî itâri 'l-cemâati 'l-islâmiyye*, s. 41.

ilerlemekten alıkoyan inançlar bütününden oluşmaktadır.”¹⁹⁸ Dolayısıyla Cromer’in iddiasına göre Mısırlı Müslümanlar, öz benliklerini Müslüman olma üzerine inşa ettikleri ve İslami kurallar çerçevesinde yaşamaya özen gösterdikleri için ilerleme kaydedememektedirler. Yine ona göre “Mısır’daki Kiptîler ise dini kimliklerini Müslümanlar kadar önemsemiyor ve bu sayede pek çok alanda ilerleme kaydedebiliyorlardı.”¹⁹⁹ Cromer kısaca bu ifadeleriyle; Mısır’da herhangi bir ilerleme, kalkınma varsa bunlar, Kiptîler sayesinde ve her türlü yerinde sayma veya gerileme durumu ise Müslümanların inançlarından kaynaklanmaktadır, demek istemiştir. Bununla birlikte, Cromer’in bu ifadeleriyle Mısır’ın Osmanlı’dan kopması gerektiği fikrini aşılama çalıştığı da anlaşılabilir. Nitekim, hilafet kurumuyla Osmanlı, o dönemde dinî birliğin sembolü olarak ayakta durmaktaydı. Öte yandan bu söylemleriyle Cromer, muhtemelen İngiliz karşıtı olası bir ulusal ayaklanmayı bertaraf ederek Kiptî desteğini kendi taraflarına çekmek istemiş olmalıdır. Fakat İngilizlerin Mısır’daki Osmanlı varlığını bitirme ile ilgili planları başarılı olma sinyalleri verirken Kiptîler’den bekledikleri desteği bulamamışlardır. Çünkü Cromer öncesinde Hidiv İsmail Paşa Kiptîler’in toplumdan ayrıştırılmaması için oldukça önemli adımlar atmış ve ilk kez Hristiyanlara da Paşalık unvanının verilmesini talep eden ve bu sayede “Kiptîlerin toplumdaki onurunu da koruma altına alan” hidiv olmuştur.²⁰⁰ Bununla birlikte bazı Kiptî kanaat önderleri de İngiliz ihtilaline sonuna kadar karşı çıkmış ve “İngilizler’den görecekları bir müsamaha yerine ölmeyi yeğleyeceklerini”²⁰¹ ifade etmişlerdir. Dolayısıyla 1900’lü yılların ilk çeyreğine kadar Mısır’da iki din mensupları arasında büyük bir anlaşmazlık bulunmamaktaydı. Fakat İngilizler bu husustaki çalışmalarına devam etmiş ve Kiptîleri kendi hak ve hürriyetlerini talep etme noktasında aksiyon almaya teşvik etmişlerdi. Bunun akabinde 1911 yılında çeşitli hak taleplerinde bulunmak adına düzenlenen Kiptî Konferansı sonucunda ülkede tansiyon yükselmiş, Kiptîler ve

¹⁹⁸ el-Bişrî, *el-Müslimûn ve ’l-akbât fî itâri ’l-cemâati ’l-islâmiyye*, s. 41.

¹⁹⁹ el-Bişrî, *el-Müslimûn ve ’l-akbât fî itâri ’l-cemâati ’l-islâmiyye*, s. 42. Ayrıca Cromer’in Mısır hakkında raporları ve fikirlerinin tamamı için bkz. Evelyn Baring Cromer, *Modern Egypt*, 1. Baskı, The Macmillan Company, New York 1908.

²⁰⁰ Jack Tâcir, *Akbât ve Müslimûn münzü ’l-fethi ’l-arabî ilâ âmi 1922*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2012, s. 201.

²⁰¹ Muhammed İmâre, *Fî ’l-mes’eleli ’l-kiptiyye Hakâik ve Evhâm*, 1. Baskı, Mektebetü’ş-şürûk, Kahire 2001, s. 13.

konferansa tepki gösteren Müslümanlar arasında ipler gerilmişti.²⁰² İşgalci güçlerle uğraşmanın yanı sıra milli birliğin de tehlikeye girmesi, bir vatan şairi olarak Ahmed Muharrem'i de endişelendirmiştir. Vatan birliğinin önemine dair şiirleriyle dikkat çekmeye çalışan Muharrem o dönemden itibaren İslam kardeşliğinin yanı sıra vatan kardeşliği kavramını da şiirinin ana temalarından biri yapmıştır. Bu konuda kaleme aldığı “*el-Vahdetü'l-vataniyye – Innemâ Nahnu İhvetün*” (Vatan Birliği – Şüphesiz ki Biz Kardeşiz)²⁰³ başlıklı şiirinde Mısır'da yaşayan tüm din müntesiplerinin nihayetinde aynı vatanın evlatları olduğuna dikkat çekmeye çalışmıştır:

تَرَوْنَ السَّبِيلَ الْوَعْرَ أَهْدَى وَأَقْوَمَا وإن انبتات الحبل أن يتفصّما وإني رأيت الأخذ بالرفق أحزما بنو مصر نأبى أن تُضام وتُهضمما	بنی وطنی مالی أراکم کأئما تعالوا إلینا إنما نحن إخوة تعالوا إلینا إنما نحن إخوة وإن سبیلین سواء، وکأئنا
...	...
أرى الغربَ لولا الجدُّ والعلمُ ماسما أیرعی مسیحیا، ویرحمُ مُسلما؟ تزلزل صرعى من بنیه ونوما	بنی الشرق: لا یصرعکم الدین إننی سلوه إذا رام الفریسة، فانتحی هو الموتُ أو تستجفل الشرق رجفة

“Ey vatanımın evlatları! Ne oluyor da sizi bu halde görüyorum: Sarp yolların en doğru, en isabetli yol olduğunu düşünüyorsunuz sanki.

Bize gelin! Şüphesiz ki kardeşiz biz. Uzayan ip (nihayetinde) kopar.

Bize gelin! Şüphesiz ki kardeşiz biz. Ki ben, nezaketli ve merhametli olmanın en doğru şey olduğunu düşünüyorum.

İki yol da eşittir. Hepimiz, yok edilmeyi ve bastırılmayı reddeden Mısır'ın evlatlarıyız.

...

²⁰² Kıptî Konferansı'nı hazırlayan süreçler ve konferansın sonuçları hk. ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Reşid Rıza, *el-Müslimûn ve'l-kıbt (vel-Mü'temeru'l-mısırî)*, 1. Baskı, Matbaatü'l-menâr, Kahire 1911.

²⁰³ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 161-65.

Ey Şarkın evlatları! Din düşmanlığa sevk etmesin sizi. Açıkçası, gayret ve bilim olmasaydı şayet, batıyı bir işaret olarak görüyorum ben.

Bir sorun ona bakalım, avını vurup da öne doğru atıldığında ayrı tutacak mı Hristiyan olanı? Ya da merhamet edecek mi Müslüman olana?

(Bu bir) ölümdür ya da Doğunun evlatlarını ve uyuyan (halklarını) sarsan ve ürperten bir sarsıntıdır bu.”

Yukarıdaki şiiriyle Muharrem, Mısır halkını din taassubuna karşı uyarak kötü eylemlerin din söylemi üzerinden temellendirilmemesi gerektiğini hatırlatmaya çalışmıştır. Ayrıca bu gerilimli ortamın daha fazla uzamaması gerektiğine de işaret eden Muharrem, aksi takdirde bu durumun onulamaz sonuçlarının olacağına dikkat çekmiştir. Bununla birlikte şair, toplum fertlerinin kendi aralarında şefkat, yumuşaklık, nezaket vb. güzel duygularla etkileşimde olması gerektiğini savunmuş ve kendisi de aynı şiirinde doğrudan birleştirici ve kapsayıcı bir şiir dili üslubunu benimsemiştir. Esasında batının işinin dinle değil, Mısır’dan elde edeceği maddi zenginliklerle ilgili olduğunu ifade eden şair, işi bittiği zaman batının Müslüman veya Hristiyan ayrımı yapmayacağını da altını çizmiştir. Ayrıca Muharrem içerisinde geçtikleri bu sürecin, halkın aksiyonuna göre iki farklı sonucunun olacağına da işaret etmiş ve bu sürecin ya halkın ölümü ya da kendine gelişi ile sonuçlanacağını ifade etmiştir. Bu nedenle Muharrem kavmiyetçi temaya sahip birçok şiirinde düşman olarak nitelediği batıya karşı uyanık olmaları gerektiği noktasında Mısır halkını uyarmaya çalışmıştır. Örneğin “*Yâ veyha Mısra – el-Hulfü ve’l-lecâcü*” (Vay Haline Mısır’ın! – Yemini Bozmak ve İnat)²⁰⁴ başlıklı şiirinde aynı vatanın evlatları olarak birlikte yaşama ahdine sadık kalmaları gerektiği üzerinde duran Muharrem: “Ey kavmim! Gaflete düşmeyin. Düşmanın öyle bir gözü var ki sizin (en ufak) bir ayak sürçmenizi gözlüyor.”²⁰⁵ beyitiyle asıl düşmanın dışarıda olduğuna dikkat çekmeye çalışmıştır. Yine aynı şiirinde Muharrem, Kıptîler ve Müslümanların tarih boyunca güven içerisinde birbirine sadık bir şekilde yaşadıklarını hatırlatmış ve bu sıkıntılı süreçte

²⁰⁴ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 168.

²⁰⁵ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 169.

Kıptîler, Müslüman Mısırlıların yanında olmazlarsa şayet, artık Allah'tan başka yardım isteyecekleri bir kapının olmayacağını ifade etmiştir.

يا أمة القبط، والأجيال شاهدة	بما لنا ولكم من صادق الذم
إن يختلف منكمو في الأمر مختلف	فما لنا اليوم غير الله من حكم
لا تظلموا الدين، إن الدين يأمرنا	بما علمتم من الأخلاق والشم
منا ومنكم رجال لا حلوم لهم	ولا يفيئون للأديان والحرم
أنتم لنا إخوة لا شيء يبعدنا	عنكم على عنت الأقدار والقسم

“Ey Kıptîler! Nesiller şahittir aramızdaki güvenilir ahitlere.

Sizden biri bu konuda ihtilafa düşerse şayet, artık bugün bizim için Allah'tan başka hüküm veren olmayacak (yani, işimiz biz bir çaba göstermeksizin Allah'a kalacak)

Zulmetmeyin dine. Şüphesiz ki sizin de biliyor olduğunuz ahlak ve hasletleri, din emretmiştir bize.

Bizden de sizden de öyle adamlar var ki (en ufak) bir merhametleri yok. Ne dinleri ne haramları gözetiyorlar...

Siz bize kardeşsiniz. Kader ve yeminlerin zorluğuna karşı hiçbir şey uzaklaştıramaz bizi sizden.”

Ahmed Muharrem, daha önce de ifade edildiği üzere, dinine oldukça bağlı muhafazakâr bir karaktere sahiptir. Fakat “kişi kavmine karşı mutaassıp olur”²⁰⁶ manasındaki beyitinden de anlaşıldığı üzere Muharrem'in dine bağlılığı onun milli tutumunu olumsuz anlamda etkilememiştir. Mısır tarihini İslamiyet'ten sonra ilk kez Mısır'ın fethi ile değil de Firavunlarla başlatan²⁰⁷ ve Mısırlı olmayı bu şekilde tanımlayan Rifâ et-Tahtâvî (ö. 1873) gibi Ahmed Muharrem de milliyetçilik fikrini İslam dini kapsamından öteye taşıyarak daha geniş kapsamıyla ele almıştır. Bu bağlamda “Nil'dir aramızdaki daimî ahit”²⁰⁸ diyerek Kıptîlerle esasında kendi tarihlerinin İslamiyet ve

²⁰⁶ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 327.

²⁰⁷ Görgün, “Rifâa et-Tahtâvî”, s. 95.

²⁰⁸ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 170.

Hristiyanlık'tan daha öteye uzandığını ve aynı toprakların evladı oldukları için ahitlerinin de buna dayandığını hatırlatmaya çalışmıştır. Yine bu bağlamda: “Hayatın dini sevgi ve anlayıştır. Öyleyse haç ve İslam'ın birlikte durduğu bir tutuma el sıkışarak yönlendirin kalplerinizi.”²⁰⁹ sözlerini sarf eden Muharrem, insanca yaşamının ancak sevgi ile mümkün olacağını ifade etmiş ve dinler arasında var olan ortak ilkelere yola çıkarak kardeşçe birlikte yaşama kültürünün oluşturulabileceği çağrısında bulunmuştur. Dolayısıyla “kardeşlik” ve “sevgi”, Muharrem'in birlik ve beraberlik temalı şiirlerinin ana unsurlarını oluşturan iki kavram şeklinde temayüz etmektedir. Ahmed Muharrem'in dini bütün bir Mısırlı olduğu göz önünde bulundurulduğunda, “Kardeşliği hem dünya hem de din kıldık biz!”²¹⁰ beyitinden de anlaşılacağı üzere, yaşadıkları dünyayı daha güzel bir yer haline getirme adına kavmiyetçi duygulara sahip olmanın ve soydaşlara karşı dinler üstü bir yaklaşımla muamelede bulunmanın İslamî ilkelere aykırı olmadığı fikrini benimsediği açıktır.

Ahmed Muharrem'in birlik beraberlik çağrısında bulunma gayesiyle sık sık şiir nazmettiği pek çok husus vardır. Bir Müslüman olarak dinî bayramlar, hicri yılbaşı, mevlid-i nebi vb. dini günlere dikkat çektiği ve bu günler üzerinden ortak bir şuur oluşturmaya çalıştığı birçok şiir nazmetmiştir.²¹¹ Ortak manevi değerlerin Mısır toplumunda birlik ve beraberlik duygusunu pekiştireceğine inanan Muharrem, bu manevi değerlerin yalnızca Müslümanlara ait olmasının vatan birliği için yeterli olmayacağına inanmıştır. Bu sebeple 1920 yılında “*Dînunâ 'l-hubb*” - *Fî îdi 'n-nîrûz*” (Sevgidir Dinimiz – Nevruz Bayramı'nda)²¹² başlığıyla yayınladığı şiirinde Kiptîlerin kutladıkları Nevruz'un, tüm ülkede milli bir bayram gibi kutlanmasını temenni etmiş ve tüm Mısırlıların kardeş ve aynı kaderin ortakları olduklarına dikkat çekerek insanları din ayrımı gözetmeksizin sevmeye çağrısında bulunmuştur:

إن في النيروز من أخبارها رئة تملأ نفس المذكر
جعلوه عيدهم فيا مضى فأجعلوه عيد مصر المنتظر

²⁰⁹ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 170.

²¹⁰ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 376.

²¹¹ Örnekler için bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 300, 330, 356, 377, 784, 788, 927.

²¹² Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 316-17.

عِيدُهَا الْحَرْ يُحَيِّي يَوْمَهُ من بنيتها كلُّ عالي النفس حرُّ
وليكن أول يوم صالح من حياة المجد فيها والخطرُ
نحن في مصر جميعاً إخوة نَتَلَقَّى النِّفْعَ فيها والضررُ
ديُّنا الحبُّ، وموفور الرضا ليس منا من تولَّى أو كفرُ
فابتهج يا عيدُ، واذكر ما ترى وارو للأجيال ماثور الخبرُ

“Şüphesiz ki düşünen kimsenin ruhunu besleyecek bir tını vardır Nevruz’un haberlerinde.

Onu kendi bayramları yaptılar da geçen geçti. (Şimdi) Mısır’ın beklenen bayramı yapın onu!

Onun özgür bayramı kutlar kendi gününü ve o bayramın evlatlarıdır her bir özgür, ulu ruh.

Öyleyse (bugün) şanlı ve hatırı sayılır bir hayatın ilk günü olsun.

Mısır’da biz, kardeşiz hepimiz. Yararı da zararı da (birlikte) karşılarız orada.

Sevgi ve rızadır dinimiz bizim. Bizden değildir yüz çeviren veya inkâr eden.

Ey Bayram, öyleyse sevin sen de... Gördüklerini an ve aktar nesillere haberleri.”

Oldukça yumuşak bir sevgi dilinin hâkim olduğu bu şiirde Muharrem, hiçbir ayırım gözetmeksizin, nasıl ki Müslümanların dini bayramları ülkenin resmi bayramları kabul ediliyorsa aynı şekilde Kıptîlerin bayramının da tüm ülkeye mal edilmesi gerektiğini ifade etmiş ve o günün, Mısır’ın birliğini temsil etmesi sebebiyle şanlı, onurlu bir hayatın da başlangıcı olduğunu savunmuştur. Din taassubu nedeniyle ve dinî hassasiyetler öne sürülerek dünya güzelliklerinden yalnızca bazı kalıplar altında değerlendirilen Müslümanların yararlanmasını arzu eden, bunun için çabalayan ve bunun dışında kalanları ötekileştiren ve “öteki” ile bu sebepten ötürü alakasını kesen yaklaşım tarzlarının hâkim olduğu böylesi bir dünyada Muharrem’in bu şiirleriyle tepki çekmemiş olması oldukça ilginçtir. Muhtemelen dönemin Mısır’ında Mısırlıların bağımsızlık mücadelesi gibi uğraşmaları gereken daha büyük bir mücadele olduğundan tüm gayretler bu nihai hedef doğrultusunda sarf edilmişti. Bağımsızlık mücadelesinde asıl düşman -

Ahmed Muharrem için değil genel için- Osmanlı ve batı olarak kabul edildiği içindir ki bu mücadele karşısında Müslüman Mısırlıların dost olarak görebilecekleri tek ęuruh yine, farklı dinin mensubu olsalar da diğer Mısırlılar olacaktı. Bu sebeptendir ki Muharrem bu ifadeleri ile eleştirilmek şöyle dursun, tam aksine edebiyat dünyasında dönemin en güzel vatanî şiirlerine sahip vatan şairlerinden biri olarak ün salmıştır.²¹³

2. Sosyal Konulu Şiirleri/İctimâiyyât

“İctimâiyyât” kelimesi Modern Arap Dili Sözlüğü’nde “toplanmak, bir araya gelmek, buluşmak” anlamlarına gelen “ictimâ” kelimesinin müennes ism-i mensûbunun çoğul halidir ve evlilik, doğum vb. çeşitli sosyal münasebetlerle ilgili kaleme alınan şiir türüdür şeklinde ifade edilir.²¹⁴ Fakat modern dönemde sosyal münasebetlerden ötürü tebrik niyetiyle kaleme alınan şiirler, “tehânî” kelimesi ile ifade edilmiştir. Dolayısıyla modern dönemde ictimâiyyât, Şevkî Dayf’ın ifadesiyle, “kamu vicdanı şiirleri” anlamına gelmekte olup bu dönemde meydana gelen siyasî, sosyoekonomik ve ahlaki değer algısı ile ilgili değişimlerin toplum üzerindeki yansımalarını ele alan sosyal konulu şiirleri ifade etmektedir.²¹⁵ Şairler, bu çalışmada ictimâiyyât türü şiirler olarak anılacak bu türdeki şiirleri nazmederek sosyal problemlere dikkat çekmek ve bunlara çözüm önerileri getirerek toplumsal kalkınmayı gerçekleştirmek gayesinde olmuşlardır.

Bununla birlikte Ahmed Muharrem’in siyasî ideallerinin doğrudan toplum ile bağlantılı olduğu daha önceki başlıklar altında vurgulanmıştı. Ona göre toplum, öncelikle kendini değiştirmelidir. Bununla birlikte toplumun fertleri siyaset/halk-idare eden/idare edilen arasındaki alakayı iyi anlamalı ve hak ettiği idare biçimini ve yüksek standartlara sahip yaşamı kendisi hak etmelidir. Fakat toplum cehalet içerisinde boğulmaktadır ve bu durum, toplumun kalkınması önündeki en büyük engeldir. O nedenle toplum kendisine rehberlik edecek veya olup bitenin fotoğrafını çekecek öncülere ihtiyaç duymaktadır. Bu sebeple, Mısır’ın daha iyi koşullarda yönetilmesi ve milli-manevi duyguları yitirmeksizin Mısırlıların en mükemmel hayat standartlarına erişebilmesi için şiirinin bir vesile

²¹³ Er-Râfiî, *Şuarâu’l-vataniyye*, s. 201-202.

²¹⁴ Ahmed Muhtar Ömer, “İctimâiyyât”, *Mu’cemu’l-lügati’l-arabiyyeti’l-muâsıra*, Âlemü’l-kütüb, Kahire 2008, C. 1, s. 394.

²¹⁵ Bkz. Dayf, *el-Edebü’l-Arabiyyü’l-Muâsır fî Mısır*, s. 76.

olmasını amaçlayan Muharrem, doğrudan siyaset temalarını işlediği şiirleri kadar sosyal konulu şiirleri de şiirinin ana temalarından biri yapmıştır. Öyle ki divanının bir bölümü tamamen “İctimâiyyât” adı verilen şiirlerine ayrılmıştır.

Ahmed Muharrem’in sosyal konulu şiirlerinin en önemli özelliği ise konuların çoğu zaman dinî yönlerine dikkat çekilmesidir. Bunun nedeni o dönem Mısır’ında aydın kesim tarafından toplumsal kalkınmayı hedeflemek için çeşitli dinî reformların gerçekleştirilmek istenmesi olabilir. Bu sebeple Muharrem de kendi fikir dünyasındaki en doğru İslam’a uygun bir yaşantıyı kendi toplumuna anlatmak veya hatırlatmak misyonunu benimsemiş olmalıdır. Şairin oğlu Mahmud’un, babasının sosyal konulu şiirleri için kullandığı şu ifadeler Muharrem’in sosyal konulu şiir nazmetme motivasyonunu anlamak için oldukça önemlidir:

“Muharrem’in sosyal konulu şiiri; adalet, eşitlik, kardeşlik ve özgürlük ilkelerinin olduğu, doğruluk ile ilerleyen bir toplumda İslam dininin insanlığı doğru yola yönlendirmedeki rolüne ve dinin, bir toplumun refah çarkını ilerletmesine yönelik şairin derin inancına dayanmaktadır. Bu sebeple şair, edebi hayatının başlangıcından itibaren dini bilinci uyandırma, İslam ve medeniyetinin geçmişini hatırlatma, dinin ilkelerine bağlılık ve dinin hurafe, evham ve bidatlerden arındırılması misyonunu benimsemiştir. Ayrıca Avrupa medeniyetinin getirmiş olduğu fikir ve yönelimlerden vazgeçilmesi talebinde bulunmuştur. Şair, tüm bunlarla sosyal reform yapısının temel taşı kabul edilen dini reformun gerçekleştirileceğini ummuştur.”²¹⁶

Mahmud’un ifadelerinden anlaşıldığı üzere Ahmed Muharrem’in sosyal konulu şiirleri çoğunlukla dinin gerektirdiği yaşam biçimlerinin toplumda yeniden canlandırılması ile ilgilidir. Çünkü ona göre sosyal bir dönüşümün gerçekleşmesi toplumun dini ilkeleri, en doğru şekliyle hayatlarında icra edebilmelerine bağlıdır. Dolayısıyla Muharrem’i bu şiirleri kaleme almaya sevk eden en büyük etken, toplumun dini ilkelerden uzaklaşması, bunun bir sonucu olarak kötü bir yaşama mahkûm olması ve bu kötü yaşantının farkına varamadığı için yaşamın her alanında insan kaynaklı bir bozulmanın sürekli olarak var olmasıdır. Muharrem, sosyal konulu şiirlerinde işte bu

²¹⁶ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 7.

bozulmalara karşı İslam'ın ortaya koyduğu değerlere tutunmayı öğütleyerek çözüm önerileri getirmeye çalışmıştır. “Sanat toplum içindir” anlayışını önceleyen ve insanların daha iyi koşullarda, erdemli bir şekilde yaşamalarını isteyen Muharrem'in sosyal konulu şiirleri, çoğunlukla toplumun tamamını ilgilendiren eğitim, fakirlik, ahlaki değerler, insani ilişkiler gibi konular üzerinden gelişmiştir. Bu konuların tamamı Muharrem'in şiirlerinde din ile bir şekilde ilişkilendirilmiştir. Esasında onun şiirleri temelde doğrudan iki ana kavram etrafında şekillenmektedir. Bunlar milliyetçilik ve İslam kavramlarıdır. Yani Muharrem'in şiir konularının ve temalarının birbiriyle kesişen çeşitli kümeler olduğu düşünülürse; milliyetçilik ve İslam bu kümeler arasında daima ortak kesişim kümesinde yer almaktadır. Dolayısıyla bu iki unsur, toplumda meydana gelen bozulmaların ve ahlaki hastalıkların iyileştirilmesi noktasında nihai çareyi teşkil etmektedir.

Bununla beraber dönemin Mısır entelijansiyası, toplumun temel yapıtaşı ailenin ve dolayısıyla da toplumun inşası, dönüşmesi ve çağa ayak uydurması noktasında kadının toplumsal rolü üzerinde durmuş ve çeşitli çözüm önerileri geliştirmiştir. Bu çözüm önerilerinin tamamı kadının sosyal yaşamda daha aktif olması hususunda birliktelik arz etse de bunun nasıl olacağı noktasında farklılık göstermiştir.²¹⁷ Örneğin, Muhammed Abduh kadının konumunun İslami ilkelere bağlı bir şekilde geliştirilmesi üzerinde dururken Kasım Emin ise tamamen batı örnek alınarak reformlar yapılmasını desteklemiştir.²¹⁸ Realiteyi olduğu gibi şiirlerine aktaran ve olaylar karşısındaki tutumunu oldukça açık bir üslupla beyitlere döken Muharrem de bu bağlamda kadının toplumsal statüsü hakkındaki düşüncelerini şiirleri aracılığıyla ifade etmiştir. Nihayetinde “Avrupa medeniyetinin getirmiş olduğu fikir ve yönelimlerden vazgeçilmesi talebinde bulunduğu” ifadesinden hareketle Muharrem'in, Mısır toplumunda batı örnek alınarak gerçekleştirilmesi istenen reformlara karşı çıktığı ve bunlar yerine Müslüman Mısırlılar olarak kendi medeniyetlerinden ilham alarak toplumsal iyileşmeyi hedeflediği açıkça anlaşılmaktadır.

²¹⁷ Modern Mısır'da kadının durumu ve konu hakkında öneriler için bkz. Nevâl es-Sa' dâvî, *Kadâyâ 'l-mer'e ve 'l-fiker ve 's-siyâse*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2018, ss. 77-172.

²¹⁸ M. Akif Aydın, “Kadın - İslam'da Kadın”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 24, s. 93.

Ahmed Muharrem, Mısır'ın ilerlemesi noktasında halkın tamamında eğitimin yaygınlaşması ve kaliteli bir eğitim faaliyetinin sürdürülmesi gerektiği kanaatini taşımıştır. Ona göre, eğitimin fayda vermesi için halkın sosyo-ekonomik durumlarının da iyi olması gerekir. Bilindiği üzere, Muharrem'in sosyal problem olarak değerlendirdiği her problem, temelde siyaset ve din ile ilgiliydi. Dolayısıyla halk ve yöneticilerin, kendi hak, görev ve sorumluluklarının farkında olmamaları veya bunları ihmal etmeleri, halkın kötü bir politika ile muhatap olmalarına ve yüksek standartların oldukça gerisinde bir yaşam sürmelerine neden olmaktadır. Bu kötü siyasetin bir sonucu olan ekonomik çalkantılar da halkın dini değerlerden ve ahlaki ilkelerden uzaklaşmasına neden olmaktadır. Kısaca özetlenen tüm bu sosyolojik vakıalar, problemler ve bunların çözüm önerileri alt başlıklar halinde incelenecektir.

2.1. Kadının Toplumdaki Rolü ve Sosyal Statüsü Konulu Şiirler

Mısırlı kadının geleneksel sosyal rolü Fransa'nın Mısır'ı işgaline kadar gündemi meşgul eden büyük bir konu olmamıştır. Fakat Fransızların Mısır'ı Osmanlı'dan ayırarak tamamen kendi menfaatlerine hizmet edecek bir bölge haline getirme arzusu, Mısır'ın toplumsal olarak da değişmesini gerekli kılıyordu. Napolyon'un bu bağlamda Mısır halkının güvenini kazanmak adına çeşitli söylemleri ve yayınladığı bildirileri mevcuttu. Nihayetinde Fransızlar ile ikili ilişkiler Mısır halkının batıdan doğrudan etkilemesini de beraberinde getirmiş ve "Lübnan ve Suriye'den Mısır'a göç eden özellikle Hristiyan Araplar, fikri dönüşümün gerçekleşmesi noktasında oldukça etkili öncüler olmuşlardır."²¹⁹ Bu fikri dönüşümün etkilediği bir diğer husus ise toplumda kadının rolü ile ilgilidir.²²⁰ Modernleşme ile birlikte kadın meselesi; kadının eğitimi, sosyal ve ekonomik hayata katılımı ve hukuki hakları ile ilgili konularda gündeme gelmiştir. Bu bağlamda Mısır'da çeşitli kadın hareketleri başlamış fakat bu hareketlerin her biri, temelde kadın meselesi ile ilgili iki farklı yaklaşım etrafında şekillenmiştir. Biri İslam

²¹⁹ Fazlıoğlu, *Arap Romanında Türkler*, s. 88.

²²⁰ Ahmed Muharrem'in kadının toplumsal statüsü ile ilgili şiirleri kendi dönemindeki Mısırlı aydınların bu konuda öne sürdüğü fikirler ile ilgilidir. Özellikle de Kasım Emin'in batı modelini örnek alarak Mısırlı kadının toplumsal statüsünü yükseltme gayesi Muharrem'in hedefindedir. Bu nedenle modern dönemde kadın konusunun geçirdiği dönüşümleri burada ayrıntılı bir şekilde ele almak yerine o dönemin genel özelliklerine yer vermekle iktifa edip yalnızca Muharrem'in yaşadığı döneme yer verilecektir. Konunun gelişim süreci için bkz. Ebû Amşe Adil Muhammed, *Kadâyâ'l-mer'e fi 'ş-şi'ri'l-arabiyyi'l-hadîs fi Mısır : Min 1798-1945*, 1. Baskı, Dâru'l-Cil 1987.

geleneğine, diğeri ise Batı modeline uygun bu iki hareketten en çok ses getiren elbette ki Kasım Emin'in şiddetle savunduğu ve nesillere feminist hareket olarak aktarılacak Tahrîru'l-mer'e hareketidir. Kasım Emin'in 1899 yılında 'tesettürün sosyolojik bir vakıa olduğu ve toplumun ilerleyebilmesi için kadınların özgürleşmesi ve dolayısıyla da tesettürü terk etmesi gerektiğine dair yer yer dini temellendirmelerle'²²¹ de kaleme alıp yayımladığı *Tahrîru'l-mer'e* (Kadınların Özgürleştirilmesi) başlıklı kitabı dönemin Mısır'ında büyük tepki çekmiş ve pek çok alim ve edip tarafından da tenkit edilmişti.²²² Kasım'ın tesettür hususundaki görüşlerini eleştiren bir isim de elbette ki Ahmed Muharrem'dir. 1900 yılında Kasım'ın kendisine yönlendirilen eleştirilere karşı tekrardan aynı görüşlerini savunduğu ve bu sefer dini temellendirmeleri de bir kenara bırakıp tamamen Batıyı esas alan "*el-Mer'etü'l-cedîde*" (Çağdaş Kadın) isimli kitabının üzerine Ahmed Muharrem bir tenkit şiiri nazmetmiştir. "*el-Mer'e ve Edebü'l-İslâm – Beyne'l-hicâb ve's-süfûr*" (Kadın ve İslam Ahlakı – Tesettür ve Açılma Arasında)²²³ adını verdiği şiirin henüz daha başlığında tesettürün doğrudan İslam ahlakı ile ilgili olduğunu ifade eden Muharrem, geçmişten geleceğe bu ahlakın devam ettirilmesi gerektiğini savunmuştur. Ayrıca Muharrem, Kasım Emîn'in önünü açtığı bu yolun öngörülemez kötü boyutlara ulaştığının ve artık düşüncelerinin bir noktada durması gerektiğinin aksi takdirde Mısırlıların küresel anlamda imajlarının kötü etkileneceğinin altını çizmiştir.

أقيمي وراء الخدر فالمرء واهم
سوى ما جنت تلك الرؤى والمزاعم
تلوؤ بها أعراضنا والمحارم
صحائفه مما حملن ملاحم
وفي كل حرفٍ منه جيشٌ مهاجم
ولم يبقَ في الدنيا لقومك راحم
وملك على الحدثان والدهر دائم
وإن كتاب الله للداء حاسم

أعرك يا أسماء ما ظن قاسم
تضييقين ذرعا بالحجاب، وما به
لنا من بناء الأولين بقية
نبذت إلينا بالكتاب كأنما
ففي كل سطر منه حتفٌ ومفاجئ
حنانك إن الأمر قد جاوز المدى
لنا في كتاب الله مجدٌ مؤثّل
ألا إن بالإسلام داءٌ مخامرا

²²¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kâsım Emîn, *Tahrîru'l-mer'e*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2010.

²²² Fethî en-Neklâvî, "Kâsım Emîn", *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 24, s. 542.

²²³ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 61-62.

“Ey Esmâ! Kasım’ın zannı mı seni aldattı? Sen örtüye sığın, o şahıs da vehmededursun.

Bir karış örtüden rahatsız oluyorsun, oysa rüyaların ve zanların örtülmesi dışında bir özelliği yoktur onun.

Evvelkilerden bize kalan bir bina var ve onunla korunur ırzlarımız ve mahremimiz.

Bir kitap attın ortaya ama ne kitap! Sanki sayfaları efsanelerle dolu.

Kitabın her bir satırı sanki ölüm ve beklenmedik (şeylerden ibaret). Her bir harfi de sanki saldırıya geçmiş bir ordu!

Ağır ol artık. Bu iş haddini aştı. Bu dünyada senin kavmine merhamet eden kalmadı.

Bizim Allah’ın kitabında köklü bir şanımız ve olaylara ve zamana rağmen daimî bir mülkümüz vardır.

Dikkat edin ki İslâm’a yapışmış bir hastalık vardır. Şüphesiz ki Allah’ın kitabı bu hastalığın kesin çaresidir.”

Muharrem’in bu şiirinde Mısırlı Müslüman kadını temsil için özellikle Esmâ ismini kullanması muhtemelen boşuna değildir. *Mecdü’l-İslâm* adlı eserinde şair, Hz. Peygamber ve Ebû Bekir’in hicreti sırasında meydana gelen olayları anlatırken onların izini sürmek için Ebû Bekir’in evine gelen Ebû Cehil ve o esnada evde bulunan Esmâ arasında geçenleri de beyitlerle canlandırmıştır. Divanın bu olay ile ilgili bölümünde yer alan bir beyitte şair Esmâ hakkında şunu dile getirmiştir:

ويح أسماء إذ يجيء أبو جهل على خدرها المصون مغيرا²²⁴

“Vah Esmâ’ya! Zira onun o korunaklı örtüsüne saldırarak geliyor Ebû Cehil!”

Muharrem, Mısırlı Müslüman kadını Esmâ şeklinde adlandırarak onun örtüsü aleyhinde söz söyleyen Kasım Emin’i de örtüye saldıran Ebû Cehil olarak nitelemek istemiş olmalıdır. Bu durum Ahmed Muharrem için o kadar önemlidir ki 1908 yılında Kasım Emin’in vefatı üzerine nazmettiği şiiri, Mahmud tarafından divanın mersiyele-

²²⁴ Muharrem, *Dîvânü Mecdi’l-İslâm*, s. 22.

bölümünde tasnif edilse de esasında bir hicivdir. Zira Muharrem, tesettürün terk edilmesini büyük yanlış olarak değerlendirmiş ve bu hususta Kasım'ın çok hatalı olduğunu savunmuştur. Bu şiirinde artık ölü olmasına rağmen Kasım'ı hicvetmiştir:

رمى الحجاب، فلولا الله يمسكه	لاتشق، أوطار، أو خرت به العمد
لتلك خطية سوء لست أحدها	منه، وإن رضي الجهال أو حمدا
كيف السلامة، والأخلاق واهية	والجهل منتشر، والشر متقد؟
إننا نعش بـواد غير مؤتمن	تنزو القلوب به دعرأ، وترتعد
تعدو الذئاب به، والويل إن غفلت	عين الربئة، أو أغفى به الرصد ²²⁵

“Tesettürü taşıladı (o kimse). Allah tutmayı irade etmeseydi şayet yarılacak, uçup gidecek veya göçecekti o sütunlar...”

Cahil kimseler hoşnut olsalar veya övseler de benim övecek hiçbir şey bulamadığım kötü bir plandır bu.

Ahlak güçsüz, cehalet her yerde, kötülük ise kızgın alevler gibi yayılıyorken nasıl olsun selamet?!

Kalplerin ürperip sarsıldığı pek tekinsiz bir vadide yaşıyoruz biz.

Kurtlar düşmanlık ediyor buraya. Şayet uyanık bir göz gaflete düşer, gözetleyen de uyuksa; işte o zaman vay halimize!”

Ahmed Muharrem, Mısır toplumunun kalkınması noktasında kadınların önemli rol oynadıklarına inanmaktadır. Fakat Muharrem'in başlangıçta bu görüşü, kadınların anne olması ve yuvayı inşa etmesi rolleriyle ilişkili olmuştur. Bu sebeple şair toplumun temel yapı taşını oluşturan aile kavramına çok önem vermiş ve anne-baba hukuku üzerinde durmuştur.²²⁶ “Aile devlettir.”²²⁷ diyen şair, toplumların inşasının aileler ve özellikle de anneler eliyle olduğunu savunmuş ve “*el-Ümmehât*” (Anneler)²²⁸ adını verdiği şiirinde topluma evlatlar yetiştirmesi bakımından annelerin, toplumların

²²⁵ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 333.

²²⁶ Örn. şiirler için bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 33, 40, 45.

²²⁷ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 92.

²²⁸ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 140.

ilerlemesindeki veya gerilemesindeki en önemli unsur olduğunu ifade etmiştir. Bu konudaki düşüncelerini oldukça fasih bir şekilde beyitlere aktaran Muharrem anneyi, dünyaya yön veren büyük olaylardaki baş kahraman olarak nitelemiştir:

“Ey kavminin edibi! Anneyi betimlerken kafiyele bile hayrette bıraktın. Bu hayatta meydana gelen büyük olayların kimyasıdır anne. O’dur, her türlü gidişata yön veren. O nedenle topluma baktığında iyi olsun kötü olsun ne görüyorsan bil ki bu işin ucu annelere dokunmaktadır.”²²⁹

Muharrem bu şiirinin tamamında bu görüşünü destekleyici beyitler nazmetmiştir:

يكون لدى الممالك محذات ورسل الموت فيها والحياة إذا نهضن، إما هاديات لدى الأقوام تعلیم البنات فمن تلك السجايا الصالحات فمن تلك المفاسد والهنات	رأيت الأمهات لكل شيء دعاة الشر والإصلاح منها فهن يكن إما بانيات لذلك كان من خير الأماني إذا ما الشعب شب على صلاح وإذا كان الفساد له قرينا
--	--

“Kralların ortaya koyduğu her şeyde annelerin olduğunu gördüm.

Onlardan (annelerden) kötülüğe çağırانlar ile ıslaha çağırانlar vardır. (Yine aralarından) ölüm elçileri olanlar ile hayat verenler vardır.

Onlar harekete geçtiklerinde ya inşa eden olurlar ya da yıkarlar.

Bu nedenle milletlerin en iyi temennisi okutmak olur kız çocuklarını.

Halk en yaraşır şekilde şahlandığı zaman (bilinsin ki bunun sebebi) o saliha (kadınların) hasletlerindendir.

²²⁹ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 140.

(Fakat) kötülüğü kendine rehber edindiye bir halk (işte bu da) bozguncu, kötülük peşinde koşan erkekler yüzündendir.”

Muharrem’e göre kadın dünyaya yön veren liderlerin arkasındaki asıl güçtür. Yani liderlerin aldığı her kararda annelerinin etkisi vardır. Dolayısıyla anneler, iyi evlatlar yetiştirirse dünya daha da güzelleşir. Çünkü onlar dünyada iyiliğin var olma sebebidir. Bu gücünü doğru kullanabilmeleri için, yani iyi birer anne olabilmeleri için kadınların eğitim görmesi bir nevi zorunluluktur. Bu nedenle Muharrem milletlerin gelecekleri ile ilgili iyi temennilerinin gerçekleşebilmesi adına kız çocuklarını okutmaları gerektiğini savunmuştur. Bu bağlamda Muharrem o dönemde kızların eğitimi için oldukça kısıtlı olan eğitim kurumlarının açılmasını da desteklemiş ve yine bu yönde atılan adımları dini motiflerle işlemeye çalışmıştır. Örneğin 1920 yılında eğitime başlayan bir kız okulunun açılışında seslendirdiği şiirinde “bu okulun dört bir tarafından Kabe’den bir nurun fışkırdığını”, “bu kurumun, kendi temellerini yarınlara için hazırlayan tek başına bir millet olduğunu”, “eğitimin halklar için din ve dünya anlamına geldiğini ve eğitimle karanlıkların aydınlığa kavuştuğunu” ifade etmiştir.²³⁰

İleri toplumlara bakıldığında burada bilgili ve donanımlı kadınların ön plana çıktığını ve bu refahın esasında kadın kaynaklı olduğunu öngören Muharrem, “*Ta’lîmü’l-benât*” (Kız Çocuklarının Eğitimi)²³¹ başlıklı şiiriyle Mısır toplumunun da aynı sosyal seviyeye ulaşmasını temenni etmiştir:

أتعرف شعبا لم تلده عليمه مهذبة، فاستن سنة سؤدد؟
إذا نحن علمنا البنات سمت بنا إلى سورة من يفترعها يمجد

“Donanımlı bilge bir kadın doğurmadığı halde herhangi bir halkın şerefli/ulu bir yol takip ettiğini gördün mü hiç?

Öyleyse kız çocuklarını eğitelim ki onlar ilk ulaşan (her zaman) onurlandırılacağı bir şerefe ulaştırsınlar bizi.”

²³⁰ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 185.

²³¹ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 145.

O dönemde özellikle kız çocuklarının eğitiminin yaygınlaşmasına yönelik halihazırda çeşitli adımlar atılıyordu. Özellikle de Muhammed Abduh'un öncülüğünde açılan özel okullar kız çocuklarının eğitim görebilmesine devlet okullarından daha çok katkı sağlamıştır.²³² Nihayetinde açılan çeşitli kurumlarla ya da mevcut kurumların vizyon değişikliğine gitmesiyle kızların belli oranda eğitim görme olanakları artış göstermiştir. Fakat bu eğitim kurumlarından umduğu karşılığı bulamamış olacak ki Muharrem, “*Câniyâtü't-ta'lîmi'l-ebter*” (Faydasız Eğitimin Suçluları)²³³ başlığını verdiği şiirinde “Kızlar için inşa ettik en büyük okulları fakat güzel ahlaka ve doğru ilime dair aldıkları ne var ki? Sanki kötü işler için hazırlanmış ve ülkeye zarar verecek şeylerle bezenmiş bir eğitim kurumu (ya da kızlar)”²³⁴ şeklinde sitem dolu beyitler nazmetmiştir. İlerleyen beyitlerde Muharrem, bu eğitim kurumlarından beklentisinin ne olduğunun ipuçlarını da yine kendisi vermektedir:

وَيَمْنَعُ مِنْ طَغْيَانِهِ وَيَعُوُّ وَكُلُّ دَعَاءِ الْمَصْلُوحِينَ نَعِيْقُ فَقَامَتْ بِمَصْرِ لِلْغَوَايَةِ سَوْقُ مَخَافَةِ شَرِّ بِالْبِلَادِ يَحِيْقُ	إِذَا الْعِلْمُ لَمْ يُدْعَمْ بِدِينٍ يَصُونُهُ فَكُلُّ رَجَاءِ الْأَمَلِينَ ضَلَالَةٌ أَقَامُوا مِنَ التَّعْلِيمِ لِلْبَنَاتِ سَوْقَهَا وَلَوْ أَنْصَفُوا رَثُّوا إِلَى الْجَهْلِ أَمْرَهَا
---	---

“İlim, azgınlıktan koruyan ve bu taşkınlığı engelleyen iyi bir din ile desteklenmezse

Ümitli olan herkesin umdukları boşa gider ve salih kimselerin ettiği dualar da bir yakarıştan ibaret kalır.

Kız (çocukları) için eğitimi bir pazar haline getirdiler de o kız(lar) Mısır'da taşkınlık için bir pazar kurdu(lar).

Şimdi (bu okulları açan kimseler) durup objektif bir şekilde düşünseler, vatanı yok edecek bu kötülüğün korkusundan cehalete (eski konumunu) geri verirler.”

Eğitim kurumlarını kimin veya kimlerin pazar yerine döndürdüğü şiirde bir muamma olarak kalsa da bu pazar yerinde eğitim gören kızlardan Ahmed Muharrem'in

²³² Aydın, “Kadın - İslam'da Kadın”, s. 93.

²³³ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 219.

²³⁴ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 220.

memnun olmadığı açıktır. Muharrem'in memnuniyetsizliğinin nedeni, kendi ifadesiyle, kızların dinden ve ahlaktan uzaklaşması olarak görünmektedir. Ona göre ilim, din ile desteklenmelidir. Bu yalnızca dini ilimler eğitimi görmek anlamına gelmemektedir. Aksine her türlü eğitim faaliyetine devam ederken kişi İslam ahlakıyla bezenmelidir ki böylece aldığı eğitim tamamlanmış olsun ve Mısırlı Müslüman kadın vatanına en güzel şekilde hizmet edebilsin. Aksi takdirde Muharrem, toplumu inşa edenler olarak nitelediği bu kadınların inşa edilmiş olanı da yıkacağına ve bunun önlenmesi adına cehaletin daha tercih edilesi bir seçenek olduğunu ifade etmiştir. Anlaşıldığı üzere, Muharrem'in kadın ve ahlak ilişkisi hususunda hoşnut olmadığı noktaları eleştirdiği şiirlerinin, oldukça sert bir üsluba sahip hiciv şiirleri olduğu söylenebilir. Örneğin o dönemde kızların sigara kullanımı da Ahmed Muharrem için mevcut ahlaki bozulmalardan birini teşkil etmektedir. Sigara kullanımının ülke genelinde yaygınlaşmasını kınama gayesiyle nazmettiği “*Duhân*” (Sigara İçmek)²³⁵ başlıklı şiirinde, sigara kullanan kızları şeytana benzeterek oldukça sert bir şiir üslubu benimsemiştir. Şiirin ilgili beyitleri şu şekildedir:

واسودت الأنفاس، فهي دخانٌ	فسدت قلوب الناس، فهي مَراجِلٌ
ملء الفضاء الشيب والشَّبان	إنَّا بُلينا بالدخان، يُثيره
فإذا الفتاة كأنها شيطان	وترى العقائل قد رُمين بشره

“Kalpleri bozuldu insanların (ve evet) şişedir o. Karardı nefesler (ve evet) sigaradır o.”²³⁶

Sigara ile imtihan ediliyoruz biz. Hem yaşlılar hem gençler (fark etmeksizin) dolduruyorlar uzay dolusu dumanı.

Ve sen, sigaranın şerrine bulaşmış akıllı kimseler görürsün. Hele bir de (içen) kız ise sanki bir şeytandır!”

En başta ifade edildiği üzere Ahmed Muharrem'in kadının sosyal hayatta var olabilmesi ile ilgili olumlu her gelişmeyi desteklemesi, kadının, nesiller yetiştirebilme dolayısıyla toplumlar inşa edebilme gücüyle alakalıdır. Bunun için esasında İslam

²³⁵ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 20.

²³⁶ Burada şişe, nargilenin bir parçası olan şişe anlamına gelmektedir. Ahmed Muharrem, suyun fokurdadığı nargile şişeleri gibi kalplerin de fokurdadığını ifade etmek istemiş olmalıdır.

medeniyetine ve milli değerlere uygun bir eğitim görmesi kadın için yeterlidir. Dolayısıyla Muharrem'e göre kadın için evin dışında bir eğitim kurumunda öğrenim görmesi sosyal hayatta var olmak için yeterli görünmektedir. Zira önemli olan; kadın tarafından yetiştirilen iyi erkek evlatlarının sosyal hayatta toplumsal rollerini iyi bir şekilde icra etmeleridir. Yani kadının sosyal hayatta var olması onun kendi evinde iyi bir anne olmasına hizmet etmelidir. Bu bağlamda şair, zihninde yer alan kadın/anne modelinin nasıl olduğunu bir şiirle ortaya koymuştur. “Çiftçi Kadın ve Erkekler için Şarkılar”²³⁷ adını verdiği ve teatral şiir kapsamında değerlendirilebilecek bu şiirinin bir bölümünde evlenen bir kadının ağzından şu sözleri nazmetmiştir: “Ev benimdir. Evin direği de güvencesi de benim. Kocamın beni sevdiği gibi ben de onu severim. Hayır, aksine benim aşkım daha şiddetlidir. Kocamın malını, ırzını ve evlatlarını korurum. Kendi evlatlarımı ülkenin diğer evlatlarından daha üstün tutarım. Ahlakları tertemizdir, eylemleri ise tartışma kabul etmez.” Şiirin devamında Muharrem anne tanımına geçmiş ve şu sözleri ifade etmiştir: “Saliha bir anne saadet demektir. Bunun tam tersi olduğunda ise tüm işler (o anne gibi) kötü olur.”

Ahmed Muharrem'in başlangıçta sahip olduğu ‘anne olarak değer bulan kadın’ fikri, sonraki yıllarda dönemin kadınlarının yalnızca eğitim görmekle yetinmeyip siyasi, hukuki, sosyal ve ekonomik olmak üzere hayatın her yönünde var olma istekleri ve bu uğurdaki faaliyetleri ile değişime uğramıştır. Bu bağlamda çağdaş Mısırlı Müslüman kadınlar hakkındaki düşüncelerinin değişmesiyle ilgili sebepleri 1932 yılında nazmettiği ve “*el-Mer’etü’l-cedide*” (Modern Kadın)²³⁸ adını verdiği şiirinde dile getiren Muharrem bu konuda şunları söylemiştir:

“Benim muhafazakâr ve geleneğe bağlı bir adam olduğum haberi, modern kadına ulaştı mı acaba? Ben kadınların başörtüsü takmasını tercih ederim ve mahremin ortadan kalkmasından korkarım. Hoşgörülü olabileceğim tek husus; kadınların (bu tesettür sayesinde) bir yıldız gibi görünür ama erişilemez olması veya hafif bir esinti gibi geçip gitmeleridir. Kadınların eğitilmiş olmasını ve bilgiyle donanmalarını isterim.”

²³⁷ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 215.

²³⁸ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, ss. 235-37.

ب، وإنني ببأسكنّ عليّم
دولةً غَضَّةً، ومُلْكٌ وسيمٌ
فأصاب الشعوبَ شرٌّ عميمٌ
ثارَ بُركائِها، فضَجَّ الجَحيمُ
وضحَ اليومَ سِرُّها المكتومُ

تلك منكن ثورةٌ تَبَعَتْ الحَرْ
هَرِمَتْ دولةُ الرجالِ وجاءت
ملكوا الأمر، فاستبدُّوا وسادوا
فِتْنٌ رَجَّتِ الدُّنْيَى، وحروبٌ
هم تَوَاصَوْا بها سياسةً سُوءِ

أنتِ للأرضِ نَضْرَةٌ ونعيمٌ ...
بل هُمُ القَوْمُ مُذْنِبٌ وأثيمٌ
وافْتُخِمَى من الضَّعَافِ اللُّحُومُ
حين غارت عقولهم والخُلُومُ
تتجلى عن جانبيها الغُيومُ
دُورُنَا قد مضى فهل يستقيمُ؟
ثم تَمْضِي وأيُّ شيء يدومُ؟

أعْصُرَ الجهل والتوخُّشِ عُودِي
كذب المُدَّعُونَ ما لك ذنبٌ
ما رَعَوْا حرمةَ الدماءِ ولا عَفْ
تلك دُنْيَا الرجالِ عادت ظلاما
يا شَمُوسَ الخُدُورِ أَطْلَعْنَ دُنْيَا
جاء في الحكم دُورُكُنَّ وهذا
هكذا الدَّهْرُ دولةٌ بعد أخرى

“Bu, savaşı başlatan siz kadınlara ait bir devrimdir. Ben ise sizin derdinizin farkındayım.

Yaşlandı erkeklerin devleti ve tazecik yeni bir devlet, hayranlık uyandıran bir mülk geldi.

(O adamlar) emir sahibi oldular. Despot oldular. Efendiler oldular. Böylece halklara tam bir kötülük hali hâkim oldu.

Dünyaları sarsan fitneler... Volkanı (yangınları) kızışan savaşlar... Ve haykırdı cehennem çukuru

O erkekler aralarında kötü bir siyasetle yönettiler dünyaları. Bu siyasetin gizli sırrı bugün ortaya çıktı.

...

Cehalet ve barbarlığın özü sen! Geri dön! Sen ki yeryüzü için aydınlık ve bolluksun.

(Senin hakkında) iddialarda bulunanlar yalan söylediler. Bir günahın yok senin. Bilakis, onlardır günahkâr ve suçlu guruh.

Ne kanın dokunulmazlığına riayet ettiler ne de dosdoğru oldular. Böylece (yalnızca) etlerden oluşan o varlıklar korunmuş oldu zayıflıktan.

İşte akılları ve yumuşak huyları gidince erkeklerin bu dünyası karanlığa döndü.

Ey örtülerin güneşleri! Bulutların aralandığı bir dünyaya doğdunuz.

Hakimiyette işte geldi sizin sıranız. Bizim bu devrimiz ise geçti gitti... (Bundan sonra) hüküm istikamet üzere olacak mı?

İşte zaman, böyle peşi sıra gelen devletlerden ibarettir. (Zaten) daimî olan ne var ki?"

Ahmed Muharrem, yukarıdaki şiirini nazmettiği 1939 yılı itibariyle artık gelinen noktada ataerkil yönetim sistemlerinden bir hayır görmediklerini ve erkeklerin yön verdiği bu sistemlerin modası geçmiş sistemler olduğunu ifade etmiştir. Üstelik erkekler idareci olma noktasında güçlerini yalnızca zulüm için kullanmış ve halklarını da bu karanlığa mahkûm etmişlerdir. Artık yönetim devrinin kadınlara geçtiğini ifade eden Muharrem bu konuda bir başka beyitinde "o kadınlar, vatanlarındaki gençlerin başlarının çıplak olduğunu görünce kendileri giydiler sarıkları"²³⁹, diyerek söz konusu vatanları olunca artık söyleyecek sözü, üretecek çözümü olmayan erkekler yerine Mısırlı kadınların toplumun yeni öncüleri olduklarının altını çizmiştir. Sarık, topluma yön verme ehliyetini temsil etmektedir ve bu ehliyet artık kadına devredilmiştir. Bununla beraber Muharrem, öteden beri kadını cehaletin ve kötülüğün özü olarak değerlendiren kültürel yaklaşımlara da karşı çıkmış ve erkeklerin kendi otoritelerini koruma altına almak ve devamlılıklarını sağlamak adına kadınları bu şekilde yaftaladıklarına dikkat çekmiştir. Ayrıca Muharrem, erkeklere kıyasla kadınların daha yumuşak daha merhametli bir karaktere sahip olmasını bir avantaj olarak değerlendirmiş ve bu özelliğin dünyayı aydınlatacağına dair inancını dile getirmiştir. Muharrem'in her şeye rağmen hangi konumda olurlarsa olsunlar yine de ısrarla kadınların tesettürü terk etmemesi gerektiğini vurgulaması da ayrıca dikkat çekicidir. Çünkü ona göre ahlakın muhafazası tesettürle doğrudan bağlantılıdır. Son olarak artık devlet idaresinde söz sahibi olma sırasının kadına geçtiğini ifade eden Muharrem, kadınların kendi mevkilerini iyiye kullanabilmelerini

²³⁹ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 283.

tavsiye etmek gayesiyle tüm yönetimlerin gelip geçici, değişken sistemlere sahip olduğunu vurgulamış ve kadınlara bir nevi istikamet üzere olmazlarsa kendilerinin de tarih sahnesinden silineceklerini hatırlatmaya çalışmıştır.

Ahmed Muharrem'in kadın meselesiyle ilgili fikrî değişim yaşamasının en büyük sebeplerinden biri de şüphesiz Hüdâ Şa'râvî ve onun başlattığı kadın hareketidir. Bu kadın hareketi başlangıçta feminist bir hareket olmaktan öte Mısır'ın bağımsızlığı noktasında İngiliz karşıtı bir hareket olarak ortaya çıkmış fakat sonrasında milli mücadele hareketi olmakla birlikte kadın haklarını savunan bir hareket şeklinde gelişim göstermiştir. Kadın Birliği Örgütü/Hareketi şeklinde isimlendirilen bu faaliyetin öncüsü olarak oldukça aktif faaliyetlerde bulunan Hüdâ, kadının hukuki, sosyal, siyasi ve ekonomik hakları ile ilgili büyük başarılarla imza atmış ve özellikle 1920 sonrasında Mısır'da oldukça dikkat çeken, etkili bir öncü olmuştur.²⁴⁰ Hüdâ ile başörtüsü konusunda hemfikir olmamalarına rağmen bu durum Ahmed Muharrem'in Hüdâ'nın çeşitli faaliyetlerini takdir ve tebrik etmesine engel olmamıştır. Örneğin Muharrem, Hüdâ'nın başkanlığında kurulan Kadın Birliği'nin 1943 yılındaki yirminci yıldönümü vesilesiyle nazmettiği şiirinde²⁴¹ Kadınlar Birliği Örgütü'nün Mısır'ın daha iyi bir yer olabilmesi noktasında önemli bir hareket olduğu üzerinde durmuş ve özellikle doğadan ilham alarak seçtiği yumuşak anlamlı betimleyici ifadelerle sanki “kadın elinin değdiği her şeyin güzel olacağını” anlatmaya çalışmıştır. Örneğin:

قل في اتحاد الناهضات يُردنُها دنيا ترفُ نضارةً وجمالاً
تصفو مواردها، ويشرقُ جوها وتطيبُ ساحاتها جنى وظلالاً

“Kalkınan Kadınlar Birliği hakkında de ki: Onlar (Mısır) için aydınlık ve güzellik saçan bir dünya istiyorlar.

Kaynakları tertemiz, havası parıldayan ve toprağı bahçeler ve gölgeliklerle güzellik saçan bir Mısır...”

²⁴⁰ Hüdâ Şa'râvî'nin Kadın Hareketi ile ilgili ayrıntılı bilgi için bkz. Şa'râvî, *Müzekkirât*.

²⁴¹ Şiir için bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, ss. 296-99.

Yine aynı şiirinde, yıllardan beridir ataerkil zulmünün yıkıp yok ettiklerini kadınların imar ettiklerini ve etmeye devam edeceklerini ve bu eylemlerinin de nesillere örnek teşkil edeceğini ifade eden Muharrem, artık eski devrin kapandığını ve asla da geri dönmeyeceğini ifade etmiştir. Ayrıca Kadınlar Birliği'nin kurulmasının üzerinden 20 yıl geçmesine rağmen bu süre zarfında kadınların hedefleri doğrultusunda en ufak bir gevşeklik veya bıkkınlık emaresi göstermediklerine de değinen Muharrem, yol gösterici ve eğitimci rolünün artık kadında olduğuna dikkat çekmiştir. Ayrıca böylesi önemli bir hareketin öncüsü olduğu için şiirinde Hüdâ Şa'râvî'ye seslenişini ihmal etmeyen Muharrem Hüdâ'nın "bir neslin yol göstericisi" (Hüdâ'l-cîl) olduğunu tevriye sanatını kullanarak vurgulamaya çalışmıştır.

Kadının sosyal durumu ile ilgili tüm bu şiirler kronolojik sıra içerisinde incelendiğinde Ahmed Muharrem'in zihin dünyasındaki kadın imajının yıllar içerisinde bir noktadan başka bir noktaya evrilmiş olduğu dikkat çekmektedir. Nitekim ilk kez 1910 yılında kadınların eğitimi ile ilgili nazmettiği şiirinde kadınların anne olmaları bakımından toplumlar inşa ettiklerini ve bu sebeple doğru ve iyi nesiller yetiştirebilmeleri bakımından eğitim görmelerini destekleyen Muharrem, sonraki yıllarda kadının eş ve anne rolünü neredeyse hiç anmaksızın yalnızca "kadın" olmasını vurgulamış ve kadınların siyasette yer almaları gerektiğine, bu sayede toplumun da daha iyi seviyelere geleceğine dikkat çekmiştir. Şairin bu fikrî dönüşümünün elbette ki etkisinde kaldığı en önemli unsur, dönemin kadın hareketine öncülük eden Hüdâ Şa'râvî'nin başarılı çalışmalarıdır. Dolayısıyla başlangıçta Muharrem'in zihin dünyasında hayatı; evi ve çocuklarından ibaret olan ve bununla birlikte kendini de geliştiren anne figürü, nihayetinde o evden çıkmış, erkeklerin dünyasına katılmış ve erkeklerin başaramadığı büyük işleri başarır hale gelmiştir. Dahası kadın bu konumda olmaya da devam etmelidir. Fakat kadının bu konumda en doğru ve en güzel sosyolojik başarıları imza atabilmesi için bilimin yanı sıra İslami değerler ve ahlak ile donanması gereklidir. İslam'ın çizdiği sınırlar içerisinde ilerleyen ahlaklı ve bilge kadın, Ahmed Muharrem'e göre övülmeye en layık olan varlıktır.

Ahmed Muharrem'in kadın meselesine bakış açısı ve bu bakış açısının şiirine yansımaları ile ilgili ilginç bir durum dikkat çekmektedir. Muharrem'in, özellikle tesettür

konusunda değişmeyen değer yargıları olmasına rağmen bu durum kendisini, çeşitli faaliyetlerdeki güzeli ve iyiyi görmekten alıkoymamıştır. Nitekim Kadın Hareketi bunun bir örneğini teşkil etmektedir. Fakat Muharrem'in bazı durumlarda, muhafazakâr olduğunu ifade eden bir şaire göre oldukça açık görüşlü olduğu söylenebilir. Örneğin 1932 yılında Türkiye Güzeli seçilen Keriman Halis'in yine aynı yıl Belçika'da düzenlenen yarışmada Türkiye'nin ilk Dünya Güzellik Kraliçesi unvanını kazanması üzerine yazdığı “*Kaysaratü 'l-husn*” (Güzelliğin İmparatoriçesi)²⁴² başlıklı şiiri bir tehânî şiiridir. Tamamen kadının fiziksel özellikleri ve dolayısıyla vücudunun teşhir edilmesi üzerinden düzenlenen bir yarışma üzerine Muharrem'in Keriman'ı methetmesi bir hayli dikkat çekicidir. Fakat şiirinde yine, bu sefer Türk ırkı üzerinden de olsa milliyetçi unsurlara temas etmesi, Muharrem'in alışlagelmiş şiir üslubu özelliklerindendir.

وتأجك ليس له من شبية
فذلك حقك لا شك فيه
أرق وأبدع ما يصطفية
ولكنها من كتاب الفقيه

كريمان عرشك فوق العروش
لئن بايعوك بملك الجمال
هو الحسن أعطاك من نفسه
وما هي أسطورة من كتابي

إلى نسب في العلى نرتضية
كريم المغانى، وشعب وجية
فمن حق أحمد أن تذكره

كريمان مهلا فإننا معا
نفيئ إلى وطن صالح
إذا جئت قومك في غبطة

“Keriman! Senin tahtın tüm tahtların üstünde, tacının da yoktur benzeri.

Şayet güzellik krallığında sana biat etseler, Hiç şüphe yok ki hakkındır bu senin!

Güzelliğin ta kendisi kendisinden seçtiği en muhteşem ve en zarif şeyleri vermiş sana.

Keriman, kendi kitabımdan uydurduğum bir efsane değildir. Bilakis jürinin kitabındandır.

...

²⁴² Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İhvâniyyât ve 't-Tehânî ve 'l-Müsâcelât)*, C. 4, ss. 235-37.

Yavaş ol Keriman! Seninle biz aynı nesebe sahibiz.

Dosdoğru bir vatana, şanlı zenginliklere ve öncü bir halka aitiz.

Kavmine sevinç içerisinde döndüğün zaman, Ahmed'in hakkıdır onu anman.”

Yine Muharrem'in Müslüman kadın profiline uymuyor görünse de Kevkebü'-şark/Doğunun Yıldızı lakabının sahibi, söz sanatçısı ve oyuncu Ümmü Gülsüm, oyunculuğu ile Muharrem'in şiirinin ana konusu olmuştur. Ümmü Gülsüm'ün yayınlanan “Vedâd” isimli yeni filmi üzerine Muharrem'in kaleme aldığı “*Tihî bi-fenniki*” (Sanatınla İftihar Et)²⁴³ başlıklı bu tehânîsi, şairin açık fikirliliğinin bir ürünü olsa gerektir. Hatta kim bilir, belki de Muharrem'in kızının adının Kevkeb olmasında Ümmü Gülsüm'ün etkisi vardır.

2.2. Eğitim

Bir önceki başlık altında Ahmed Muharrem'in kadınların eğitim görmesi çağrısında bulunduğu bazı şiirlerine yer verilmiş ve toplumun kalkınması noktasında şairin, kadın eğitimini bir zorunluluk olarak gördüğü ifade edilmişti. Okuma yazma oranlarının genel olarak yüksek olmadığı bir dönemde Muharrem'in kız çocuklarının eğitimine verdiği önem, genel itibarıyla eğitimin gerekliliğini çok önemseyişinin bir göstergesidir. Halkın eğitilmesi ve bilinçlenmesinin ülkenin kalkınması için zorunlu olduğunu düşünen Muharrem, bu amaçla atılan her adımı desteklemiş ve çoğu zaman kendisi de bu çalışmalarda aktif rol almıştır. Bu çalışmalardan biri de ülkede eğitimin zorunlu olması yönünde gerçekleştirilen kongre, konferans, seminer vb. faaliyetler ile ilgilidir. Örneğin, 1937'de düzenlenen Zorunlu Eğitim Konferansı'na katılım sağlayan Muharrem, eğitimin ve öğretmenlerin toplumları inşa etmedeki rolüne “*Fî mü'temeri't-ta'lîmi'l-ilzâmî*” (Zorunlu Eğitim Kongresi'nde)²⁴⁴ başlığını verdiği şiiriyle dikkat çekmeye çalışmıştır. Bu şiirinde her türlü kötülük ve zulme şahit olduğunu ifade eden Muharrem, bu zulüm ve kötülüklerden en çok eğitimin muzdarip olduğunu vurgulamıştır. Bunun sebeplerini de yine din ile ilişkilendiren Muharrem, dinin eğitim noktasında

²⁴³ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 291.

²⁴⁴ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, ss. 263-65.

belirlediği ilkelerin takip edilmemesi ve öğretmene gereken değerin verilmemesi gibi sebepler sonucunda eğitimin bu hale geldiğini savunmuştur. Toplumların gelişmesi ve ilerleyebilmesi için sağlam temellere sahip olması gerektiğini öne süren Muharrem’e göre bu temel, ancak sağlam bir eğitim ile kurulabilir. Bu sebeple de iyi bir nesil yetiştirme fikrinin öğretmenlerin tek derdi olması ve öğretmenlere rahat yaşam koşulları sağlanması noktasında devletin adımlar atması gerektiğini ifade etmiştir.

رَأَيْتَ الظَّلْمَ يَجْمَعُ كُلَّ سُوءٍ وَلَوْ أَنَا اتَّخَذْنَا الْحَقَّ دِينًا أَمِنَ يَبْنِي لَدُنْيَا يَبْتَغِيهَا أَرَى لِمَعْلَمِ الْأُمِّي فَضْلًا وَمَا مِنْ أُمَّةٍ فِي الْأَرْضِ إِلَّا إِذَا وَهَنَ الْأَسَاسُ وَأَنْتَ تَبْنِي	ولا كالعلم يُظْلَمُ أو يُسَاءُ جعلنا للمعلم ما يشاء كمن يبني لنا الدنيا سواء؟ على الأقران ليس به خفاء أساس حياتها ألف وباء فلا تعجب إذا سقط البناء
نريد مُعلما يأتي بجيل ونأبى أن تكون له حياة يكابد من معيشتة هموما وهل تصفو العقول إذا تمادت	... يكون له التفوق والعلاء يرفُّ اليسرُ فيها والرخاء طوال الدهر، ليس لها انقضاء هموم العيش، واطرد العناء؟

“Her kötülüğü bünyesinde toplayan zulmü gördüm de “ilim” gibi yoktu zulüm ve kötülük gören.

Şayet doğru olanı benimseseydik din diye, yapardık öğretmenin istediği her şeyi.

Dünyayı kendi menfaati için imar edenle bizim için imar eden bir olur mu hiç?

Çok açık bir şekilde, okuma yazma öğretmenin, yetkinlik sahibi pek çok kimseye üstün olduğunu düşünüyorum.

Yeryüzünde ne kadar millet varsa hepsinin yaşamının temeli “elif” ve “bâ”dır.

Sen imar ederken zayıfsa şayet temel, bina yıkıldığında şaşırma sakın!

...

Başarısı ve üstünlüğü olan bir nesil getirecek öğretmen(ler) istiyoruz.

O öğretmen için kolaylıkların ve rahatlığın olduğu bir yaşamdan uzak duruyoruz (yani, böyle bir yaşamı ona sunmuyoruz).

Ömür boyu asla yok olmayacak geçim sıkıntısı dertleriyle meşakkat çekecek.

Geçim sıkıntısı dertleri sürekli olur ve sıkıntılar rutin hale gelirse böyle, selamete nasıl erer akıllar?”

Bir şiirinde “Mısır’da yüce bir hayat temenni ediyoruz. İlimle yükseliyoruz.”²⁴⁵ diyen Muharrem, bir başka şiirinde ise “öğretmenin eli yükseldikçe bir merdiven olur, o eller aşağıda durdukça bir kazma olur.”²⁴⁶ diyerek bu yükselmenin nasıl olacağını bir nevi tefsir etmiş gibidir. ‘Öğretmenin elinin yüksek olması’, muhtemelen ders anlatırken ellerini aktif kullanıyor olmasından ötürüdür. Böyle bir durumda öğretmen, o toplumu daha üst seviyeye yönlendiren bir merdiven görevi görür. Tam tersi durumda ise, toplumların ölümü vuku bulacağından, bir öğretmenin eli aşağıda oldukça bu o milletin mezarının kazılıyor olduğu anlamına gelir. Bununla birlikte Muharrem, öğretmenleri tamamen istisna tutarak eğitim alanındaki bozukluktan yalnızca siyasileri ve halkı sorumlu tutmamıştır. Bu hususta bazı eğitimcilerin de yetersiz kaldığını düşünen Muharrem en kötü musibet olarak değerlendirdiği cahil eğitimci profili hakkında şunları nazmetmiştir:

شر البلية عالم متخبط	في جهله، ومعلم لا يعقل
جهلوا من الأخلاق ما انتدبوا له	من ذا يعلم طالبا ما يجهل؟
هذا الوباء لأمة لا تُرتحى	حتى يتاح لها الشفاء الأعجل ²⁴⁷

“Cehaletinde boğulan bir alim ve akletmeyen bir öğretmen en kötü musibettir.

²⁴⁵ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 294.

²⁴⁶ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 178.

²⁴⁷ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 179.

Çağırdıkları ahlakı kendileri bilmiyorlar. Kim, (nasıl) öğretecek öğrenciye neyi bilmediğini?

Bir milletin vebası, kendisine acil bir şifa sunulmadıkça gerilemez.”

Fark edildiği üzere Ahmed Muharrem eğitimcilerdeki yetersizliği de yine ahlaki ilkelerin bilinmiyor veya uygulanmıyor oluşuna bağlamıştır. Kadınların eğitimi ile ilgili nazmettiği şiirlerinde de aynı şekilde ahlaki yozlaşmaya değinen şair bu husustaki tüm şiirlerinde, eğitim kurumlarının öğrencisi, hocası, siyasisi ve halkı ile bir bütün olarak dönüşüm geçirmesi ve İslam ahlak ilkelerine uygun bir biçimde eğitim faaliyetinin içerisinde yer alması gerektiğini anlatmaya çalışmıştır. Öte yandan şair, eğitim faaliyetlerinde, kendi tanımıyla, ahlaki bir bozukluk var diye şiirleri aracılığıyla çağrıda bulunmaya da hiç ara vermemiştir. Dolayısıyla şair ömrü boyunca, bilimin yaygınlaştırılması, öğretmen ve öğrenci faaliyetleri ve hem zorunlu eğitim hem de yüksek eğitim kurumları ile ilgili şiirlerini nazmetmeye devam etmiştir.²⁴⁸

2.3. Sosyoekonomik Sıkıntılar, Ahlaki Yozlaşma ve Kötü Alışkanlıkların Artması

Mısır’ın uzun yıllardan beri batılı devletler tarafından sömürülmesinin etkileri özellikle İngiliz ihtilali döneminde had safhaya ulaşmış ve Mısır ekonomik olarak büyük bir krize sürüklenmiştir. Devletin dış borçlarının ödenememesinin faturası çoğunlukla, vergi olarak çiftçilere yansıtılmış ve bu durum, tarım, ticaret, sanayi ve elbette günlük yaşamın her alanını etkilemiş, sonuç olarak ülkede istikrarsızlık hali hâkim olmuştur.²⁴⁹ İyi bir toplum gözlemcisi de olan Ahmed Muharrem, Mısır’ın böylesi kötü bir süreçten geçiyor olması üzerine 1915 yılında nazmettiği şiirinde göz göre göre bu noktaya gelindiğini vurgulayarak bu durum için hissettiği derin üzüntüyü dile getirmiştir:

أغيثوا البلاد فإن البلاد تعاني العذاب وتشكو الوصب
جأبتم عليها هوان الحياة ويسأل جاهلكم ما السبب

²⁴⁸ Örnek şiirler için bkz. Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, ss. 107, 123, 138, 185, 257, 263, 266, 270, 278, 284, 294.

²⁴⁹ Muhammed Mustafa Safvet, *el-İhtilâlü'l-İncilîzî li-Mısra ve Mevkifü'd-düvelî'l-kübrâ izâehû*, 1. Baskı, Matbaatü'l-i'timâd, İskenderiye 1952, s. 9.

فَعُضُّوا الْعِيُونَ وَلَا تَعْتَبُوا إِذَا اهْتَاجَ شَاعِرُكُمْ أَوْ غَضِبَ
دِيُونٌ تَوُدُّ طَوَالَ الْجِبَالِ تُعْيِي الْبَحَارَ، وَتُفْنِي السَّحْبَ
تَذُوبُ قَوَى مِصْرَ مِنْ هَوْلِهَا كَمَا ذَابَ دَمْعِي لَهَا فَاتَسَكَبَ²⁵⁰

“Vatan için ağıt yakın! Çünkü vatan azap çekiyor ve hasta olmaktan şikayetçi!

Rezil bir hayatı layık gördünüz ona, aranızdaki cahil(ler) neden diye soruyor (bir de)!

Öyleyse şairiniz coşup öfkелendiğinde (size), görmezden gelin ve kızmayın!

Dağların boyuna ulaşan, denizleri dolduran ve bulutları yok eden borçlar...

Korkudan eriyip bitiyor Mısır’ın gücü, aynı benim gözyaşımın Mısır için akıp kuruması gibi...”

Mahmud Ahmed divanın ikinci cildi *el-İctimâiyyât ve'l-merâsi*’nin önsözünde konu ile ilgili milli gelir dağılımının adaletli olmamasından kaynaklanan mali problemi, “dönemin en büyük problemi” olarak ifade etmiştir.²⁵¹ Öyle ki gelirlerdeki bu dengesizlik, ülkeyi büyük bir ekonomik krize sürüklemiştir. Halkın tüm kesimlerini doğrudan etkileyen; zenginin çok zenginleşmesi, fakirin de çok fakirleşmesi sonucunda sosyal sınıflar arasındaki uçurumun giderek büyümesine neden olan bu ekonomik krizin etkileri uzun yıllar boyunca devam etmiş ve şair Muharrem’in de bu konuda sık sık kalemine başvurmasına sebep olmuştur. Örneğin, 1932 yılında nazmettiği “*Yâ Kâdete’n-nîl*” (Ey Nil’in Komutanları)²⁵² başlıklı şiirinde Muharrem, Mısır’ın yöneticilerine seslenmiş ve Mısır halkının yaşadığı kötü koşullara dikkat çekerek bunların iyileştirilmesine yönelik adımlar atılması gerektiğini ifade etmiştir:

مَهْلًا، لَكَ الْوَيْلُ، إِنَّ النَّاسَ قَدْ جَزَعُوا فَلَنْ تَرَى الْيَوْمَ مِمَّنْ تَبْتَغِي أَحَدًا
أَخْلَفْتُ وَعْدَكَ، تَسْتَهْوِي الْعَقُولَ بِهِ وَهَكَذَا يَخْلِفُ الشَّيْطَانُ مَا وَعَدَا
فَتَيْشُ قَرَى النِّيلِ وَانْظُرْ فِي مَدَائِنِهِ هَلْ غَادَرَ الضِّيقَ أَرْضًا فِيهِ أَوْ بَلَدًا؟

...

²⁵⁰ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsi)*, C. 2, s. 152.

²⁵¹ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsi)*, C. 2, s. 15.

²⁵² Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsi)*, C. 2, ss. 239-43.

بكى العيال، وباتت أمهم أسفا
لو كان لي من ولاة الأمر معتمد
أو كنت في زمن الفاروق أدركني
إننا بلينا بعيش لا انتفاع به
صبرا بني على ما اشتد من عوز
تقلب الدهر في الحالين فاختلفا
أرى الشقيقين، هذا باكيا جزعا

...

تقول يا ويلتي، من يصلح الأودا؟
أرجوه، ما سهرت عيني ولا رقدا
بنفحة منه تشفى القلب والكبدا
وما انتفاعك بالعيش الذي فسد؟
عسى يفيد الغنى، أو يعقب الرغدا؟
ولو جرى العدل بين الناس لاتحدا
مما عنه، وهذا ناعما غردا

يا قادة النيل جل الخطب، فالتمسوا
دعوا المعاذير تزجي كل أونة
لا تكتموا الحق، إن الحق يعلمه
الأمر غير عسير إن أريد بنا
أما تخافون أن ترفض الفتى؟
الأزمة اطردت فينا غوائلها
إذا أردتم حياة لا انقضاء لها

لنا الدواء، وحلوا هذه العقدا
شتى الأساليب، لا يثنى منتقدا
من غاب عن قومه منكم ومن شهدا
ألا نكون خصوماً بيننا وعدى
أو أن يـرانا الأعادي أمة قددا؟
والشر أفدحه ما كان مطردا
فاستيقظوا، واحفظوا الأركان والعُمد

“Ağır ol, yazıklar olsun sana, azap çektiler insanlar. Bugün sen, birinin birini aradığını göremezsın.

(İnsanların) aklıyla oynadığın o sözünden döndün. İşte şeytan verdiği sözden böyle döner.

Nil’in köylerini bir teftiş et ve şehirlerine bir bak! Var mı darlığın terk ettiği bir arazi, bir belde?

...

Bir aile ağladı da bir anne esefle şöyle demeye başladı: Yazıklar olsun! Bu zorlukları kim düzeltecek?

Keşke yöneticilerden ricada bulunacağım bir dayanağım olsaydı. Gözlerimi ne kapatabiliyor ne de uyuyabiliyorum...

Ya da Faruk’un zamanında yaşasaydım. (Çünkü) o bana kalplerin ve ciğerlerin şifa bulacağı bir yardım yetiştirirdi.

Faydasız bir geçimle imtihan ediliyoruz biz. Bozuk bir geçimin sana faydası ne?

Bu şiddetlenen açlığa karşı sabret yavrucuğum! Belki zenginlik fayda eder ya da peşi sıra gelir bolluk.

Zaman iki hale evrildi de ihtilaf çıktı. İnsanlar arasında adalet olsaydı şayet, birlik de olurdu.

İki kardeş görüyorum ben. Biri çektiği ızdıraplardan muzdarip ağlar, diğeri ise bolluk içerisinde şakıyor halde.

...

Ey Nil'in komutanları! "Can boğaza dayandı" (artık), çare arayın bizim için, çözün bu düğümleri!

Anı kurtarmak için çeşitli mazeretler uydurmayı bırakın! Eleştireni geçiştirmeyin!

Hakkı gizlemeyin. Sizden halkına şahit olan da olmayan da biliyor gerçeği.

Kendi aramızda birbirimize düşman olmamız istenmediyse şayet durum (hiç de) zor değil.

Bağlılığımızın parçalanacağından korkmuyor musunuz? Ya da düşmanların bizi parçalanmış bir millet olarak görmesinden?

Parçalanmış bir hayat istemiyorsanız şayet, uyanın ve köşeleri ve direkleri koruyun (ki çatı düşmesin)."

Muharrem, kriz ortamında gelir dağılımındaki mevcut adaletsizliğe çözüm önerisi olarak idarecilere seslenmiş ve "Ağır olun efendilerimiz! Milyonlar tek bir kişide mi toplanacak? Biz de böylece durup doğru dürüst kanuni bir düzenlemenin olmasını hala istemeyecek miyiz?"²⁵³ diyerek bu konuda hala hukuki bir adım atılmamış olmasını da eleştirmiştir. Bununla birlikte kimi işverenlerin işçiye hak ettiği ücreti vermemesi ve

²⁵³ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 16.

işçiyi gereğinden fazla çalıştırması, iş hayatına adil olmayan bir sistemin egemen olmasına neden olmuştur. Bu bağlamda işverenlere de seslenen Muharrem, “Ey zengin olma arzusuyla işçiye bağımlı olan kişi! Zulmetme yoksul işçiye. Ben o işçinin bulunduğu kötü yeri görünce bilemedim, bu özgür bir insan mıdır yoksa mahkûm mudur? Onun gençliğini nerede tükettiğini bilmiyorsan şayet ben sana sorayım, nereden elde ettin bunca birikimi? Onun kanıyla sen, hazineler elde ettin, onu ise türlü türlü belalara mahkûm ettin.”

Yukarıda bahsedilen emek zulmü çoğunlukla tarım işçileri ile ilgilidir. İşverenin uyguladığı emek zulmünün yanı sıra diğer bazı iş kollarında da çeşitli sıkıntılar baş göstermiş bu sıkıntılar gündelik hayata da yansımıştır. Bu sıkıntıların temeldeki ortak noktası, insanların çok fazla gelir elde etme ve nihayetinde zengin olma hırslardan kaynaklanmaktadır. Örneğin ticaret erbabı arasında kazancı elde tutma gayesiyle zekâtın terkedilmesi; yine, daha fazla kâr elde etme amacıyla faiz kullanımı veya mal satımında yalan söylemek gibi durumlar, şairin toplumsal bozulma olarak değerlendirdiği ve şiiri aracılığıyla çeşitli uyarı ve nasihatlerde bulunduğu durumlardır. Bu konudaki şiirlerinden bazı örnek beyitler aşağıdaki gibidir:

يا تاجر الكذب لا تغررك ثروته فسوف تفلس مهما كنت ذا ثشب²⁵⁴

“Ey yalan taciri! Yalandan elde ettiğin servet seni aldatmasın. Ne kadar mal sahibi olursan ol sonunda iflas edersin.”

والتاجر البر من عَقَّتْ مَكاسِبُهُ وراقب الله فيما باع أو جلبا
وأنفع المال أزكاه وأطهره وشرُّ مال الفتى ما خالط الربا²⁵⁵

“En iyi tacir, kazancı en temiz olan ve alıp sattığında Allah rızasını gözetendir.

Malın en faydalısı, en iyi ve en temiz olanıdır. Kişinin en kötü malı ise içine faiz karışandır.”

²⁵⁴ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 39.

²⁵⁵ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 184.

O dönemde Mısır'da siyasi, hukuki ve ekonomik bir istikrar sağlanamamış, üstelik Muharrem'in ifadesine göre insanlar artık dini vecibeleri yerine getirmekten ve İslamî ahlak kurallarından uzaklaştığı için toplumda ahlaki bir deformasyon meydana gelmiştir. Bu ahlaki deformasyon halk arasında kötü alışkanlıkların artmasına neden olmuş ve yine bunun bir sonucu olarak sosyal hayatla ilgili karşılıklı güvene dayalı insan ilişkileri darbe almıştır. Muharrem'in sosyal deformasyon olarak gördüğü hususlar elbette ki, doğrudan din ile alakalıdır. Örneğin; yalan²⁵⁶, faiz²⁵⁷, rüşvet²⁵⁸, hırsızlık²⁵⁹, alkol tüketimi²⁶⁰, sigara²⁶¹ gibi hususlar, Muharrem'in sosyal konulu şiirinin ana başlıklarını oluşturan bazı deformasyon örnekleridir. Bu bağlamda Muharrem, kötü alışkanlıklarla mücadele ve toplumun huzurunu artırma kapsamında düzenlenen faaliyetleri de desteklemiş ve bu kapsamda nazmettiği şiirleriyle ilgili faaliyetlerin açılışlarına bizzat iştirak etmiştir. Örneğin; 1935 yılında Ömer Tosun'un başkanlığında düzenlenen Alkolle Mücadele Gençlik Konferansı, Muharrem'in özel olarak şiir nazmettiği münasebetlerden birini teşkil etmektedir. Toplum ahlakının ve sonuç olarak da Mısır'ın korunması noktasında alkolün tehlikeli bir rolü olduğuna dikkat çeken Muharrem'in şiirinden bazı beyitler aşağıdaki gibidir:

إذا قلنا انهضي، ذهب تَمِيلُ؟	أنطمع في الحياة ومصر سَكْرِي
فليس يُفِيدُ سَكْرٌ أو دُهْوُلُ	شباب الحي ردوا الكأس عنها
وأعلم أن مُهْجَتَهَا تَسِيلُ	تَسِيلُ الخمر للسفهاء فيها
هي الأخلاق تذهب والعقول	وليس تذهب الأموال، لكن
فضاعف شرَّها الأمد الطويل	رعاه قومنا أمدًا طويلًا
وذلك ما جنى الأدب الجهول	وزاد الشرَّ سَوْرَتَهَا اشتدادًا
من النور الذي حشد الرسول ²⁶²	حشدت لها ولشعراء جُنْدًا

²⁵⁶ Bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 39.

²⁵⁷ Bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 203.

²⁵⁸ Bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 204.

²⁵⁹ Bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 238.

²⁶⁰ Bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 254.

²⁶¹ Bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, s. 274, 292.

²⁶² Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, ss. 252-53.

“Sarhoşken Mısır, biz hayattan zevk mi alacağız? Hadi kalk ve ilerle dediğimizde yalpalayarak mı gidecek?

Mahallenin gençleri! Uzaklaştırın kadehi ondan. Fayda vermiyor sarhoşluk ve şaşkınlık.

Mısır’daki aptallar için akıyor şarap fakat, ben biliyorum ki onun ruhudur akıp giden...

Mallar/paralar değildir kayıp giden bilakis, ahlak ve akıllardır.

Kavmimiz uzunca bir süre riayet etti içkiye. Bu uzun müddet de katladı Mısır’ın kötülüğünü.

Şiir artırdı içkinin keskinliğini. Cehalet içerisindeki edebiyatın kazanımı budur işte!

Ben ise Peygamber’in bir araya getirdiği nurdan bir ordu topladım içki ve şairler için.”

Alkol kullanan Mısırlıları doğrudan Mısır ile özdeş tutan Muharrem, bu ince ifade tercihiyle, insanların milli duygularına dokunmak ve bu sayede alkolü bırakmaları noktasında bilinçaltılarında ani kararlar uyandırma amacını gütmüş olmalıdır. Zira doğrudan şahıslar üzerinden yapılan eleştiri veya tavsiyeler çoğunlukla amacına ulaşamamaktadır. Fakat insanın kutsalı üzerinden oluşturulan senaryolarda kişi, kutsalına gelecek zararı defetme noktasında daha hızlı aksiyon almaktadır. Dönemin Mısır’ında milliyetçi temayüllerin oldukça yaygın olmasından hareketle, halk için Mısır’ın bir kutsal olduğu açıktır. Bu sebeple Muharrem’in, şiirinin inşasında oldukça başarılı bir şair olduğu söylenebilir.

3. Vicdânî/Lirik Şiirleri (الشعر الوجداني/Vicdâniyyât)

Vicdan kelimesi sözlükte bulmak, sevmek, üzülmek, öfkelenmek anlamlarına gelen (و - ج - د) kök harflerinden türeyen mastardır.²⁶³ Vicdânî şiir²⁶⁴ ise kişisel bir

²⁶³ Osman Demir, “Vicdan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, C. 43, s. 100.

²⁶⁴ Arap literatüründe vicdânî/lirik şiir, ğınâî şiir olarak da bilinmektedir. Fakat kavram kargaşasına mahal vermemek adına burada o dönemin yaygın kullanımı olan (bkz. *Apollo* tüm sayıları.) vicdânî şiir kullanımıyla devam edilecektir.

duyguya ve hakiki bir imgelemeye²⁶⁵ dayanan şiirler anlamına gelmektedir.²⁶⁶ Bu bağlamda vıcdânî şiir literatürde lirik şiire karşılık gelmektedir. Dolayısıyla mersiye, gazel, hiciv, methiye, fahr, vısf/tasvir, hamriyyât, mürâselât, düşüncelere dalma ve dinî şiirlerin tamamı vıcdânî şiir kapsamına girmektedir.²⁶⁷

Oldukça velût bir şair olarak Ahmed Muharrem, elbette vıcdânî şiir nazmından geri kalmamıştır. Hatta “mısyon şairi” olduğunu ifade eden bir şair olarak onun vıcdânî şiirleri, siyasî ve ictimâî şiirlerini sayıca geçmiştir. Şairin, hamriyyât türü haricindeki tüm konular altında tasnif edilebilecek vıcdânî şiirleri vardır. Bunlar: Dinî/züht, havâtır, gazel/aşk, tasvir/vısf, mersiye ve fahr şiirleri şeklinde tasnif edilebilir. Şairin hiciv ve methiye şiirleri, doğrudan sıyaset ve sosyal konulu durumlar ile alakalı olduğu için daha önce bu şiirlere ilgili başlıklar altında yer verilmişti. Bu sebeple tekrara düşmemek açısından şairin hiciv ve methiyelerine bu bölümde yer verilmeyecektir. Öte yandan, Muharrem’in İslam birliği ideali ile ilgili şiirleri de siyasî şiirler; *Mecdü’l-İslâm* şiirleri ise destansı şiir kapsamına girdiğinden bu şiirler de dinî şiirler başlığı altında işlenmeyecektir.

3.1. Dinî Şiirleri (Dua, Ahlak ve Züht Konulu)

Ahmed Muharrem’in sahip olduğu muhafazakâr eğilim, doğrudan şiirlerine de yansımıştır. Fakat, burada Muharrem’in dinî şiirleri incelemesine geçmeden önce bu şiir türü ile neyin kastedildiğinin sınırlarını belirlemek yerinde olacaktır. Bilindiği üzere Muharrem, dinine bağlılığını, Allah ve Peygamber sevgisini ve dinin ortaya koyduğu ahlaki ilkeleri takip ettiğini defalarca pek çok şiirinde dile getirmiştir. Öyle ki şairin İslam dinine bağlılığı, İslam tarihi ile ilgili destansı bir divanın kaleme alınması hususunda ilk adımı kendisinin atmasını sağlamıştır. Bu sebepten ötürü yalnızca *Mecdü’l-İslâm* divanı, şairin dinî şiirlerinin en önemli, en güzel örneklerini içermektedir. *Mecdü’l-İslâm* dışında şairin divanında yayınlanan birçok şiiri de dinî temayül ve teemmüllerin etkisinde nazmedilmiştir. Bu şiirlerin birçoğunun en bariz özelliği dua üslubuyla nazmedilmiş

²⁶⁵ Lirik şiirde hakiki imgelem veya doğrudanlık hk. ayrıntılı bilgi için bkz. Ali K. Metin, “Lirik Şiir”, *Türk Dili*, C. CVII, S. 755 (2014), s. 10-13.

²⁶⁶ Ahmed Muhtar Ömer, “Vıcdânî”, *Mu’cemu’l-lügati’l-arabiyyeti’l-muâsıra*, Âlemü’l-kütüb, Kahire 2008, C. 1, s. 2403.

²⁶⁷ Emîl Nâsîf, *Erveu mâ kile fî’l-vıcdâniyyât*, 1. Baskı, Dâru’l-Cîl, Beyrut 1996, s. 11.

olmalarıdır. Bu şiirlerinde Muharrem hem milletin hem de Müslümanların yaşadığı zor durumlardan kurtulması gayesiyle sık sık Allah’a sığınarak ondan yardım istemiştir.²⁶⁸ Fakat bu dualar müstakil münâcât türü şiir olmaktan uzak, siyasî veya ictimâî şiirlerde genellikle şiirleri bitirme üslubu olarak kullanılmıştır. Dolayısıyla münâcât, ahlak ve züht dışında farklı şiir temaları altında zaman zaman yer alan dinî ifadeler ve dua üslubu dinî şiirler türü kapsamında değerlendirilmemelidir. Öte yandan Muharrem, hicri yılbaşı, mevlid-i nebî vb. dinî günler vesilesiyle de bazı şiirler nazmetmiştir. Fakat bu şiirler yine müstakil birer dinî şiir olmaktan uzak, yalnızca dinî gün ve münasebetler vesilesiyle güncel siyasete dikkat çekme amacıyla nazmedilmiş şiirlerdir. Dolayısıyla bu bölümde yalnızca müstakil olarak dinî motiflere sahip şiirler incelenecektir.

Ahmed Muharrem’in, yukarıda bahsedilen dinî motiflerin yer yer bulunduğu tüm bu şiirlerinin yanı sıra yalnızca Allah’a yönelme gayesiyle nazmettiği müstakil münâcâtları, Allah’tan yardım istediği ve ona dua ettiği şiirleri de vardır. Yaşadığı dönemin siyasî, sosyal, ekonomik ve ahlaki durumunun iyi olmamasından ötürü çokça dertlenen Muharrem, şahit olduğu olaylar karşısında çareyi Allah’a sığınmakta bulmuş ve bir nevi Allah’ın yüceliğini sık sık kendine hatırlatarak yaşadığı içsel sıkıntılara manevi çözümler getirmeye çalışmıştır. Bu bağlamda şair, bazen doğrudan münâcât²⁶⁹ adını verdiği şiirler bazen de Allah’ın, kendisine bahsettiklerine bir şükür niteliğinde Allah’ı andığı ve onun yüceliğine dikkat çektiği şiirler nazmetmiştir. Şairin, bir tesbîhât niteliğinde olan “*Sübhâne Rabbî*”²⁷⁰ başlıklı şiiri bunların bir örneğini teşkil etmektedir:

س	وقدر	الأجال	طُرًا
سبحان	من	قدر	الحو
سبحان	من	قهر	الملو
سبحان	من	غلب	الجنو
سبحان	من	كشف	الظلا
سبحانه	أعلى	لمن	
سبحانه	كشف	الأذى	

²⁶⁸ Şiir örnekleri için bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 146, 151, 271, 331, 410, 525, 549, 720, 775.

²⁶⁹ Şiir örnekleri için bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)* C. 3, ss. 264, 318.

²⁷⁰ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, C. 3, ss. 237-39.

سبحانه أوحى إلي روائع الآيات شعرا
سبحانه أجرى البيا ن على لساني منه سحرا
سبحانه لولا عوا رف فضله ما كنت حرا
سبحان ربي بكرة وعشية، سرا وجهرا
سبحان ربي ما نسي ت وحين أحيث منه ذكرا

“Ruhları yaratıp ecellerin tamamını takdir eden Allah tüm noksanlardan münezzehtir.

Olayların tamamına hayır ve şerri takdir eden Allah tüm noksanlardan münezzehtir.

Kralları kahredip taçları korkaklık olarak giydiren Allah tüm noksanlardan münezzehtir.

Orduları galip kılıp onları elem ve zaferle dehşete düşüren Allah tüm noksanlardan münezzehtir.

Karanlıkları aydınlığa kavuşturup İslam’ı gün gibi doğuran Allah tüm noksanlardan münezzehtir.

Kendinden sakınanların konumunu ve kıymetini yücelten Allah tüm noksanlardan münezzehtir.

Sıkıntıyı giderip zorluktan sonra kolaylık bahşeden Allah tüm noksanlardan münezzehtir.

Harika ayetleri bana şiir olarak ilham eden Allah tüm noksanlardan münezzehtir.

Beyanı, kendinden bir sihir olarak benim dilimle ortaya koyan Allah tüm noksanlardan münezzehtir.

Onun lütfu keremi olmasaydı şayet, olamazdım hür. Allah tüm noksanlardan münezzehtir.

Sabah akşam, gizli açık: Rabbim tüm noksanlardan münezzehtir!

Rabbim tüm noksanlardan münezzehtir ki ondan bir sözü anlatırken ben, onu unutmadım.”

Yukarıdaki şiir, müstakil bir dinî şiir olmasına rağmen Ahmed Muharrem'in "misyon şairi" olma gayesinin etkileri bu şiirinde de dikkat çekmektedir. Nitekim şair, krallar vurgusu yaparak şiirlerinin siyasî yönünü burada da hatırlatmak istemiş görünmektedir. Bununla birlikte yaşadığı dönemde olup bitenleri şiirleriyle aktarma yeteneğini kendisine lütfettiği için Allah'a şükretmiş ve yine Allah'ın lütfuyla özgür bir şair olduğuna dikkat çekmiştir. Bunun dışında Muharrem'in, yaşadığı zamana karşı doğrudan sözlü olarak Allah'tan yardım istediği şiirleri de vardır. Bunun bir örneği olarak şairin yaşadığı dönemi doğrudan "ez-Zemânu 'l-müsî" (Kötü Zaman)²⁷¹ olarak adlandırdığı ve tüm kötülöklere karşı yakarışta bulunduğu şiiri řu şekildedir:

موقف الهون واكفني كل سوء منك يهدي إلى السبيل المضيء بِ يَرْجَى لِمَنْزَبٍ أَوْ بَرِي طِيغ صَبْرًا عَلَى الزَّمَانِ الْجَرِيءِ يَنْ فَمَا مِنْ سَكِينَةٍ أَوْ هُدًى منك صبرا على الزمان المسيء	رب هب لي من الغنى ما يقيني وأضئ لي قصد السبيل بنور لا أرى اليوم غير بابك من با رب إنا لعاجزون فما نس نحمل الرعب مصبحين وممس ربنا اكتب لنا الأمان وهبنا
--	---

"Rabbim bana, beni zelil olmaktan koruyacak ve tüm kötü durumlarda bana yetecek bir zenginlik ver.

Beni aydınlık yola ulaştıracak o nurunla aydınlat doğru yolu.

Bugün, masum olsun günahkâr olsun (hiç kimse için) senin kapın dışında lütuf umulacak bir başka kapı görmüyorum ben.

Allah'ım, aciziz biz. Akıp giden zamana karşı sabretmeye güç yetiremeyiz.

Sabah akşam korku taşıyoruz. Ne bir huzur ne bir sakinlik var.

Rabbimiz, bizi güvende kıl. Bu kötü zamana karşı bize katından sabır lütfet."

Ahmed Muharrem'in dinî motiflere sahip şiirleri her zaman karamsar temalar etrafında gelişmemiştir. Örneğın, insanın ve alemin yaratılışı üzerinde derin düşüncelere

²⁷¹ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve 't-Teemmülât)*, C. 3, s. 312.

dalan şair bu tefekkür halini “*Cevletün fî Âlemi’l-hakk ve’l-celâl*” (Hakk ve Celâl Olan Allah’ın (Yarattığı) Alemde Bir Gezinti)²⁷² adını verdiği bir şiirinde de beyitlere aktarmış ve yaratılış, kader, Allah’ın nurunun tüm aleme yansımaları gibi düşünceler etrafında şiirini inşa etmiştir. Bir dönem dış dünyadan olabildiğince uzak kalmaya çalışan şair bu defa, “Olayların ve tüm mahlukatın dilleri vardır ve Kıdem sıfatı olan Yaradan’ı överler.” anlamındaki beyitiyle kendisinin ve insanların dikkatini dış aleme çekmeye çalışmış ve şunları eklemiştir: “Allah’ın ayetleri dışarıda apaçık durmaktadır. Onları gör ve o ayetlerin ışığında yürü. Gördüğün güzellikler karşısında haşyetle dolu bir kalp ve ağızla dile gel. Fakat sen bu güzelliklere karşı uykudasın. O güzellikler ise uyumaz her daim var olur. Manasını bilseydin güzelliğin bil ki sen de hiç uyumazdın.”²⁷³ Bununla birlikte Muharrem, insanların dertlerinin ilacı olarak da Allah’ı göstermiş ve hayattaki olumsuzluklara sabrederek Allah’a sığınmak gerektiğini salık vermiştir.

تهفو بمن تجب منا ومبتسم أسمى وأصدق ما يأتي من الهمم يصل قواه، ومن يتركه ينصرم ولا الكتاب سوى الأخلاق والشيم ²⁷⁴	نرضى ونغضب، والأقدار جارية صبر الفتى وخطوب الدهر تقررعه حبل من الله من يُمسك بعروته ما الدين إلا مرامي النفس ترفعها
---	--

“Razı oluruz, öfkeleniriz. Kaderler ise kimimizi üzerek kimimizi tebessüm ettirerek vuku bulmaya devam eder.

Zamanın (kötü) olayları vururken gence onun buna sabretmesi, gösterilebilecek en yüce en doğru çabadır.

Allah’ın ipine kim tutunursa ulaşır o ipin gücüne ve her kim bırakırsa o ipi terkedilir kendisi de

Din kişiyi yüceltecek gayelerden başka bir şey değildir. Kitap da ahlak ve meziyetlerden başka bir şey değildir.”

²⁷² Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve’t-Teemmülât)*, C. 3, ss. 326-31.

²⁷³ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve’t-Teemmülât)*, C. 3, s. 328.

²⁷⁴ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve’t-Teemmülât)*, C. 3, s. 327.

Ahmed Muharrem, yukarıda ifade ettiği ‘dertlerin çaresi olarak Allah’a sığınma’ tavsiyesine doğal olarak önce kendisi uymuştur. 1941 yılında eşini kaybetmesi üzerine kaleme aldığı “*Ruveyde’ d-dehr*” (Yavaşla Ey Zaman)²⁷⁵ başlıklı şiirinde içinde bulunduğu bu zorlu süreci Allah’a arz etmiş ve bu zor imtihanla başa çıkabilmek için ondan yardım istemiştir:

لباسي ²⁷⁶ بنت عنه وبان عني	فما حال الأديب إذا تعرى
أغثني يا مفرج كل ضيق	فإنني قد وجدت العيش مرا
فقدت يدي فمالي من حياة	إذا أنا لم أصل عضدي بأخرى
وإنني قد كبرت وقل حولي	فما أرجو سواك اليوم ذخرا
إليك فزعت فاكشف هم نفسي	بعارفة ترد العسر يسرا

“Örtüm benim... Ayrıldım ve ayrıldı benden... Böyle dımdızlak kalınca bir edip ortada, nice olur hali?

Yetiş imdadıma her sıkıntıyı gideren (ey Rabbim)! Hayat hakikaten acı geldi bana.

Kolumu kaybettim... Kavuşmayınca kollarım birbirine nasıl olsun benim hayatım?

Ben yaşlandım, gücüm de azaldı. Şimdi bugün senden başka bir hazine istemem.

Can havliyle geldim sana. Zorluğu kolaylığa çevirecek bir lütufla felaha kavuştur ruhumdaki sıkıntıyı.”

Bununla birlikte, Ahmed Muharrem’in tamamen didaktik üsluba sahip olmasını arzu ederek nazmettiği züht şiirleri de vardır. Çünkü Muharrem bu şiirlerinde, hayatta dini ilkelere en uygun şekilde yaşama tavsiyeleri verirken bu sayede hem dünyayı hem de ahireti imar edebilmeyi amaçlamaktadır. Fakat bu tavsiyeler beyitlere dökülmeden önce, esasında şairin zihninde hayat ile ilgili kendi deneyimlediği tecrübelerinin sonuçları

²⁷⁵ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-Havâtır ve’t-Teemmülât)*, C. 3, ss. 425-26.

²⁷⁶ Şair, ayette geçen "هن لباس لكم وأنتم لباس لهن" (Onlar sizin için bir örtüdür. Siz de onlar için bir örtüsünüz) ifadesine telmihte bulunmuştur. Bkz. *Kur’an-ı Kerim*: Bakara 187.

olarak var olmuştur. Yani şair bu tavsiyeleri, kendi tecrübelerinden yola çıkarak öncelikle kendine vermektedir. Şairin aşağıda yer alan şiiri bunların bir örneğini teşkil etmektedir:

طهر يديك من الأذى	واعمر بغير سوء قلبك
وصن اللسان عن البذا	ءة والتقول واخش ربك
إذا اقترحت الذنب فام	ح بأفضل الحسنات ذنبك
واجعل جميل الصنع وال	معروف بين الناس كسبك
أحسن بمن عاداك وام	نخه مودة من أحبك
وتجنب السفهاء لا	تجعلهمو في الناس حزبك ²⁷⁷

“Elini sıkıntılardan uzak tut, kalbini kötülük olmaksızın imar et.

Dilini arsızlık ve yalandan sakın, Rabbinden kork!

Bir günah işlediğinde, günahını en güzel iyiliklerle yok et.

İnsanlar arasında yapıcı olmayı ve iyilik yapmayı, (gerçek) kazancın haline getir.

Sana düşmanlık edene güzel davran ve ona seni sevenlerin sevgisinden bahşet.

Aptallardan kaçın ve onları etrafındaki grup haline getirme.”

3.2. Havâtır/Düşüncelere Dalma (Dertli ve Karamsar Motifler)

Sözlükte “havâtır” kelimesi, “aklına gelmek, hatırlamak, içine doğmak” anlamındaki “hutur” kökünden türeyen “hâtır” kelimesinin çoğulu olup insanın iradesi dışında zihnine gelen iyi veya kötü düşünceleri ifade eder.²⁷⁸ Şairin bu şiirleri için “teemmülât” ifadesi de kullanılmıştır.²⁷⁹ Teemmül ise “bir nesne hakkındaki düşünceyi yoğunlaştırma”²⁸⁰ anlamına gelip yine düşünce ile ilgili faaliyeti ifade eder. Fakat teemmül bir sonuç değil, süreçtir. Havâtır bu teemmül sürecinin sonucunda ortaya çıkan

²⁷⁷ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, C. 3, s. 205.

²⁷⁸ Yusuf Şevki Yavuz, “Havâtır”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, C. 16, s. 523.

²⁷⁹ Bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*.

²⁸⁰ İlhan Kutluer, “Düşünme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, C. 10, s. 53.

düşüncelerdir. Şiir türü olarak havâtır ve teemmülât ise şairin zihnine akın eden ve tüm benliğini kaplayan psikolojik mücadeleler, acı, hüzn vb. duygu ve düşünce durumlarının beyitlere dökülmüş halini ifade eder.

Ahmed Muharrem'in erken yaşlarından itibaren nazmettiği şiirlerinden anlaşıldığı üzere şair, yaşadığı gündelik hayatta şahit olduğu olayları dahi içselleştiren ve bunları şiirinin konularını oluşturması bakımından birer ilham kaynağına dönüştürebilen bir şair karakterine sahiptir. Bununla birlikte ülkesinin mevcut durumu, Muharrem'in her ne kadar şiir nazmetme hususunda velût bir şair olmasının en büyük sebebi olsa da Muharrem'in zihin dünyası bu kötü gidişattan olumsuz etkilenmiş ve şairin karamsar eğilimleri artmıştır. Dahası, bu kadar ciddi bir problemin yanı sıra özgür bir birey olarak hiçbir menfaat gözetmeksizin geçimini temin etmeye çalışmak da şairin başka bir imtihanı olmuş ve nihayetinde Muharrem, henüz daha yirmili yaşlarının başındayken hayattan zevk almayan, kendi bedeninde hapis hisseden ve ölümü temenni eden bir şair haline gelmiştir. 1899 yılında nazmettiği “*Anâü 'd-dünyâ*” (Dünyanın Sıkıntısı)²⁸¹ başlıklı şiiri, Ahmed Muharrem'in iç sıkıntılarının en açık haliyle bir dışavurumudur. Bu şiirin bazı beyitleri şu şekildedir:

أراك ظلمتِنا يا أم دفر	إن مَعْبَةَ الظلم البلاء
ألسنت لكل هذا الناس أما	فلم لم يصبحوا وهم سواء؟
سئمت العيش في غلواء عمري	فليت العمر حان له انقضاء
لقد نقت علي الروح أني	لها سجن وليس بذا هناء

“Bize zulmettiğini görüyorum ey dünya (Ümme defr²⁸²)! Zulmün sonu afettir.

Tüm bu insanların annesi değil miydin sen? Öyleyse neden eşit olmadı hepsi?

Ömrümün baharındayken (daha) bıktım hayattan. Keşke ömrün sonu gelse artık!”

²⁸¹ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, C. 3, s. 53.

²⁸² “Ümmü defr” veya “ümmü defâr” dünya anlamına gelmektedir. “Defr” kelimesi sözlükte pis kokan, çürümüş şey anlamlarında kullanılmıştır. İbn Abdürabbih (ö. 328/940) “*el-İkdü 'l-ferîd*” isimli eserinde Hz. Peygamber'in dünyayı bu şekilde adlandırdığını aktarmıştır. Bkz. İbn Abdi Rabbih el-Endelûsî, *el-İkdü 'l-ferîd*, 1. Baskı, Dâru'l-kütübi'l-ilmiyye, Beyrut 1983, C. 3, s. 120.

Ruhum kendisine bir hapis olduğum için bana dargın ve bu sebeple hiç mutlu değil...”

Ahmed Muharrem’in yaşadığı dönem dikkate alındığında o yılların Müslüman coğrafyalarda yaşayan insanlar için oldukça zorlu yıllar olduğu söylenebilir. Bir yandan siyasî, diğer yandan dinî reformlar, insanların bazı değerleri muhafaza ederek çağa ayak uydurmalarını zorlaştırmış, öte yandan tüm bu keşmekeş içerisinde iâşeyi temin etmek gibi günlük rutinelere devam etmek durumunda olan halk, oldukça zorlu süreçlerden geçmiştir. Elbette bu dönüşümler için batı modeli esas alındığından hedeflenen toplumsal dönüşümler, deformasyonlar şeklinde sonuç vermiştir. Çünkü alınan örnek, hastaya uymamıştır. Dolayısıyla eski ile yeni, batı ile doğu ve İslam ile sekülerite arasında nerede duracağını kestiremeyen ve sosyal istikrarı sağlayamayan bu toplum, gaflet ve cehaletin içine sürüklenmiş ve halihazırda var olan toplumsal hastalıklar da köklü hale gelmeye başlamıştır. İşte Ahmed Muharrem, içerisinde yaşadığı bu dönemi “yeni bir dünya çağı”²⁸³ olarak nitelemiş ve insanlardaki amaçsızlık ve gayretsizliğin gaflete neden olduğunu ve bunun da insanların en büyük musibeti olduğunu “Belaların en büyüğü, insanların olup bitene alışması, aydınlığı karanlık, karanlığı da aydınlık görmesidir.”²⁸⁴ beyitleriyle aktarmıştır. Muharrem bu beyitleriyle Mısır toplumunun, içerisinde bulundukları durumun ciddiyetinin farkında olmadıklarını ve asıl musibetin de esasında bu gaflet hali olduğunu vurgulamıştır. Bir başka beyitinde ise bu gaflet halinin bir sonucu olarak ortaya çıkan sosyal ilişkilerdeki istikrarsızlığı zamanın kötülüğüyle eşdeğer tutmuştur:

الناس كالدهر في اختلاف فلا عدو ولا صديق
قطيعة بعدها إخاء وطاعة بعدها عُقوق²⁸⁵

“Aynı bu çağ gibi ihtilafta insanlar ... Ne bir düşman ne bir dost var.

(Önce bir) düşmanlık hali, sonrasında ise kardeşlik var. Önce bir itaat sonrasında ise itaatsizlik var.”

²⁸³ “*Ed-Dünyâ el-Cedîde*” şiiri için bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, ss. 370-72.

²⁸⁴ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, C. 3, s. 17.

²⁸⁵ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, C. 3, s. 209.

İnsani ilişkilerin zayıflaması, insan olmakla alakalı bazı kavramların toplumda fiilî olarak karşılık bulamaması ve ilişkilerin artık çıkar üzere inşa edilmesi gibi durumlar, Muharrem'in hayata karşı karamsarlığını besleyen başlıca nedenleri teşkil etmektedir. Şairin karamsar iç aleminde yaşadığı bu çalkantılar, bazen “Cefadır bu dünya!”²⁸⁶ şeklindeki bir rahatlama söylemiyle durumun itirafı olarak ortaya dökülürken, bazen de bu durum “Dünyan hapistir bize!”²⁸⁷ şeklinde Allah’a sitem şeklinde şiir beyitlerine dökülmüştür. Şair, hapis gibi hissettiren bu dünyada yaşamanın sıkıntısını ise insanlardan uzaklaşmakta bulmuş ve bu konuda şunları dile getirmiştir:

دع الناس تَأْمَنُ شَرَّهُمْ، إِنَّهُمْ أذى	لكل كريم النفس حر الخلائق
إذا أنت عاشرت الرجال فلم تجد	لنفسك فيهم ذا حفاظ ففارق
وسئس هذه الدنيا سياسة فاضلٍ	يدبر أمر المجد تدبير حاذق
وربك فاسترزق، ودع كل من ترى	من الناس، إن الله أكرم رازق

“İnsanları bırak, kötülüklerinden korun. Onurlu ve özgür yaradılışlı her bir ruha eziyettir onlar.

İnsanlarla düşüp kalktığında seni muhafaza edecek bir kimsenin olmadığını göreceksin. Uzaklaş!

En mükemmel şekliyle onurunu gözet ve erdemli biri olarak hükmet bu dünyaya.

Rızkını yalnızca Rabbinden iste. Gördüğün tüm insanları ise bir kenara bırak. Çünkü Allah'tır rızık verenlerin en cömerdi.”²⁸⁹²⁸⁸

İnsanlardan uzaklaşma fikri bir dönem Ahmed Muharrem'i çok etkilemiş olacak ki şair, insanlarla muhatap olmamak ve bunun neticesinde de iç sıkıntılarının artmaması adına dışarı çıkmak yerine evinde kalmayı tercih etmiş ve bu sayede de kendini bir nevi

²⁸⁶ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, C. 3, s. 53.

²⁸⁷ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, C. 3, s. 169.

²⁸⁸ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, C. 3, s. 291.

²⁸⁹ Bu şiir ilk etapta bir züht şiiri olarak algılanabilir. Fakat şair, günlük hayatta insanlarla muhatap olmaktan bir hayır gelmediğini tecrübe etmiş ve bunun üzerine, insanlardan uzaklaştığı takdirde kafasının rahat edeceğine, yani dertlerinin azalacağına dikkat çekmek istemiştir. Bu sebeple bir nevi “insanlar ancak kişinin dertlerini artırır, sen o yüzden Allah'tan iste, dertten kurtul” demek istemektedir.

zamanın sıkıntılarına karşı koruma altına almıştır. Muharrem 35 yaşındayken meydana gelen bu içe kapanma süreci o kadar uzun sürmüş olmalı ki etraftan bu durumu yadırgayanlar olmuş ve şairin bu konuda da derdini beyitlere dökmesi gerekmiştir. “Birtakım insanlar benim evden çıkmamamı ayıplıyorlarmış. Yemin ederim ki evden çıkmadan tüm ihtiyaçlarımı karşılayabilseydim, asık suratlarına selam vermek zorunda kaldığım bu insanların tek bir gözü bile göremezdi dışarıda beni.”²⁹⁰

Bir zaman, “Kötülüklerin ve sıkıntıların dolup taşıdığı (böylesi) bir hayattansa ölmeyi daha hayırlı görüyorum.”²⁹¹ diyen Muharrem, öte yandan “Sıkıntıları ve nimetleriyle bu dünya ancak gelip geçici bir hayal gibidir.”²⁹² beyitiyle yaşadığı tüm içsel sıkıntıları bir dengede tutmaya çalışıyor gibi görünmektedir. Örneğin, 1918 yılında, o zamanlar henüz daha küçük yaşlarda olan oğlu Süleyman’ın, şiir yazdığı kalem ve kağıtlarıyla fütursuzca oynadığını görünce, dertlerle dolu bu dünyaya karşı çocuğunun en ufak bir fikrinin olmaması karşısında Muharrem yine dertlenir ve “baban dert babasıdır ve dertlendikçe açılır ona hayatın anlamı”²⁹³ manasındaki beyitleri nazmeder. Bununla birlikte bir başka şiirinde de “Keder, insan için sanattır.”²⁹⁴ beyitini nazmederek esasında yaşadığı tüm sıkıntıları, sanatını icra etmesi noktasında bir gereklilik gibi görür. Kısaca Muharrem, dertlenmesinin nedenlerinden hoşnut olmamasına rağmen dert sahibi bir kimse olmaktan rahatsızlık duymuyor görünmektedir.

Ahmed Muharrem 40 yaşına geldiğinde ise yaşlılığın bazı alametlerini yavaş yavaş üzerinde görmeye başlamış olacak ki “*Eserü’l-erbeîn*” (Kırk Yaşın İzi)²⁹⁵ başlıklı bir şiir nazmetmiş ve hayata ne bıraktığı veya bırakacağı hakkında bazı iç hesaplaşmalar yaşamış ve nihayetinde sıkıntılarla dolu bu dünyaya güzel şeyler bırakacağına kanaat getirmiştir. Ayrıca şair büyük miras olarak değerlendirdiği amellerinin hem dünyada hem ahirette güzelliğe vesile olacağı düşüncesinden hareketle ölümden korkmadığına işaret etmiştir:

²⁹⁰ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve’t-Teemmülât)*, C. 3, s. 295.

²⁹¹ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve’l-Merâsî)*, C. 2, s. 262.

²⁹² Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve’t-Teemmülât)*, C. 3, s. 57.

²⁹³ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve’t-Teemmülât)*, C. 3, s. 357.

²⁹⁴ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve’t-Teemmülât)*, C. 3, s. 348.

²⁹⁵ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve’t-Teemmülât)*, C. 3, ss. 339-40.

سَأَتْرُكُ بَعْدِي مِنَ الصَّالِحَاتِ مُلْكًا كَبِيرًا وَإِرْثًا جَلِيلًا
وَذَكَرًا يُرَدَّدُ عَصْرًا فَعَصْرًا وَيَطْوِي الْخَلَائِقَ جِيلًا فَجِيلًا
وَلَنْ يَخْجُبَ الدَّهْرُ مَهْمَا دَجَا سَنَا كَوَكَبٍ لَا يَخَافُ الْأَفْولَا

“Benden sonra salih amellerden oluşan büyük bir mülk ve yüce bir miras bırakacağım.

Bir sada bırakacağım, asırlar boyu tekrar edilecek ve nesiller boyu yaratılmış bütün canlıları saracak...

Karanlık ne kadar çökerse çöksün, zaman söndüremeyecek kaybolmaktan korkmayan bir yıldızın ışıltısını.”

Şairin büyük miras olarak değerlendirdiği bu ameller elbette hayatı boyunca yüksek ahlak ve iyi yaşam çağrısında bulunduğu şiirleri olmalıdır. Çünkü asırlar ve nesiller boyu devamlılığını koruyacak olan ve belki de şair için birer sadaka-i cariye görevi görecek olan bu şiirlerinin birçoğu hayata dair kısa, özlü, üzerinde düşünülmesi gereken çıkarımlardan oluşmaktadır. Bununla birlikte şair her ne kadar ölmekten korkmadığını ifade etse de ölümü ve sonrasında yeryüzünde artık var olmayacağı zamanları düşünüyor olması esasında şairin iç hesaplaşmalarının bir sonucudur. Dolayısıyla beyitlerdeki bu ifadeler de “dertli Muharrem’in” düşüncelerinin bir yansımaları teşkil etmektedir.

3.3. Gazel/Romantik Şiirleri

Ahmed Muharrem’in, hangi tarihte nazmedildiği belli olan ilk aşk şiiri 1932 yılında *Apollo*’nun ilk sayısında yer alan “*Min Hümuûmî*” şiiridir. “*Min Hümuûmî*” *Divan*’ın beşinci cildinde *el-Gazel ve’l-hubb* başlığı altında tasnif edilmiştir. Fakat bu şiirin öncesinde de oldukça fazla aşk şiiri bulunmaktadır. Bu şiirlerin kaleme alındıkları tarih Mahmud tarafından tespit edilemediği için kronolojik olarak bir iddiada bulunmak zordur. Dolayısıyla bu şiirlerin tamamı veya bazıları 1932 yılı öncesine ait olabilir veya tamamı 1932 yılı sonrasında nazmedilmiş olabilir. Tarihi kayıtlı ilk şiiri dikkate alınırsa şayet, Muharrem’in çok erken yaşlardan itibaren şiir nazmetmeye başladığı da düşünüldüğünde ilk aşk şiirini 55 yaşında kaleme alması oldukça dikkat çekicidir. Elbette, Muharrem bir misyon şairidir. Şairin misyonu, şiirlerini ancak bir ideal uğruna

kaleme almaktır. Bu ideal doğrultusunda nazmettiği şiirleri başta Mısır toplumuna ve İslam’a hizmet etmelidir. Bu nedenle şair için siyasi temaya sahip şiirler nazmetmek hep daha öncelikli olmuştur. Bununla birlikte daha önce *et-Tabîa’ ve’l-Vasf ve’l-Gazel ve’l-Hubb* başlığı altında değinildiği gibi şairin çeşitli vicdânî şiir kapsamına giren şiirleri de mevcuttur. Fakat daha önce de ifade edildiği üzere, “vatan şairi” Ahmed Muharrem’i ömrünün sonlarına doğru aşk şairi de yapan duygusal bir tecrübe vuku bulmuştur. Bu sebeptendir ki şair, geç yaşlarda heyecanlı bir aşk yaşadığı için bu hissiyatın şiirlerine yansımaları da nispeten daha geç bir yaşta gerçekleşmiştir.²⁹⁶ Bununla birlikte muhtemelen bu aşk karşılıksız bir tecrübe şeklinde geliştiğinden şairin sevgilisine duyduğu yoğun aşk, bu aşk yüzünden çektiği sıkıntılar, sevgiliden ayrı kalma acısı vb. konular şairin bu şiirlerinin ana temasını oluşturmaktadır. Örneğin Muharrem, uzunca bir süre sevdiği kadını görememenin verdiği hasretten ötürü hasta düşmüştür. Muharrem’in duyguların gerçekliği ve derinliği dahası bu duyguların şairde bazı fiziksel sıkıntılara yol açması doğal olarak yaşadığı duygu yoğunluğunu şiirlerinde de hissedilir kılmıştır. Örneğin sevgilisinden ayrı kaldığı bir dönemde bu durumun neden olduğu hüznü, sevgilisine yazdığı mektup niteliğindeki “*Risâle*”²⁹⁷ şiirinde şöyle dile getirmiştir:

رسالة أشواقى إليك وأشجانى
فهذا دليلى فى هواك وبرهانى
ووجدت إذا شططت ديارك أضنانى
أراه شعاعاً من يقينى وإيمانى
جعلت دموعى فيه أصدق عنوان
لإصحاح إنجيل، وآيات قرآن
فلما تَمَادى حبُّ ليلائى أبكاني
تباعدتُ عن أهلى، وفارقتُ أوطانى
أُقلِّبُ عيني: هل أرى وجه إنسان؟

إليك دموعى فى الصحيفة، فاقترئى
فإن تطلبنى منى دليلاً على الهوى
دموع، إذا ما غبت عني تساقطت
دعى كل حبٍّ غير حبي، فإننى
لوحى الهوى عندي كتابٌ مقدسٌ
ألا رتليه مثل ترتيل ناسيك
قضيت حياتى، ما بكيته لحادث
إذا فارقتنى ساعةً أو تباعدت
تَنَكَّرت الدنيا، فأصبحث حائراً

“Sanadır sayfadaki gözyaşlarım. Sana olan arzularımın ve ıstıraplarımın mektubunu oku!

²⁹⁶ el-Fâr, *eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şî’rihî*, s. 227.

²⁹⁷ Muharrem, *Divânu Muharrem (et-Tabîa’ ve’l-Vasf ve’l-Gazel ve’l-Hubb)*, C. 5, s. 297.

Sana olan aşkıma dair bir delil talep edersen şayet, işte budur sana aşkımin kanıtı.

Gözyaşları... Sen yanımda olmadığında akıveriyor... Varlığın kollarımdan uzak olduğunda bir vecd hali alıyor beni...

Bırak benim aşkım dışındaki aşkları! Ben aşkımla imanımın parıltıları olarak görüyorum.

Aşkımla vahyine ait mukaddes bir kitap var bende. Gözyaşlarımı bu kitabın en doğru sözlü başlığı yaptım.

İncil'in bir bölümünü veya Kur'an ayetlerini okuyan bir sofı gibi (dikkatle) oku onu!

Ömrü hayatım boyunca bir olay için ağlamadım da Leyla'ya olan aşkım büyüdükçe ağlattı beni.

Benden bir saat için ayrı kalsan veya uzakta olsan, vatanımdan ve ehlimden ayrılıyorum (sanki)...

Bu dünyaya yabancısın sen. Hayretler içerisinde kalıyorum ben de... Gözlerimi kapatıp (soruyorum): Bir insan yüzü görür müyüm (acaba)?"

Muharrem, duygu patlaması yaşadığı bir anda kaleme sarılmış olmalı ki şiirini nazmederken sayfanın kendi gözyaşlarıyla dolu olduğuna dikkat çekmiş ve bunu sevgilisine ne kadar âşık olduğunun bir kanıtı olarak sunmuştur. Ahmed Muharrem'in âşık olduğu kadını Leyla olarak adlandırması da oldukça dikkat çekicidir. Şair yaşadığı ruh halini Kays'ın yaşadığı aşk tecrübesi ile bir tutarak kendini mecnuna çeviren bu kadını Leyla olarak nitelemiştir. Leyla adı diğer şiirlerde de şairin sevgilisinin rumuzu olarak kullanılmaya devam etmiştir.²⁹⁸

Bununla birlikte yukarıda bahsi geçen ayrılık halinin uzun sürmesi nedeniyle Ahmed Muharrem hasta düşmüş ve hatta hastalığı giderek arttığı için artık tedavi edilmesi gerekmiştir. Fakat Muharrem, kendisini tedavi etmek üzere gelen doktora derdine çare

²⁹⁸ Örnekler için bkz. Muharrem, *Dîvânü Muharrem (et-Tabîa' ve'l-Vaşf ve'l-Gazel ve'l-Hubb)*, C. 5, s. 207, 256, 288.

olamayacağını, kendisini tedavi edebilecek tek doktorun ancak sevdiği kadın olduğunu ifade ettiği “*Yâ Tabîb*” (Ey Doktor)²⁹⁹ isimli bir şiir kaleme almıştır:

عُذِّ يا طَبِيبُ، فَلَسْتُ تَعْرِفُ دَائِي ما أَنْتَ في قَلْبِي ولا أَحْشائي
وَأُخِذِ الدَّوَاءَ، فما أَرَاهُ بِنَافِعِي الحُبُّ دَائِي، والحَبِيبُ دَوَائِي

“(Geri) dön ey tabip! Sen benim hastalığımı bilemezsin. Kalbimin ve (bütün) organlarımın (ta) içinde olan sen değilsin.

Al (verdiğin) ilacı! İnanmıyorum onun bana fayda vereceğine. (Çünkü) aşktır benim hastalığım ve sevgilidir benim ilacım.”

Ahmed Muharrem’in bu aşk tecrübesi, şairin edebi kimliğinin oturduğu ve şiirini belli başlı ilkeler üzere nazmetmesi noktasında tanındığı bir zamanda ortaya çıkmıştır. Yani şairin hem bir Müslüman hem bir Mısırlı hem de bir şair olarak halihazırda oturmuş bir karakteri vardı. Şiirini bu temayüller üzere inşa ediyordu. Dolayısıyla Muharrem’in İslamî ahlaki ilkelere bağlı oluşu, kendisini *el-gazelü’l-fahîş* adı verilen müstehcen ifadelerin yer aldığı türde aşk şiirleri nazmetmekten uzak tutmuş olmalıdır. Bu hususta “*Zevvidîn*” (Bahşet Bana)³⁰⁰ başlıklı şiiri şairin arzularını en açık bir şekilde dile getirdiği tek şiir örneği olabilir:

زوديني منك ما يشفي الصدى وارحمي نفسي هوث بين يديك
ذقتُ من عينيك مشبوبَ الجوى وترشفت الهوى من شفتيك
أنت دنيائي وديني، فانظري ما نصيبي منك؟ ما حالي لديك؟
لم يدغ لي الدهر مما أطفئي غير نفس حرة هانت عليك
هزني ذكرُك فاهتاج الجوى واستطار القلبُ من شوقٍ إليك

“Senden bu şiddetli susuzluğa şifa olacak bir şey bahşet bana. Önünde yere kapaklanan bu nefse merhamet göster!

²⁹⁹ Muharrem, *Divânu Muharrem (et-Tabîa’ ve’l-Vasf ve’l-Gazel ve’l-Hubb)*, C. 5, s. 299.

³⁰⁰ Muharrem, *Divânu Muharrem (et-Tabîa’ ve’l-Vasf ve’l-Gazel ve’l-Hubb)*, C. 5, s. 164.

Gözlerinde tattım aşkın hasretinden yanmayı, yudum yudum içtim dudaklarından arzuyu...

Sensin benim hem dünyam hem dinim. Bak (bana), nedir sendeki nasibim? Nicedir benim sende halim?

Zaman bana sana aşk duyan özgür bir ruhtan gayrı bir şey seçme (hakkı) bırakmadı.

Seni anmak sarstı beni. Hasret duygusu doldu taşı ve sana olan aşkından kalp, kuş olup uçtu..."

Ahmed Muharrem'in aşk tecrübesindeki duygu yoğunluğu öylesine derin, öylesine coşkuludur ki bu durum, Ahmed Muharrem'in içerisinde bulunduğu bazı ciddi durumları şiirlerinde daha önce alışık olunan tarzından daha farklı bir şekilde ifade etmesi şeklinde tezahür etmiştir. Özellikle din, vatan, millet, toprak vb. kavramlar söz konusu olduğunda hamasî duygularını güçlü bir şekilde dışa vurmasıyla ün yapmış bir şair olmasına rağmen Muharrem'in, örneğin II. Dünya Savaşı'nın sinyalleri patlak verdiğinde bu durumdan esinlenerek kaleme aldığı 1939 tarihli "*el-Harb*"³⁰¹ ismini verdiği şiirinde hamasi duygularının yerini aşk coşkusunun aldığını ve şairin savaş gibi ciddi ve şiddetli bir olaya karşı artık farklı bir yaklaşım tarzı benimsediği görülmektedir. Aşkın ona yaşattığı acıları, savaşların insanlara yaşattığı acıyla kıyaslayan Muharrem, aşk acısının çok daha şiddetli olduğunu savunur ve nihayetinde Allah'a yönelerek bir faniye duyduğu bu sevgiyi kendine yönlendirmesi noktasında Allah'tan yardım ister:

يا رب إن قَدَرْتَهَا وَحْشِيَّةً	بعثتَها مشبوبةً تتضرمُ
فأرحم نفوسَ العاشقين، ونَجِّهم	منها، فأنت بهم أبرُّ وأرحمُ
أو ما كفاهم من تَبَارِيحِ الهوى	حربٌ لها في كلِّ قلبٍ مأتمٌ؟
هذا على قرب الحبيب مرَّوْعٌ	يشكو، وهذا موجعٌ يتألمُ
النار نازُ الحب، لا نازُ الوغى	لكنَّ من جهلِ الهوى لا يعلمُ
كم من دم يجري بمعتركِ الهوى	ما مثله في ساحة الهَيْجاءِ دمُ
ما القتل عند ذوي المعارف والنهى	إلا حبيبٌ من حبيبٍ يُحرَمُ

³⁰¹ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb)*, C. 5, s. 325.

يا رب كن لأحبتني ولرفقتني فالعيش إن وقع الفراق مُحَرَّم

“Ya Rabbi! Şayet savaşı büyük bir cefa olarak takdir ettiysen onu tutuşmuş bir yangın olarak gönderdin.

Aşıkların ruhlarına merhamet eyle ve onları (aşktan) kurtar! Sensin o kalpler için en iyi ve en merhametli olan!

Yoksa yetmedi mi onlara yaslı her kalpte aşkın alevlenmesinden vuku bulan bir harp?

(Bu) ateş, aşk ateşidir, savaşın ateşi değil. Fakat âşık olmayan bilmez...

Aşk savaşında dökülen nice kanlar vardır! Savaş meydanlarında dökülmemiştir böylesi...

Arifler ve mahrum olanlar nezdinde ölüm, ancak ulaşılamayan sevgilidir.

Ya Rabbi, sen ol benim sevgilim ve dostum! Ayrılık olunca haramdır yaşamak.”

Âşık olmanın, insanların düşünce dünyası, tutum ve davranışları üzerinde hem olumlu hem de olumsuz etkileri olduğu bilinen bir durumdur. Olumlu duygular kişiyi iyimser, olumsuzlar ise kötümser bir karakter haline bürümektedir. Ahmed Muharrem’in aşk şiirlerinde kullandığı ifadeler göz önünde bulundurulduğunda ise bu duygusal tecrübenin yalnızca var olması ve üstelik karşılıksız kalması, Muharrem’in kötümser eğilimini artırmış görünmektedir. Ahmed Muharrem’in, Mısır ve Müslümanların içerisinde bulundukları kötü şartlardan ötürü siyasi şiirleri başta olmak üzere, ilk gençlik yıllarından itibaren neredeyse tüm şiirlerinde karamsar eğilimleri olduğu daha önceki başlıklar altında örneklerle yer almıştı. Şairin bu tutumu, sevdiği kadına duyduğu hasret ve daima vuslatı isteme durumundan kaynaklı melankolik ve karamsar düşüncelere daha eğilimli bir tutum şeklinde daha da belirgin bir hale gelmiştir. Şairin, “Gülüyor dünya ben ise ağlıyorum. Merhaba ey ölüm! Merhaba ey kabir!”³⁰² ve “Sordum, ben kimim? Doğunun edibi, dedi ve tanıdı beni. Ah, keşke hiç yaratılmasaydım!”³⁰³ şeklinde nazmettiği ve sevdiği kadın sebebiyle ölümü veya hiç yaratılmamayı dilediği beyitleri bu karamsar

³⁰² Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, C. 3, s. 391.

³⁰³ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmülât)*, C. 3, s. 393.

halin yansımaları olarak görünmektedir. Bununla birlikte aşk duygusunun şair üzerinde yalnızca olumsuz etkilerinin olduğu iddia edilemez. Nitekim içerisinde yaşadığı dünyayı âşık olduğu kadınla özdeşleştiren Muharrem, dış dünya ve sevgilisinin eylemleri üzerinden bazı romantik yaklaşımlar geliştirmiştir. “*Dünyâ 'l-cemâl*” (Güzelliğin Dünyası)³⁰⁴ isimli şiiri bu tarzdaki şiirlerinin bir örneğini teşkil etmektedir. Bu şiir, Mahmud Ahmed tarafından cildin ilk bölümü olan *Tabiat ve Vasıf* başlığı altında tasnif edilmiştir. Fakat 23 beyitlik kasidenin tamamı incelendiğinde şiirin tabiat ile ilgisinin tamamen aşktan kaynaklandığı ve bu ilişkinin dolaylı bir ilişki olduğu görülmektedir. Dolayısıyla şiirde salt bir tabiat tasavvuru ve betimlemesi bulunmamaktadır. Bu şiirde doğada bulunan unsurlar ve bazı soyut kavramlar sevgilinin eylemleri ile özdeşleştirilerek romantik bir üslup ile ele alınmıştır. Bu nedenle bu şiirin, kitapta ikinci bölüm olan “*Aşk ve Gazel*” başlığı altında verilmesinin daha uygun olacağı aşağıda yer alan beyitlerden de açıkça anlaşılmaktadır:

كُلُّ الْهَوَىٰ إِلَّا هَوَايَ هَبَاءٌ بِي مِنْكَ يَا دُنْيَا الْجَمَالَ شَفَاءٌ إِنَّ السَّكُوتَ بِمُهْجَتِي فَتَكَلَّمِي وَتَبَسَّامِي، إِنَّ التَّبَسَّمَ نِعْمَةٌ لَكَ إِنْ نَطَقْتَ، وَأَنْتِ أَفْصَحُ نَاطِقٍ وَإِذَا ابْتَسَمْتَ جَرَى شِعَاعٌ سَاطِعٌ	كل الجمال سوى جمالك باطلٌ حسبي حديثك، فهو للذاء الذي أودى السكوت بمهجتي فتكلمي وتبسمي، إن التبسم نعمة لك إن نطقت، وأنت أفصح ناطقٍ وإذا ابتسمت جرى شعاع ساطع
وحدي؟ وأين لمثلك الأكفاء؟ إلا علي، فما بهن خفاء منها معانٍ كلها إغراء	دنیا الجمال، لمن خلقت؟ أليس لي ... تخفى محاسنك التي هي فتنتي صور وألوان تموج بخاطري

“Senin güzelliğin dışındaki tüm güzellikler batıldır. Benim aşkım dışındaki tüm aşklar da boşunadır.

Sadece seninle konuşmak (bile) bana yeter. (Bu konuşma) senden dolayı tutulmuş olduğum hastalığıma bir şifadır ey güzellik dünyası!

³⁰⁴ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (et-Tabîa' ve 'l-Vasf ve 'l-Gazel ve 'l-Hubb)*, C. 5, ss. 103-4.

Sen konuş (ne olursun)! Susmak/Susman (sanki) ayrılık ve cefadır.

Sen gül (ne olursun)! Gülmek/Gülmen aşıklar için bir nimettir. Yüzünü asmak/asman ise (sanki) bir imtihandır.

Konuştuğun zaman, ki sen en fasih konuşansın, güzelliğiyle şairleri büyüleyen bir konuşmaya sahipsin.

Tebessüm ettiğinde ise (sanki) ufuklara pırıltılı ışıklar saçılıyor ve her yeri kaplıyor.

...

Kimin için yaratıldın ey güzelliğin dünyası? Yalnızca benim için değil mi? Nerede bulunur ki senin gibisi?

Benim azabıma neden olan güzelliklerin yalnızca bana gizli kalıyor, oysa yoktur hiçbir gizliliği (o güzelliklerin).

Zihnimde tasvirler ve renkler çırpınıp duruyor. Hepsinin manası var ve hepsi de hoşuma gidiyor.”

Mısır edebiyat dünyasında “vatan şairi” unvanıyla yer etmiş Ahmed Muharrem’in özellikle son yıllardaki bu romantik eğilimli tavrı, edebiyatçıları da ikiye bölmüştür. Mahmud’un ifade ettiğine göre, “bunlardan bir kısmı, Ahmed Muharrem için yeni sayılabilecek bu şiir türünü beğenip Muharrem’i bu tarz üzerinde yoğunlaşması hususunda teşvik ederken diğer bir kısım ise şiddetle karşı çıkmıştır.”³⁰⁵ Bu şiir türünü destekleyenlere, divanda ilgili şiirlerin dipnotlarında yer verilmiştir. Muharrem’e bu konuda destek verenler çoğunlukla gazete ve dergi kurulları olmuş ve ilgili şiirleri yayınlarken beğenilerini sunmayı ihmal etmemişlerdir. Örneğin *Cerîdetü’s-sıdk* 1940 yılında Bahar Bayramı üzerine Ahmed Muharrem’in “*İdü’r-rabî*” başlıklı şiirini şu cümlelerle yayınlamıştır: “İşte geldi şairlerin bayramı olan Bahar Bayramı. Bu bayramda şairler tabiatın aldıkları ilhamla aşkın ve güzelliğin en yüce manalarını ortaya koyarlar. Çünkü şairler, aşkın tercümanları ve güzelliği de ortaya çıkaran kimselerdir. İşte büyük

³⁰⁵ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (et-Tabîa’ ve’l-Vasf ve’l-Gazel ve’l-Hubb)*, C. 5, s. 25.

şair Ahmed Muharrem'in nazmettiği şiiri de böylesi ölümsüz bir şiirdir. Betimlemeler ustaca yapılmış, tasvirler harika ve tabiat ve aşk arasındaki sembolize edilmiş birliktelik oldukça derin ve mükemmel.”³⁰⁶ Aynı şekilde *Cerîdetü'n-nibrâs* da “şairin çeşitli aşk şiirlerini yayınlarken bir şairin nasıl olur da her türde mükemmel şiirler ortaya koyabildiğini ve Ahmed Muharrem'in şiirin her türünde usta bir şair olduğunu” ifade eden giriş yazılarına yer vermiştir.³⁰⁷ Örneğin 1939 yılında yayınladığı “*Enti... Men Entî*” (Sen... Kimsin Sen) başlıklı aşk şiirinin girişinde şu cümleler yer almaktadır:

“En büyük şair Ahmed Muharrem, şiir ve edebiyat dünyasında ilk sıraya ve en yüksek tahta sahiptir. Vatanî, siyasi ya da sosyal çevrelerde dolaştığında o, yenilemez şairdir. İslam tarihini ele aldığı anda tarihin altın olaylarını kaleme alır ve parlak asırları tasvir eder. Bu konuda da şairlerin öncüsü ve sancaktardır. Aynı şekilde kalplerin dünyasına ve duygular alemine girmek istediğinde derinlere kadar dalar bu alemde. Bu dünyanın dalgasında Muharrem'in tatlı şiirinden bir musiki vardır. Bu şiiri okuduğunda, duygu dünyanı canlandıracak şeyler hissettirecektir sana.”³⁰⁸

Şairin aşk şiirleri ile ilgili tüm bu övgülerin yanı sıra elbette ki karşıt görüşte olup eleştiri yönlendirenler de olmuştur. Bu eleştirilerin nedeni olarak, Ahmed Muharrem'in edebiyat çevrelerinde tanındığı milli bir kimliğinin olması ve bu kimlik ile yürüttüğü milli davasının çok daha önemli ve öncelikli olduğunu ileri sürmüşlerdir. Mahmud Ahmed, “bu görüşü, Abdulhalîm es-Sayrafî ve Abdülazîz Abdülhâdî gibi hukukçular başta olmak üzere çoğunlukla siyaset, hukuk ve edebiyat başta olmak üzere çeşitli meslek gruplarında olup babası ile aynı dava uğruna çalışmayı kendilerine bir ilke olarak benimseyen Mısır'ı hak ettiği refah seviyesine yükseltmeyi hedefleyen aydın kesimin savunduğunu” ifade etmiştir.³⁰⁹ Ahmed Muharrem ise içerisinde bulunduğu durumu ısrarla savunmuş ve kendi iradesi ile olmayan bir duygu durumu için insanlar tarafından ayıplanmaya razı olduğunu şiirleri aracılığıyla ifade etmeye çalışmıştır. *Nibrâs*

³⁰⁶ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb)*, C. 5, s. 346.

³⁰⁷ Örnekler için bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb)*, C. 5, s. 326, 336.

³⁰⁸ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb)*, C. 5, s. 326.

³⁰⁹ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb)*, C. 5, s. 25.

Gazetesi'nde yayınladığı 1940 tarihli “*Lestü Edrî*” (Biliyor Değilim)³¹⁰ başlıklı şiiri de bu durumun bir örneğini teşkil etmektedir:

لست أدري أي حبٍّ كان حبِّي ولمن يا ويح قلبي كان قلبي
فتنةً رانت على عقلي ولبي حسبها ما أتلفت مني، وحسبي

ليس لي من ظالم، فالذنب ذنبي

“Neyin benim aşkım olacağını biliyor değilim. Kalbimin kime ait olacağını biliyor değilim.

Bir fitne aldı aklımı ve beynimi. Benden alıp götürdüğü hem ona hem bana yeter.

Zalim yoktur bu işte bana. Suç benim suçumdur.”

Ahmed Muharrem’in ısrarcı olması kendine yöneltilen eleştirilerin önünü kesememiştir. Bu eleştiriler daha etkili olması adına edebi bir üslup olan nakîzalar şeklinde de yapılmıştır. Örneğin dönemin meşhur avukatı Abdulhâdi el-Muhâmî, Ahmed Muharrem’in yukarıda yayınlanan şiirine karşılık aynı gazetede yayınlanmak üzere “Aklıma ve beynime bir acayip haller oluyor, bir filozof kalkmış kalbim nerede diyor” beyitiyle başladığı şu nakîzayı kaleme almıştır:

سيدي عودتْنا منك القريض حكمةً تبرئ من سقم المريض
ما لنا والحب؟ والحب بغيض عندما تزوي رباه فيغيض

ماءه العذب، فلا تشغل بحُبِّ! ³¹¹

“Efendim, bizi hastalıkları iyileştiren hikmetle dolu şiirlerine alıştırdın.

Aşk bizim neyimize? Kindardır aşk. Fazlasına sahip olduğunda öfkelenir.

Tatlıdır suyu, aşkla meşgul olma!”

³¹⁰ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (et-Tabîa’ ve’l-Vasf ve’l-Gazel ve’l-Hubb)*, C. 5, s. 336.

³¹¹ Muharrem, *Divânu Muharrem (et-Tabîa’ ve’l-Vasf ve’l-Gazel ve’l-Hubb)*, C. 5, s. 26.

Bu ve benzeri eleştirilere karşı Muharrem aşk şiirini savunmaya devam etmiş ve muhatap olduğu güruhun aşkın ne olduğuna dair en ufak bir bilgisi olmadığını vurgulayarak hiçbir eleştiriye kulak asmadığını ifade etmiştir:

نحن في عالمنا السامي الجليل ديئنا الإيمان والحب النبيل
لا نبالي في كثير أو قليل كل من لام خيلا في خليل

ما لكم والحب يا أهل النفاق؟³¹²

“Bizler ulu ve yüce alemimizdeyiz. Bizim dinimiz iman ve soylu aşktır.

Ne aza veya çoğa ne de bir dost adına dostunu kınayana aldırış ederiz.

Siz kim?... Aşk kim?... Ey münafıklar!”

1942 yılı öncesine kadar Ahmed Muharrem’in sevdiği kadına yönelik nazmettiği şiirleri; şairin aşkının derinliği, bu aşkın şairde nasıl hasarlara yol açtığı, aşkın sebep olduğu keder, şairin sevdiği kadına kavuşma arzusu ve aşk duygusunu muhafaza etme veya savunma şeklinde konulardan oluşmaktaydı. Fakat 15 Haziran 1942 yılında *Cerîdetü’s-sıdk*’ta yayınlanan “*Yevmu’l-ehad*” (Pazar)³¹³ şiiri, romantik bir şiir olmakla beraber sevgilinin Muharrem’i terk ettiği gün hakkında nazmedilmiştir. Şiirinde “hüzün günü” olarak nitelediği bu günden 1944 yılına kadar yalnızca dört kısa romantik şiir nazmeden Muharrem, “Derdi tasayı bırak. Müsterih ol! Yeter artık, çok uzadı bu bitap hal...” diyerek kendi kendini teselli yoluna gitmiş ve artık yaşlılıkla da zaten azalmakta olan şiir nazmetme becerisini aşk şiirleri için de kullanmamıştır.

3.4. Tasvir/Vasf Şiirleri

Ahmed Muharrem’in tabiat ile ilgili ilk izlenimlerine dair bilgiler, onun eğitimi için Kahire’den Gize’ye Nil Nehri üzerinden geçtiği dönemdeki tecrübelerine dayanır.

³¹² Muharrem, *Divânu Muharrem (et-Tabîa’ ve’l-Vasf ve’l-Gazel ve’l-Hubb)*, C. 5, s. 349.

³¹³ Muharrem, *Divânu Muharrem (et-Tabîa’ ve’l-Vasf ve’l-Gazel ve’l-Hubb)*, C. 5, s. 361.

Mahmud, *Dîvânın* beşinci cildinin önsözünde babasının tabiat tecrübesi hakkında şunları ifade etmiştir:

“Yaz mevsimlerinde İskenderiye’ye giden Muharrem, Mısırlılar arasında âdet olduğu üzere gündüzün sıcaklığında dışarı çıkmaz, akşamüzeri sahile gider ve burada günbatımlarını seyrederdi. Ayrıca İskenderiye’ye giderken kendisini taşıyan aracın Kahire, Denişvây, el-Kanâtır el-Hayriyye, Piramitler Bölgesi gibi yerlere uğraması, Ahmed Muharrem’in pek çok farklı şehir ve bölgeyi de ziyaret etmesine imkân tanımıştır.”³¹⁴

Ahmed Muharrem, hayatı boyunca verimli bir bölge olarak kabul edilen Nil deltasında ikamet ettiği için, tabiatı bütün renkleriyle temaşa etme imkanına sahip olmuştur. Şairin renkli bir tabiatı tecrübe etmesi, onun ruhunda olumlu etkiler bırakmış ve bunlar Muharrem’in şiirine yansımıştır. *Matlau ’ş-şems (Gündoğumu)*, *Ğurûbu ’ş-şems (Günbatımı)*, *Lüğatü’t-tabîa (Doğanın Dili)*, *er-Rabî’ (İlkbahar)* gibi henüz daha başlıkları okunduğunda güzel tabiat tasvirlerinin işleneceği hissiyatı veren şiirleri, bu tecrübelerin birer sonuçları olarak ortaya çıkmıştır.

Bu şiirlerin bir örneği olarak Muharrem, ne kadar fasih olursa olsun, şairlerin yaptıkları tasvirlerle tabiatın karşısında aciz kalacağını ifade etmiştir. Tabiatın başlı başına bir dili olduğunu savunan Muharrem, her türlü dilin, tabiatın gerçekte sahip olduğu güzellikleri ifade de yetersiz kaldığını vurgulayarak şunları dile getirmiştir:

يا شاعراً يصف الطبيعة، هاهنا	تعيا القرائح والعقول الرجح
ما أنت في لغة البيان بمفصح	لغة الطبيعة من بيانك أفصح
لغة الطبيعة أعجزت أسرارها	كل اللغات، فأين منك المطمح؟ ³¹⁵

“Ey tabiatı anlatmaya kalkan kişi! İşte burada aciz kalır heybetli melekeler ve akıllar

Sen onu anlatmaya (çalışırken) fesahatli olamazsın. Tabiatın kendi dili, senin anlatımından daha fasihtir.

³¹⁴ Muharrem, *Dîvânı Muharrem (et-Tabîa’ ve ’l-Vasf ve ’l-Gazel ve ’l-Hubb)*, C.5, s. 14.

³¹⁵ Muharrem, *Dîvânı Muharrem (et-Tabîa’ ve ’l-Vasf ve ’l-Gazel ve ’l-Hubb)*, C. 5, s. 55.

Tabiatın dilinin sırları, aciz bıraktı bütün dilleri, öyleyse şimdi (bir şair olarak) sende ne istenebilir ki?”

Bunun tam aksi olarak, kurak bir tabiat da şairin ruhunda olumsuz etkiler bırakmıştır. Zaman zaman seyahat eden Muharrem, bu seyahatlerin bazılarını Sahra Çölü üzerinden gerçekleştirmiştir. Muhtemelen alışık olduğu yeşil doğadan uzaklaşmak ve uçsuz bucaksız bir çöl ortasında seyahat etmek Ahmed Muharrem için oldukça zorlayıcı bir tecrübe olmuştur. Nitekim bir çöl seyahatinin neticesinde kaleme aldığı 50 beyitten oluşan *Rihle Âbise* (Suratsız Yolculuk)³¹⁶ adını verdiği şiiri bunun bir örneğini teşkil etmektedir. Şairin içerisinde bulunduğu bu ortamı nasıl tasavvur ettiği ve bu tasavvurun ruhunda nasıl yansımaları olduğu aşağıdaki beyitlerden açık bir şekilde görülmektedir:

أَمْ نَحْنُ فِي نَفَقٍ مِنَ الْأَنْفَاقِ	أَتُظَنُّ أَنَّا فِي فَسِيحٍ فَضَائِهَا
فَكَأَنَّا لَمْ نَجْتَمِعْ لَتَلَاقٍ	إِنَّا اجْتَمَعْنَا لِلرَّحِيلِ يَضَمُّنَا
خَلَعْتُ رِدَاءَ الْحَسَنِ وَالْإِشْرَاقِ؟	مَا لِي رَأَيْتُ الشَّمْسَ حِينَ كَرِهَتْهَا
لَمَّا رَمَى بِالزَّهْرِ وَالْأَوْرَاقِ	وَلَقَدْ شَهِدْتُ الرُّوضَ يَكْرَهُ نَفْسَهُ

“Uçsuz bucaksız bir uzayda mıyız yoksa bir tünelin mi içindeyiz?

Bizi bir araya getiren bir yolculukta bir araya geldik fakat sanki, varmak/kavuşmak için toplanmamış gibiyiz.

Bana ne oluyor da güneşten rahatsız oldum ve onu büründüğü güzellik ve aydınlığı çıkarmış gördüm?

İşte çiçeklerini ve yapraklarını döktüğü zaman bir bahçenin kendisinden nasıl nefret ettiğini böyle gördüm.”

Ahmed Muharrem’in tabiat tasvirleri dışında da betimleyici üslupla kaleme aldığı şiirleri vardır. Şairin vassf şiirlerinde betimlemeyi tercih ettiği unsurlara bakıldığında bunların birçoğunun muhakkak vatan, millet ve maneviyat kavramları etrafında şekillenen bir düşünce dünyasının etkisinde işlendiği dikkat çekmektedir.

³¹⁶ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (et-Tabîa’ ve’l-Vasf ve’l-Gazel ve’l-Hubb)*, C. 5, ss. 93-96.

Örneğin dönemin önemli heykeltıraşı Mahmud Muhtar (ö.1934), “Nahdatu Mısır” (Mısır’ın Şahlanması) adını verdiği bir heykel tasarlıyor. Bu heykel, Mısır tarihinin önemli bir heykeli olan Büyük Gize Sfenksi³¹⁷ üzerine elini koymuş ufka bakan bir kadını canlandırmaktadır. Kadın heykeli bir eli ile sfenksten güç alırken diğer eli ile de peçesini açmış bir şekilde tasarlanmıştır. Dolayısıyla geçmişinden güç alarak geleceğe ilerleme düşüncesi, heykelin ana fikrini oluşturmaktadır. Bu heykelde peçenin açılması gibi, şairin bazı fikirlerine aykırı durumlar temsil edilse de fikrin çıkış noktası Mısır’ın istiklali olduğundan Ahmed Muharrem bu konuda bir şiir kaleme almaktan geri durmamıştır. “*Timsâlu Nahdati Mısır*” (Mısır’ın Şahlanması Heykeli)³¹⁸ adını verdiği bu şiirinde heykeli betimlerken bu heykelin temsil ettiği fikir ve gayelere de yer vermiştir. Ayrıca bu şiirinde Muharrem, sanatını Mısır’ın istiklali için kullanmasından ötürü Mahmud Muhtar’ı “parlak bir yıldız”, “deha sahibi bir genç” gibi vasıflarla övmüştür.

Ahmed Muharrem’in betimleyici şiirlerinin konusunu oluşturan bir diğer unsur da teknolojik gelişmelerdir. 1900’lerin başında Mısır’da binek hayvanlarının yanı sıra yavaş yavaş arabalar da ulaşım için kullanılmaya başlamıştır. Bu durum ile ilgili kaleme aldığı şiirinde de Muharrem’in milli eğilimlerinin bir yansıması olarak vücut bulan beyitlerin olduğu dikkat çekmektedir. Örneğin “فأين الحضارة نزهى بها ونشرها للشعوب الآخر؟” (Kendisiyle yükseleceğimiz ve diğer halklara vereceğimiz medeniyet nerededir?) beyiti, Muharrem’in vatan derdinin ve yüksek yaşam standartlarına ulaşma isteğinin bir dışavurumudur. Ayrıca arabalarla ilgili betimlemelerinden şairin bu yeni teknolojik gelişme karşısındaki şaşkınlığı ve hayreti açıkça anlaşılmaktadır. Şairin, Mısır’da ilk kez görmeye başladığı araçlarla ilgili bu ilk izlenimleri, “*es-Seyyârât*” (Arabalar)³¹⁹ adını verdiği şiirinde ele alınmıştır:

دَعِ الْيَغَمَلَاتِ لِعَصْرِ غَبَرٍ وَحَدِّثْ عَنِ الْمَعْجَزَاتِ الْكُبْرِ
وَصِفْ لِبَنِي الْعَصْرِ هَذَا الْمَطْيِ يُذَكِّرُنَا بَعَثَاتِ الْقَدَرِ

³¹⁷ Arapça adı korku babası, en çok korkulan şey anlamındaki Ebû'l-hevl'dir. Kadim Mısır tarihinden günümüze kadar ulaşmayı başaran ve dünyanın en eski ve en büyük heykellerinden biri olarak kabul edilen Sfenks, insan başı ve aslan vücudundan oluşan efsanevi bir yaratığı temsil etmektedir. Milattan önce 2500'lü yıllarda yapıldığı tahmin edilen heykel, Gize'de Piramitler bölgesinde yer almaktadır. Ebû'l-hevl hk. ayrıntılı bilgi için bkz. Selim Hasen, *Ebû'l-hevl*, Mektebetü'l-üsra, Kahire t.y.

³¹⁸ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb)*, 5:46.

³¹⁹ Muharrem, *Divânu Muharrem (et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb)*, C. 5, ss. 31-32.

يَرْنُ الْبِلَادَ كَحِلْمٍ سَرَى وَيَصْدُرْنَ عَنْهَا كَوْهَمٍ خَطَرُ
سِرَاعِ الْهُبُوبِ، مِتَانُ الْقَوَى ثِقَالُ الْبُطُونِ، خِفَافُ الْبَكَرِ
إِذَا رُحْنُ يَعْصَفْنَ فِي هَبْوَةٍ سَبَقْنَ الرِّيحَ، وَفُتْنُ الْفُطْرِ
ضَمِنَ لَنَا الْمَطْلَبُ الْمُنتَوَى وَخَفَّفْنَ عَنَّا عَذَابَ السَّفَرِ

“Çağın gerisinde kalmış binek hayvanlarını bırak, büyük mucizelerden bahset!

Bize kaderin sürprizlerini hatırlatan bu bineği (araba), bu asrın çocuklarına anlat.

(O arabalar) bu ülkeye yürüyen bir rüya gibi gelip tehlikeli bir yanılsama gibi uzaklaşıyorlar³²⁰

Fırtına gibi esiyorlar, gayet sağlamlar, ağır gövdeliler ve oldukça hızlılar.

Hareket ettiklerinde bir fırtına gibi esip rüzgarları ve trenlerin büyüsunü geçtiler.

Niyetlendiğimiz (yerlere gitmeyi) bize garantilediler ve bizim için yolculuğun sıkıntısını azalttılar.”

3.5. Mersiyeleri

Ahmed Muharrem’in mersiyeleri, vefat edenlerin konumlarına göre üç grupta değerlendirilebilir. Siyasiler için nazmettiği mersiyeler; İlim, sanat ve edebiyat meşguliyetleriyle topluma yön veren şahsiyetler -ki bunlardan bazıları şairin arkadaşlarıdır- için nazmettiği mersiyeler ve Muharrem ailesinin üyeleri için nazmettiği mersiyeler. Muharrem’in siyaset erbabı için kaleme aldığı mersiyeler, daha önce ifade edildiği üzere, divanda siyasî şiirler başlığı altında da tasnif edilmiştir. Muharrem’in Mustafa Kâmil için nazmettiği şiirler buna örnek olarak gösterilebilir.³²¹ Muharrem’in diğer bazı siyasî mersiye örnekleri ise şu isimler için nazmedilmiştir: Ömer Tosun (ö.1944)³²², Fethî Zağlûl (ö.1914)³²³, Abdulazîz Çavuş (ö.1929)³²⁴ vb.

³²⁰ Bu beyitte arabaların uzaktan gelip gözden kayboluşu betimlenmiştir.

³²¹ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 67, 111, 114.

³²² Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, ss. 503-6.

³²³ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, ss. 351-53.

³²⁴ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, C. 2, ss. 403-5.

İlim, sanat ve edebiyat çevrelerinden mersiye nazmettiği isimler: Muhammed Abduh³²⁵, Kasım Emin³²⁶, Bârûdî³²⁷, Ahmed Şevkî³²⁸, Ahmed Zeki (ö.1934)³²⁹, Ahmed Teymûr (ö.1930)³³⁰, Farah Antûn (ö.1922)³³¹, Mey Ziyâde (ö.1941)³³² vb.³³³ Ahmed Muharrem topluma bir şekilde yön veren bu isimlerin arkasından, daha önce verilen Bârûdî örneğinde olduğu gibi, övgü dolu sözlerle bahsederken onların Mısır toplumuna bıraktıklarına dikkat çekmeye özen göstermiştir. Bu şekilde şair, bu isimlerin fikirlerini ve çalışmalarını topluma mal ederek onları ölümsüzleştirmek istemiştir. Fakat bunun tam aksine vefat eden kişi, Muharrem'in ölçülerine göre toplumu olumlu yönde etkilememişse, şair bunların kötülüklerini dile getirmekten de çekinmemiştir. Nitekim, daha önce de bahsedildiği üzere, Kasım Emin'in vefatı üzerine nazmettiği şiiri bunun bir örneğini teşkil etmektedir. Fakat mersiye türünün “ölen kişinin iyi hasletleri” ile doğrudan alakalı olduğu düşünüldüğünde bu şiirlerin mersiye olup olmadığı tartışılır bir husustur.³³⁴

Muharrem'in mersiye nazmettiği yakınları arasında ise annesi, babası, ağabeyi ve eşi yer almaktadır. Eşi için yazdığı mersiyesinde şair, bu kadar dertli olmasının daha fazla derdi çekiyor olması ihtimalinden söz etmektedir. Dolayısıyla olup bitenlere alışması gerektiğini ifade eden Muharrem, ancak bu şekilde yaşadığı çağa karşı hissizleşebileceğini ifade etmiştir. Bu mersiye'nin ilgili beyitleri şu şekildedir:³³⁵

أفقيدي، وأنا الفقيد، متى ترى	عيناي وجهك مونقا مرآه
ذكراك ملء فمي، وحبك في دمي	ما جف منبعه ولا مجراه
الصبر أجمل بالحزين وربما	جزع الفتى فتضاعفت بلواه

³²⁵ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve 'l-Merâsî)*, C. 2, s. 326.

³²⁶ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve 'l-Merâsî)*, C. 2, s. 332.

³²⁷ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve 'l-Merâsî)*, C. 2, s. 323.

³²⁸ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve 'l-Merâsî)*, C. 2, s. 431.

³²⁹ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve 'l-Merâsî)*, C. 2, s. 447.

³³⁰ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve 'l-Merâsî)*, C. 2, s. 511.

³³¹ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve 'l-Merâsî)*, C. 2, s. 378.

³³² Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve 'l-Merâsî)*, C. 2, s. 489.

³³³ Bu şahsiyetlerin dönemin Mısır'ındaki etkileri için bkz. Mansur Kaysûme, *İtticâhatü 'ş-şi 'ri 'l-arabiyyi 'l-hadîs fi 'n-nisfi 'l-evvel mine 'l-karni 'l-ısrîn*, 1. Baskı, ed-Dâru't-tûnisiyye li'l-kitâb, Tunus 2014. Ayrıca bkz. Muhammed Vâdih Reşîd en-Nedvî, *A 'lâmu 'l-edebi 'l-arabî fi 'l-asri 'l-hadîs*, 1. Baskı, Dâru'r-reşîd, Kahire 2009.

³³⁴ Mersiye türü için bkz. M. Faruk Toprak, “Mersiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, s. 215-17.

³³⁵ Şiir için bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve 'l-Merâsî)*, C. 2, ss. 476-77.

والمرء ليس بسالم من دهره حتى يوطن نفسه لأذاه

“Yitiğim -ki asıl ben yitip gittim-! Gözlerim güzel yüzünü ne zaman görecek?

Sürekli ağzımda seni anıyorum. Sana olan sevgim hâlâ kanımda (dolaşıyor). Ne kaynağı ne de aktığı yer kurudu.

Fakat hüznü kimseye sabretmek yakışır. Belki de kişi bu kadar rahatsızlık duyduğu için artıyor imtihanı...

Kişi kendini bu çağın dertlerine yurt kılmadıkça selamette olamaz yaşadığı çağdan.”

3.6. Methiye ve Fahr Şiirleri

Ahmed Muharrem’in, klasik Arap şiirinde bilinen şekliyle, methiye şiirleri Osmanlı halifeleri için nazmettiği şiirlerdir. Bu şiirlerin bazı örneklerine, Muharrem’in siyasî şiirleri başlığı altında yer verilmişti. Hükümdarlar için nazmettiği methiyeler dışında Muharrem’in siyasîler ve aileleri için kaleme aldığı diğer bazı şiirleri de vardır. Bu şiirlerde kısmen medih üslubu yer almakla birlikte Muharrem’in bu şiirleri nazmetme gayesi methetmek değil, çeşitli sebeplerle tebrik etmek olduğundan bu şiirler ihvâniyyât türüne dahil olmaktadır. Şairin çevresi ile ilgili kaleme aldığı birçok tehânî şiiri de içerisinde medih unsurları olmakla beraber, yine ihvâniyyât türü şiirlerdir.

Şairin fahr ile ilgili şiirleri ise yoktur. Şair bunun sebeplerini “el-Kâidü ve’ş-şâiru” (Öncü ve Şair)³³⁶ adını verdiği şiirinde şöyle dile getirmektedir:

أَتَفْخَرُ حِينَ تَرْتَجِلُ الْقَوَافِي	وغيرك يفتح الدنيا ارتجالاً؟
إِذَا أُرْسِلْتَ قَافِيَةً شُرُودَا	ملأت الأرض كبراً واختيالاً
دَعِ الشُّعْرَاءَ بَعْدَ الْيَوْمِ وَاتْرِكْ	خرافة قال شاعرنا وقالوا
أُرِيحُوا الشُّعْرَ إِنِّي قَدْ أَرَاهُ	بكل مقامة يشكو الكلالا
تَحَاذِرْهُ الْمَنَى وَيَرَاعُ مِنْهُ	ثراء المال يحسبه نكالا

³³⁶ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-Havâtür ve't-Teemmülât)*, C. 3, s. 304.

“Kafiyeler akıp giderken kendiliğinden, övünüyor musun kendinle? Senin dışında var mı böyle dünyayı açan kendiliğinden?”

Saldığın zaman rastgele bir kafiye, yeryüzünü kibirle doldurdun.

Bugünden sonra bırak şairleri. Bırak “Şairimiz, şöyle şöyle söyledi” palavralarını.

Şiire bir rahat verin! Ben onun tüm direncine rağmen yorulmaktan şikâyet ettiğini görüyorum.

Temenniler ona engel oluyor ve ondan servet elde edilmesi umut ediliyor. Şiir ise bunu bir işkence olarak görüyor.”

Bu şiiriyle Ahmed Muharrem, şiir selikasının bir övünç olarak kullanılmasına bir eleştiri getirmiştir. Çünkü ona göre, bu şiir selikası ile ilgili kibir ve gurur, kişinin şiirini çok önemsemesine ve bunun sonucunda da şiirini bir menfaat kapısı olarak kullanmasına neden olmaktadır. Fakat şiir, Muharrem’e göre, kişisel çıkarlara alet edilmemeli ve makam mevki sahibi kimselerin gönlünü hoş eden bir araç olarak kullanılmamalıdır. Şiirin ulvî bir amaca hizmet edecek olması, şiirin var olmasının/nazmedilmesinin temel motivasyonu olmalıdır.

Bir başka şiirinde ise şair, methiye ve fahr şiirlerinden elde edeceği bir unvanı “zengin olmayan kimselerde takdir görmeyen bir vasıf” olarak değerlendirmiştir. Şairin, “zengin olmayan kimseler” ile kastının halk olduğu açıktır. Çünkü makam mevki ile işi olmayan halk, o dönemde zaten geçim derdinde, fakirlikle mücadele ediyordu. Böylesi bir ortamda şiirinin halk nezdinde bir anlam kazanması gerektiğini düşünen Muharrem, kendisinin de halktan biri olduğuna dikkat çekerek klasik şair kibrinden uzak olduğunu ifade etmeye çalışmıştır:

زعموا الإمارة للرئيس الأكبر
سمةً لغير ذوي الغنى لم تُقَدَّر
عندي ولا أنا بالغنى الموسر

قالوا أمير الشعر، قلت لعلهم
لا حق لي فيها ولست أريدها
أمشي على قدمي لا سيرة

مالي سوى أدبي وأخلاقي التي تأبى ثراء المال غير مطهر³³⁷

“Emîru’ş-şuarâ” dediler de herhalde büyük reisin emirliğini kastettiler, dedim.

Bu unvanda benim bir hakkım yoktur. Onu zengin olmayan insanlarda takdir görmeyen bir vasıf olarak da istemem.

Ben yaya yürürüm. Ne arabam var ne de varlıklı biriyim.

Temiz olmayan bir zenginlikten sakınan edebiyatım ve ahlakımdan başka bir şeyim yoktur benim.”

4. İhvâniyyât Şiirleri

İhvâniyyât şiirleri, gündelik hayat ve sosyal ilişkilerle ilgili nazmedilen şiirleri ifade etmektedir. Bu şiirlerin alt kategorileri ise tehânî şiirleri, müsâcele ve mutâraha şiirlerinden oluşmaktadır.

Tehânî kelimesi sözlükte “tehnîe” (tebrik etme) mastarının çoğulu olarak kabul edilir ve kutlamalar, tebrikler vb. anlamları ifade etmektedir.³³⁸ Nekra hali “tehânin” olan kelime, ekseriyetle marife formlarda kullanılmaktadır. Bu ifadenin Türkçe literatürde kabul görmüş belirli bir kullanım tarzı olmadığından Mahmud Ahmed’in kullanım şekline dayanarak bu çalışmada da bu şiir türü ifade edilirken marife haline ithafen “tehânî” kelimesi kullanılacaktır. Edebiyatta terim olarak kullanım şekliyle tehânî türü şiir; şairlerin bayram, doğum, iyileşme, çeşitli ziyaretler, hayır işleme vb. sosyal hayatta vuku bulan herhangi iyi bir olaydan ötürü kaleme aldıkları tebrik, teşekkür ve selamlama temalarına sahip şiirleri teşkil etmektedir.

Müsâcele ve mutâraha terimleri ise sözlükte yarışma ve atışma anlamlarına gelir. Emevîler Dönemi’nde özellikle kabile asabiyetinin şiddetlenmesi sonucu ortaya çıkan “münâkazât/nekâiz” adı verilen şiir türü, bu atışma türü şiirleri ifade etmek için

³³⁷ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve’t-Teemmülât)*, C. 3, s. 417.

³³⁸ Ahmed Muhtar Ömer, “Tehnîe”, *Mu’cemu’l-lügati’l-arabiyyeti’l-muâsıra*, Âlemü’l-kütüb, Kahire 2008, C. 3, s. 2369.

kullanılır.³³⁹ Bu dönemde münâkazâtlar soy, servet, ahlak veya edebi yetkinlik vb. pek çok hususta üstünlük kurma gayesiyle aynı zaman diliminde yaşayan şairler arasında karşılıklı atışmalar şeklinde vuku buluyordu. Daha sonrasında bu şiirleri ifa etmek için muâradât terimi de kullanılmaya başladı. Burada münâkazât ve muâradât kullanımlarındaki fark, şairlerin aynı zaman diliminde yaşamış olmalarına gerek olmamasıdır. Buhturî'nin(ö.284/897) meşhur “*Îvân Kisrâ*” (Kisra Sarayı) kasidesine Ahmed Şevkî'nin(ö.1932) “*er-Rihle ilâ Endelüs*” (Endülüs’e Yolculuk) muâradası bunun bir örneğini teşkil etmektedir.³⁴⁰ Günümüzde ise müsâcele ve mutâraha terimleri edebiyat alanındaki kullanım şekline en yakın haliyle edebiyatçıların birbirlerine gönderdikleri yazışma ve şiirleri, diğer bir ifadeyle, nesir ve nazımları ifade etmek için kullanılır.³⁴¹ Müsâcele ve mutârahada edebiyatçıların aynı zaman diliminde yaşamalarına ve bunu bir atışma gayesi ile kaleme almalarına gerek yoktur. Sıklıkla birbirlerinin yerine kullanılan bu iki terim genel olarak mürâsele (yazışma/mektuplaşma) teriminin kapsamına dahildir. Fakat yalnızca şiir söz konusu olduğunda bu yazışmalar *el-müsâcele eş-şi’riyye/el-mutâraha eş-şi’riyye* olarak ifade edilir. Dolayısıyla şiir müsâcele, bir şairin başka bir şairin şiirine, benzeri bir kaside ya da bazen sadece bir beyit ile karşılık vermesidir. Ayrıca bu şiirin bazı kaidelere uygun kaleme alınması gerekmektedir. Örneğin bir müsâcele şiiri, karşılık olarak yazıldığı şiirin son harfiyle başlamalı ya da aynı kafiyeeye uygun bir şekilde nazmedilmelidir.³⁴² İlk şiir hangi konu veya konular etrafında dönüyorsa tabii olarak müsâcelenin de aynı konulara bağlı olması gerekir.

4.1. Tehânî Şiirleri

Ahmed Muharrem’in günlük sosyal hayat ile ilgili bayram, evlilik, çocuk sahibi olma, geçmiş olsun dileklerinde bulunma, yurtdışından vatana dönüş yapma gibi pek çok münasebetten ötürü dost ve ahabplarının sevinçlerine ortak olduğu ve yakınlarını tebrik edip iyi temennilerde bulunduğu birçok tehânî şiiri vardır. Arkadaşlarına yönelik

³³⁹ Durmuş, “Şiir”, s. 149.

³⁴⁰ Mübtesim İvadullah, “Mâ hüve şî’ru’l-muâradât?”, *Mawdoo3*, 2019, https://mawdoo3.com/ما_هو_شعر_المعارضات.

³⁴¹ Yasin Ebû’l-hicâ’, “Mustalahu’l-mutârâha: Usûlühû ve Tatavuruhû”, *Mecelletü’l-mecmai’l-ilmiyyi’l-arabî*, (2011), C. 3, s. 787.

³⁴² Hanân el-Esmerî, “Fennü’l-müsâcele’i’ş-şi’riyye”, 04.11.2018, <https://np.psau.edu.sa/ar/news/2018/11/1541395340>.

nazmettiği şiirlerin fazlalığı, Ahmed Muharrem'in arkadaşlık ilişkilerini ne derece önemsedığının de bir göstergesidir. Bu dostluk ilişkilerini ve yakınlığı güçlendirmek adına yazdığı tebrik ve kutlama şiirlerini çoğunlukla bayram münasebetiyle kaleme almıştır. “*Düm li'l-meâlî*” (Yüceliklere Devam Et)³⁴³, “*Hüve min Ufâtike*” (O Senin İhsanını İsteyenlerdendir)³⁴⁴, “*Şera'tü'l-mükramât*” (Şeref Payelerini Açıkladım)³⁴⁵, “*Ahyeyte'n-nedâ*” (Cömertliği İhya Ettin)³⁴⁶ ve “*el-Mecdü ve'l-fadlu*” (Şeref ve Fazilet)³⁴⁷ başlıklı şiirleri bayram tebriklerinden bazılarıdır. Bir örnek olarak 1935 yılı Ramazan Bayramı'nda arkadaşı Süleyman Belbe' için kaleme aldığı “*Arafte Mekânetî*” (Benim Konumumu Bildin) başlıklı şiiri şu şekildedir:

يَبْتُ تَحِيَّتِي، وَيُذِغُ شَكْرِي بِمَا أَسَدَيْتَ مِنْ فَضْلٍ وَبِرِّ	أَبَا عَمْرٍ بَعَثْتَ إِلَيْكَ شِعْرِي أَهَابَ الْعَيْدُ بِي فَأَجَبْتُ أَشَدُّ
وَزِدْتَ تَكْرَمًا فَرَفَعْتَ ذِكْرِي تَعْلَمُ مِنْكَ مَنْزِلَتِي وَقَدْرِي وَسُودُ، لَا زِلْتُ ذَا نَهْيٍ وَأَمْرٍ يَشُدُّ مِنَ الْكِنَانَةِ كُلِّ أَزْرِ نُعْذُكَ لِلْمَكَارِمِ خَيْرَ دُخْرِ³⁴⁸	عَرَفْتُ مَكَانَتِي فَقَضَيْتَ حَقِّي وَكَمْ مِنْ جَاهِلٍ مَا كَانَ يَدْرِي سَلِيمَانُ ابْتِهَجَ بِالْعِيدِ وَاسْعَدُ وَعِشْ حَتَّى تَرَى عُمرًا زَعِيمًا أَبَا عَمْرٍ بَقِيتَ لَنَا فَنَا

“Ey Ebû Ömer, selam ve teşekkürümü yayan şiirimi gönderdim sana Bayram bana seslendi, ben de senin göstermiş olduğun erdem ve iyiliğe terennüm ederek icabet ettim.

...

Sen benim konumumu bildin, benim hakkımı teslim ettin. (Bana karşı) çok cömert oldun, benden yüksek sesle bahsettin (benden bahsederken çekinmedin).

³⁴³ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 75.

³⁴⁴ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 102.

³⁴⁵ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 130.

³⁴⁶ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 166.

³⁴⁷ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 200.

³⁴⁸ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 276.

(Benden) haberi olmayan nice cahil kimse vardı ki senin sayende benim konumumu ve kadrımı bildiler.

Ey Süleyman, bayram vesilesiyle sevin, mutlu ol ve hükmet! Sen hala emir ve nehiy sahibi bir kimsesin.

Kenane'yi bütün düğümlerinden kurtaracak lider bir Ömer görünceye kadar yaşa!³⁴⁹

Ebû Ömer sen bizim için kaldın. Biz de yücelikler için en iyi hazine kabul ederiz seni.”

Muharrem'in, sosyal ilişkiler ve çeşitli münasebetlerden ötürü nazmettiği “*Dünyâ'r-ricâl*” (Erkeklerin Dünyası)³⁵⁰ ve “*Âserte Dünyâ's-sâlihîn*” (Salihlerin Dünyasını Tercih Ettin)³⁵¹ başlıklı şiirleri, evlenmeleri üzerine arkadaşlarını tebrik ettiği tehânî örnekleri olarak sayılabilir. “*Hüzzî bi-yümnâki'l-urûş*” (Sağ Elinle Titret Tahtları)³⁵² ve “*Ebû'l-akmâr*”³⁵³³⁵⁴ başlıklı şiirleri ise yeni bir çocuk sahibi olan arkadaşlarına göz aydınlığı dileyip hayır duada bulunduğu tehânîlerinden bazılarıdır. Bu şiirlerin içeriğine bakıldığında Ahmed Muharrem'in yeni doğan çocukları Mısır'ın umudu olarak görüp henüz beşikte olmalarına rağmen yetişkin bir birey gibi kabul edip onlara ulvî misyonlar yüklediği dikkat çekmektedir. Çocuk sahibi olmak üzerine yazdığı bu tehânîlerinden biri de *Divân*'ın muhakkiki olan oğlu Mahmud'un 1918 yılında dünyaya gelişini kutladığı “*İrmi bi'l-ahlâk*” (Ahlak ile Vur) başlıklı tehânîsidir:

هَمَّةٌ تَعْصِفُ بِالشِّمِّ الطِّوَالِ	أَنْتَ فِي الْمَهْدِ رَجَاءٌ، وَغَدَا
مَا يُذِيقُ الضَّعْفَ أَبْطَالَ الرِّجَالِ	فَتَأْهَبُ، وَاتَّخِذْ مِنْ قُوَّةٍ
فَارْمِ بِالْأَخْلَاقِ، وَاضْرِبْ بِالْخِلَالِ ³⁵⁵	وَإِذَا حَارَبْتَ فِي الدَّهْرِ الْعَدَى

³⁴⁹ Bu beyitiyle Muharrem, Süleyman'ın oğlu Ömer'in Mısır'ın kurtarıcı lideri olması için temennide bulunmuş ve arkadaşının da o günleri dünya gözüyle görmesini istemiştir.

³⁵⁰ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 229.

³⁵¹ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 293.

³⁵² Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 146.

³⁵³ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 204.

³⁵⁴ “*Ebû'l-akmâr*” tamlaması “Ayların Babası” anlamına gelmektedir. Fakat burada şiir içeriğine baktıldığında bu ifadenin Hüseyin el-Habeşî'nin lakabı olduğu görülmektedir. Şiir başlığı özel bir kullanım, alem isim olduğundan çeviriyi parantez içerisinde vermek uygun olacaktır.

³⁵⁵ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 113.

“Sen beşikteki bir umutsun ve yarın yüksek dağlarda fırtına koparan bir coşkuya dönüşeceksin.

Es, kahraman erkeklere zayıflığı tattıracak bir güce eriş!

Bu çağda düşmanla savaştığında da vur ahlakınla, vur karakterinle!

Ahmed Muharrem’in edebiyat, sanat, bilim, sosyoloji, siyaset ve dinî yayın faaliyetlerine devam eden bazı diğer gazete ve dergilerin yayın hayatlarının yıldönümlerinde bazen editöre bazen de doğrudan ilgili yayına seslenerek takdirlerini ifade ettiği ve Arapça’da “tahiyye” olarak ifade edilen selamlama üslubuna sahip şiirleri de tehânî şiirleri kapsamına dahildir. Bu yayınların bir kısmı aşağıdaki gibidir: “*Cerîdetü’l-ahrâm*”³⁵⁶, “*Cerîdetü’s-sıdk*”³⁵⁷, “*Mecelletü Zehrati’s-şark*”³⁵⁸, “*Mecelletü’s-sekâfe*”³⁵⁹, “*Mecelletü’l-mısriyye*”³⁶⁰ ve “*Mecelletü’l-feth*”³⁶¹ vb.

Ayrıca Muharrem, Arap edebiyat dünyasına faaliyetleri ve eserleri ile katkı sağlayan şair ve edipleri de her fırsatta tehânî şiirleriyle tebrik etmeye çalışmış veya herhangi olumsuz bir durumla karşılaştıkları zaman diğer ihvâniyyât türü şiirleri ile onların yanında olduğunu hissettirmeye çalışmıştır. Ahmed el-Kâşif’in divanını övdüğü “*Hakku’l-karîd*” (Manzumun Hakkı)³⁶², Hafız İbrahim’in şairliğini övdüğü “*Edîbü’n-Nîl*” (Nîl’in Edibi)³⁶³, 1913 yılında Mısır Üniversitesi’nde Halil Mutrân’ın onuruna düzenlenen törende seslendirdiği “*Eyne’l-hafâvetü bi’l-edîb?*” (Edibin Nezaketi Nerededir?)³⁶⁴, Edip Vâsîf Ğâlî’nin bazı klasik Arap şiiri örneklerini Fransızcaya çevirip bir kitap olarak yayınlaması üzerine kaleme aldığı “*Fetâ’s-şark*” (Doğunun Genci)³⁶⁵ ve şair İsmail Sabri’nin hastalanması üzerine geçmiş olsun temennilerinde bulunduğu “*Ruife’l-yerâ*” (Kanadı Kalem)³⁶⁶ başlıklı şiiri bu ihvâniyyâtların bazı örneklerini teşkil

³⁵⁶ Bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 233.

³⁵⁷ Bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 207.

³⁵⁸ Bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 196.

³⁵⁹ Bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 353.

³⁶⁰ Bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 316.

³⁶¹ Bkz. Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 273.

³⁶² Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 39.

³⁶³ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 87.

³⁶⁴ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 91.

³⁶⁵ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 99.

³⁶⁶ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 101.

etmektedir. Ayrıca Muharrem yalnızca edebiyat alanında kaleme alınan eserlere iltifatta bulunmamış, bilim ve teknik alanında kaleme alınan kitaplar için de tehânîler nazmetmiştir. Mühendis Hüseyin Ali Atıyye'nin "*el-Müzekkera'l-fenniyye li'l-a'mâli's-sınâiyye*" (Sanayi Çalışmaları Üzerine Teknik Notlar) isimli bilimsel kitabı üzerine nazmettiği "*Fetâ'l-hadîd*" (Demir Genç)³⁶⁷ başlıklı tehânîsi bunun bir örneğidir.

4.2. Mürâsele Şiirleri (Müsâcele ve Mutâraha)

Muharrem'in, Emîn el-Haddâd, Ahmed el-Kâşif, Nikola Rizkullah (ö.1915), Mustafa Sadık er-Râfî (ö.1937), Hafız İbrahim, Cübrân Seâde gibi önemli ediplerle çeşitli mürâsele şiirleri vardır. Bunların bazıları, Ahmed Muharrem'in kendine gönderilen bir mürâsele cevap niteliğinde nazmettiği şiirlerdir. Bir kısmı ise Muharrem'in, bir başka şairin şiirine cevap olarak nazmettikleridir. Bunun bir örneği olarak Muharrem'in, Ahmed el-Kâşif ile arasında gerçekleşen mutârahalar zikredilebilir. Nazmedilen şiirlerden anlaşıldığı üzere 1902 yılında şair el-Kâşif bir hastalığa yakalanmış ve bu hastalık şairin şiir nazmetmesini de etkilemiştir. el-Kâşif bunun üzerine dört beyitten oluşan karamsar motiflere sahip şu şiirini nazmetmiştir.

فبكت عينها اشتياقا وعيني	حال دائي بين القوافي وبيني
قُدرتي ما يفي بهذا الدين	لبلادي عليّ دينٌ وما في
لَبَغِيضٍ إِلَى بَنِي الْقُطْرَيْنِ	إِنْ يَوْمًا لَا أَنْظُمُ الشَّعْرَ فِيهِ
بِكَ أَسْأَلُو، فَأَنْتَ أَكْرَمُ عَوْنٍ ³⁶⁸	فَأَعْنِي بِمَا ادْخَرْتَ لِعَلِّي

“Hastalığım, kafiyele ile arama girdi. Kafiyele özlemle ağladı, ben de öyle...

Vatanıma bir borcum var fakat bu borcu ödeyecek gücüm yok.

Şiir nazmetmediğim gün, kin tutar iki bölgenin³⁶⁹ evlatlarına o gün

³⁶⁷ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 107.

³⁶⁸ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 408.

³⁶⁹ İki bölgeden (Kutrayn) kasıt Mısır'ın güney ve kuzey parçalarıdır.

Biriktirdiklerin ile bana yardım et. Belki seninle teselli bulurum. Sen ki en cömert yardımcısın.”

Bu şiir üzerine, kendisinin de çeşitli sıkıntılar yaşıyor olduğunu ifade eden Ahmed Muharrem, şair el-Kâşif'i kardeşi olarak ifade ettiği bir mutâraha nazmetmiştir. Bu şiirinde Muharrem, el-Kâşif'in hastalığının geçici olduğuna dikkat çekmek adına şairi kınında hazır bekleyen bir kılıca benzetmiştir. Bir teselli ve motivasyon mahiyetindeki bu şiirin bazı beyitleri aşağıdaki gibidir:

كم يُسيءُ الزمانُ بالأحمدين	أي تآر له لدى الأخوين؟
أغمَدَ الداءُ من لسانك غضبا	ستريناه قاطع الشفرتين
كيف ينهى الطبيب عن نظم در	هو روحٌ تُحيي به الأمتين؟ ³⁷⁰

“Bu iki Ahmed’e karşı zaman ne de kötü! Bu iki kardeşe karşı onun ne garezi var?”

Bu hastalık, senin dilini soktu kınına ve sen (ileride) onu gerçekten keskin bir kılıç olarak göreceksin.

Tabip, iki milleti ihya eden bir ruh (görevi gören) şiir nazmını nasıl menedebilir ki?”

Ahmed Muharrem’in dönemin şairleri tarafından en fazla mürâsele şiiri konusu olan şiiri ise Mecdü’l-İslâm divanından yayınladığı ilk şiiri olmuştur.³⁷¹

³⁷⁰ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, s. 409.

³⁷¹ Muharrem, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve’t-Tehânî ve’l-Müsâcelât)*, C. 4, ss. 444-47.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

ARAP EDEBİYAT DÜNYASINDA AHMED MUHARREM'İN KONUMU VE ŞİİRİ HAKKINDA SÖYLENENLER

Küçük yaşlarından itibaren siyasî ve sosyal konulu şiirleri söz konusu olduğunda şiirini kendi menfaatleri için kullanmama hususundaki ilkeli duruşunu korumayı başaran Ahmed Muharrem, edebiyat çevrelerinde hem karakteri hem de şiirleriyle oldukça dikkat çeken bir şair olmuştur. Ömrünün sonuna kadar bu edebî ahlakını muhafaza edebilen Muharrem bu sayede bazı edipler tarafından “Arap şiirinde yeni bir ekolün öncüsü” hatta “ekolün ta kendisi” olarak ifade edilmiştir.³⁷² “Bir ekolün öncüsü” söylemi, Muharrem için doğru bir tespit gibi görünmektedir. Nitekim başka kaynaklar da Muharrem’in, şiirini makam mevki sahibi kimselerin gönüllerini eğleyecekleri bir enstrüman olmaya karşı muhafaza etmesini, Arap edebiyat dünyasında bir ilk olarak yorumlamışlardır. Bunun bir örneği olarak 17 Eylül 1917 yılında *Cerîdetü’l-efkâr* Muharrem’in, Buhayra idaresine atanan bir müdür için nazmettiği “*Hitâbun Meftûh*” (Açık Hitap) başlıklı şiirini “Şiir Görevini İfa Ediyor” başlığını vererek şu satırlarla yayınlamıştır:

“Şiirin milli bir vazifesinin olması gereklidir. Şu ana kadar herkes, söz konusu siyasiler ve yüksek mertebeli kişiler olunca modern şiir dilinin nasıl olduğunu gördü. Yine aynı şekilde şairin böylesi bir durumda şarkıcı, müzisyen, davulcu gibi görevini ifa ettiğini gördük. Böylesi bir durum, milletin resmî hizmetkarının karşısında milletin edip hizmetkarının durumudur. İşte şiir, ilk kez bu utanç verici çerçevenin dışına çıkmıştır. Bu sayede biz de bir şairin nasıl olması gerektiğini gördük. Bu şiir özelde Buhayra müdürü için yazılmış olsa da esasında anlam olarak ülke siyasetinde söz sahibi olan herkes için nazmedilmiştir.”³⁷³

Bu metinde, yönetici olsun şair olsun, esasında herkesin milletin hizmetkârı olduğu ve millet karşısında bazı sorumlulukları olduğu vurgulanarak Muharrem’in şiirleriyle, bu misyonun hayat bulmuş hali olduğu ifade edilmiştir. Muharrem bu şiirinde

³⁷² Ebû Şâdî, *Kadâyâ’ş-şî’ri’l-muâsır*, s. 67.

³⁷³ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 320.

ilgili müdüre, açık açık: “İdarecilik hızlı hızlı geçen günlerden ibarettir. Söz yayılır, tarihçi de bunları yazar. Ne yaparsan yap Allah görür ve sorar. Bu, sana kalemi özgür, doğru sözlü ve yalan söylemeyen bir şairin tavsiyesidir.”³⁷⁴ diyerek inandığı değerler hususunda ne kadar cesaretli olduğunu da ortaya koymuştur.

Dolayısıyla modern dönemde bilinen şekliyle “siyasî şiir türünü ilk kez Bârûdî’nin işlediği”³⁷⁵ söylene de; “siyasilerle hiçbir yakın ilişki kurmaması”, “devlet büyükleri tarafından beğenilen şiirleri karşılığında ne olursa olsun herhangi bir hediye kabul etmemesi” veya çeşitli yardımlar vaat edilerek şiir yazması talep edildiğinde bundan yüz çevirmesi ve “bu sayede şiirlerinde özgürce siyaset eleştirisi yapabilmesi”³⁷⁶ sonucunda Ahmed Muharrem, bu türün en ön plana çıkan ve şiirin hakkını en iyi veren şairi olarak kabul görmüştür.

Bununla birlikte Muharrem’in bir şair olarak halkın yanında durması ve halkın haklarını ve dertlerini önemseyip şiirlerinde dile getirmesi de takdir edilmiştir. Bununla ilgili, “Muharrem’in küçükken babasının yanında ziraatla uğraşmasının ve bu tecrübe esnasındaki gözlemlerinin tarım işçilerinin halinden anlamasını sağladığı”³⁷⁷ ifade edilmiştir. Nitekim Muharrem tarım işçilerinin hakları ve işleri konusunda siyasilere karşı, “basiretsizliğiniz halktan bir özür dilemenize bile engel olmadı mı? Ne hayatın nasıl idame ettirildiğini ne de çalışan insanların geleceklerinin nasıl temin edileceğini bildiniz mi ki?”³⁷⁸ beyitleriyle onları müdafaa etmiştir.

Yukarıdaki ifadelerin tamamı, Muharrem’in edebiyatını icra ederken takındığı tavrın, izlediği ilkelerin ve bağlı kaldığı misyonunun yüceliğine dikkat çekmektedir. Bununla birlikte Muharrem’in şiiri belagat, fesahat ve beyan açısından elbette tenkit konusu olmuş ve şiiriyle ilgili olumlu olumsuz pek çok yorum yapılmıştır. Bunlar arasında Muharrem’in eski Arap şiirini devam ettirdiğine yönelik yorumlar dikkat çekmektedir. Örneğin, Ebû’n-nasr Yahya es-Selâvî (ö.1910) çağdaşı şairlerin bir tabakatını oluşturma ve bunlar arasında da belâğ olanları tespit etme gayesiyle “*Ukâzu’l-*

³⁷⁴ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, C. 1, s. 321.

³⁷⁵ ed-Desûkî, *Fî’l-edebî’l-hadîs*, C. 1, s. 262.

³⁷⁶ Ubeyd, *Meşâhîru şuarâi’l-asr fi’l-aktâri’l-arabiyyeti’s-selâse*, C. 1, s. 116.

³⁷⁷ el-Fâr, *eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fi hayâtihî ve şî’rihî*, s. 78.

³⁷⁸ Muharrem, *Dîvânü Muharrem (el-Havâtır ve’t-Teemmülât)*, C. 3, s. 315.

edeb” isimli eserini telif etmiştir. Bu eserin ilk cildini ise döneminin muallakaları olarak adlandırdığı şiirlere ayırmıştır. Ahmed Muharrem de Selâvî’nin, çağdaş muallaka şairi olarak belirlediği Arap şiirinin en iyi yedi ismi arasında yerini almıştır. Bununla birlikte Selâvî, “Muharrem’in 16 gibi çok erken bir yaşta eşsiz bir şiir selikasının olduğunu” ifade etmiş ve “bu şiir yeteneği sayesinde çok genç yaşlardan itibaren edebiyat çevrelerinden pek çok ismin dikkatini çekmeyi başardığını” ifade etmiştir.³⁷⁹ Bu isimlerden biri, dönemin önemli edip ve münekkitlelerinden Veliyyüddin Yeken’dır (ö.1921).³⁸⁰ Yeken, Muharrem’in şiiri hakkında şunları söylemiştir:

“Modern Arap şairleri arasında klasik Arap şairlerine dîbâce yönünden en yakını Ahmed Muharrem’dir. Onun gibi karakteristik yönü en belirgin başka bir şair yoktur. Bu bağlamda Halîl Mutrân’ın zamanının en belîğ şairi, Muharrem ve Hafız’ın ise en fasîh şairler oldukları söylenebilir.”³⁸¹

Dîbâce Farsça’da güzellik ve süs anlamlarıyla ilişkili olmakla birlikte, şiir ile ilgili literatüre “süslü, zengin bir üslupla inşa edilmiş kasidenin mukaddimesi” olarak geçmiştir.³⁸² Fakat, Yeken’in ifadesinin devamında Ahmed Muharrem’in bir şiir karakteri olduğundan bahsetmesi, dîbâce kelimesinin şiirin genel güzelliği ve anlam yönünden zengin olmasıyla ilgili kullanıldığını göstermektedir. Dolayısıyla Yeken’e göre, çağdaş şairler arasında Ahmed Muharrem’in şiiri, belâgatı ve fesahati kuvvetli bir şiir olarak temayüz etmektedir. Edebiyat tarihçisi Zekî Mücâhid de (ö. 1980) Muharrem’in, “dîbâcesi en kuvvetli ve en açık beyana sahip şairlerden biri”³⁸³ olduğunu ifade etmiştir.

Muharrem’in şiirinin en çok övgü aldığı diğer bir husus ise beyitlerdeki armonidir. Halil Mutrân’a göre, “Muharrem’in şiirindeki armoni ve ses uyumu o kadar mükemmel bir formdadır ki şayet onun tercih ettiği lafızların yerine başka lafızlar konulsa Muharrem’in elde ettiği armoniyi bu lafızların vermesi mümkün değildir.”³⁸⁴ Apollo

³⁷⁹ el-Fâr, *eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şi’rihî*, s. 67.

³⁸⁰ Ayrıntılı bilgi için bkz. Şükran Fazlıoğlu, “Veliyyüddin Yeken”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, C. 43, ss. 43-44.

³⁸¹ Mihâil, *Âdâbu’l-asr fî şuarâi’s-şâm ve’l-irâk ve Mısır*, s. 58.

³⁸² Tahir Üzgör, “Dîbâce”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, s. 277.

³⁸³ Mücâhid, *el-A’lâmu’s-şarkîyye*, C. 4, s. 23.

³⁸⁴ Talib, *Şâiru’l-urûbe ve’l-İslâm Ahmed Muharrem ve Dîvânuhû Mecdü’l-İslâm - el-İlyâza el-İslâmiyye*, s. 21.

topluluğunun bir üyesi olan şair Hasan Kâmil es-Sayrafi de Muharrem'in şiirindeki ses uyumu hususunda Mutrân ile aynı görüşü paylaşmaktadır. Ona göre, “şairin şiirleri, öyle tatlı bir ahenge sahiptir ki kişi bu şiirleri okuduğunda sanki güzel bir hayal aleminde hoş nağmeler içerisinde dolaşıyor gibi hisseder.”³⁸⁵

Muharrem hakkında yapılan çalışmaların birçoğunda, Muharrem'in, yaşadığı dönemde tanınan bir şair olduğu ve iyi bir şair olarak kabul gördüğü ifade edilmiştir.³⁸⁶ Edebiyat çevresinden Muharrem'in bazı yakın arkadaşları da bu görüşü destekleyen bazı tecrübelerini paylaşmışlardır. Örneğin şair Ahmed el-Kâşif, “Kahire başta olmak üzere Mısır'da ziyaret ettiği tüm büyük şehirlerde edebiyat çevrelerinin muhakkak Muharrem'in şiirlerinden istişhadda bulunduklarını ve herkesin Muharrem'in şiirine vakıf olduğunu” ifade etmiştir.³⁸⁷ Bununla birlikte, tam aksi bir görüş olarak, Muharrem'in çağdaşları tarafından hak ettiği değeri görmediği de savunulmuştur. Bunun en bariz örneği olarak, Modern Arap şiirinin emîri olarak kabul edilen Şevkî'nin 1932 yılında vefatının ardından “emîru's-suarâ” unvanının kime verileceği konusunda bazı fikirler beyan edilmesine rağmen Ahmed Muharrem'in hiç önerilmemiş olması gösterilmiştir.³⁸⁸ Cüyûşî'nin ifadesine göre bu duruma şahit olan bir edip, *Mecelletü's-sabâh*'ta şunları kaleme almıştır: “Emîru's-suarâ” sıfatını bir gün şuna bir gün buna layık görüp işi yokuşa sürenlere acayip şaşıyorum. Nasıl olur da bu sıfatı bir anlığına olsun kendi çağının en iyisine vermek akıllarına gelmiyor? Onunla aynı terazi kefesine giremeyecek kişileri ona karşı aday gösteriyorlar.”³⁸⁹

Hakkında yapılan tüm bu olumlu beyan ve eleştirilerin yanı sıra Muharrem, bazı olumsuz eleştirilerin de muhatabı olmuştur. Bunların ilki, kendi çağdaşı Ahmed Şevkî'nin *Mecdü'l-İslâm* hakkında yaptığı yorumdur. Şevkî'ye göre, “Muharrem'in bu eserine aldığı beyitler arasında ne bir alaka ne bir hayat ne de hayal gücü vardır.”³⁹⁰ Beyyûmî ise Şevkî'nin eleştirisine, “tarihi gerçekliğe dayanan şiirler arasında nasıl

³⁸⁵ Talib, *Şâiru'l-urûbe ve'l-İslâm Ahmed Muharrem ve Dîvânuhû Mecdü'l-İslâm -el-İlyâza el-İslâmiyye*, s. 22.

³⁸⁶ Örnekler için bkz. el-Fâr, *eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şî'rihî*, s. 67. Talib, *Şâiru'l-urûbe ve'l-İslâm Ahmed Muharrem ve Dîvânuhû Mecdü'l-İslâm -el-İlyâza el-İslâmiyye*, s. 20.

³⁸⁷ Ubeyd, *Meşâhîru şuarâi'l-asr fî'l-aktâri'l-arabiyyeti's-selâse*, C. 1, s. 118.

³⁸⁸ el-Fâr, *Eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şî'rihî*, s. 69.

³⁸⁹ Cüyûşî, *Şâiru'l-urûbe ve'l-islâm Ahmed Muharram*, s. 31.

³⁹⁰ el-Beyyûmî, *en-Nehdatü'l-İslâmiyye fî siyeri a'lâmihe'l-mu'âsirîn*, C. 2, s. 118.

bağlantı olmaz?” diyerek karşıt bir eleştiri getirmiş ve yine “bu eser tarihi bir gerçekliğe dayandığı için hayal ürünü olmasının imkânsız olduğuna” dikkat çekmiştir.³⁹¹

Şairin şiiri ile ilgili eleştirilerden bir diğeri ise günümüz Arap edebiyatı hocalarından Musul Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi dekanı Abdullah Fethî ez-Zâhir’e aittir. Ez-Zâhir, “Muharrem’in küçüklüğünden itibaren şiire karşı ciddi bir duruşunun olmasından mütevellit siyasî ve sosyal konulu şiirlerinin iyi olduğu fakat gazel şiirlerinde ise bir yapaylık olduğu ve bunun çok bariz bir şekilde anlaşıldığı” iddiasındadır.³⁹²

³⁹¹ el-Beyyûmî, *en-Nehdatü'l-İslâmiyye fî siyeri a'lâmihe'l-mu'âsirîn*, C. 2, ss. 118-19.

³⁹² Abdullah Fethî ez-Zâhir, “eş-Şâir Ahmed Hasen Abdullah (Ahmed Muharrem) -Şi'ruhû'l-İslâmiyye-”, *Câmiatü Mevsıl Mecelletü külliyyeti'l-ulûmi'l-islâmiyye*, C. VI, S. 12 (2012), s. 289-317.

SONUÇ

19 ve 20. yüzyılların önemli bir kısmına tanık olan Ahmed Muharrem, Fransız işgalinden çıkmakla birlikte bunun sonuçlarını hâlâ yaşayan ve halihazırda Osmanlı'ya bağlı olmasına rağmen İngiliz tahakkümü altındaki bir Mısır'da ömrünü geçirmiştir. Muharrem dünyaya geldiğinde Mısır idaresi, Osmanlı'ya bağlılığını ifade etmekle birlikte yüzünü çoktan batıya döndüğünü gösteren bazı hamlelerde bulunmuştu. Bunlardan en önemlisi Vali İsmail Paşa'nın 1867 yılında valilik unvanını bırakıp artık hidiv unvanını kullanmasıydı. İşte Muharrem'in tecrübe ettiği Mısır, bir tarafıyla hilafet sancağı altında doğuya bağlı, öte yandan Türk idaresi yüzünden geride kaldığına, hatta geride bırakıldığına inandığı için ilerleme ve kalkınma sloganıyla batıya yetişme derindeydi. Batının, "temenni ettiğiniz terakki, sahip olduğunuz köklerde" söylemi ise Mısır'da Mısırlılık bilincini canlandırmıştı. Buradaki "canlandırmak" ifadesi bilinçli bir tercihtir. Zira, Hz. Peygamber'in, insanları ısrarla uyarmaya çalıştığı asabiyet kavramı, modern dönemde milliyetçilik olarak ifade edilen kavramdan öz olarak farklı değildir. Dolayısıyla Arap toplumları "benlik/bizlik bilincini" zaten tarih boyunca muhafaza etmişti. Fakat İslamiyet ile birlikte bu bilinç, "Müslüman olarak Araplar", "Müslüman olarak Mısırlılar" şeklinde dinî bir söylem kazanıp değişim göstermiştir. Batının bu milli bilince etkisi ise, Müslüman Mısırlıların köklerini, yani milli şuurunu, İslamiyet öncesini kapsayan ve dinî söylemi ikinci plana atan bir şuura dönüştürmekti. Nitekim batı bu hedefine ulaşmış ve istediği milli şuur dönüşümü Mısır aydınında karşılık bulmuştu. Bu Mısırlılık söylemi, elbette Osmanlı'dan kopuşu da beraberinde getirdi. Çünkü bir kısım Mısır aydını, batıyı kendilerine bu bilinci hatırlattığı için yani artık batı, öğretici konumunda olduğu için Avrupa medeniyetini erişilmesi gereken çok yüksek bir noktada gördüler. Onların geri kalmışlık kompleksinin suçlusu ise Osmanlı oldu. Bu görüşte olan Mısır aydını, edebî eserlerinde sık sık Mısır'ın bağımsızlığını dile getirip Osmanlı'dan ayrılmanın ve Mısır'ın, Mısırlılara ait olmasının gerekliliğine dikkat çektiler. Fakat Mısır aydınının tamamı aynı kanaatte değildi. İşte Ahmed Muharrem de bu kanaati taşımayan Mısır aydını arasında yer alan önemli şairlerden biridir.

Türk asıllı olup Mısır kültürü içerisinde asimile olmuş bir ailenin mensubu Ahmed Muharrem, çok küçük yaşlardan itibaren edebiyat ve şiir nazmıyla meşgul olma

fırsatı bulmuş ve vaktinin çoğunu da bu meşguliyeteye ayırmıştır. Muharrem, oldukça küçük yaşlarda olmasına karşın Mısır'ın içerisinde bulunduğu siyasî, sosyal, kültürel değişimlere karşı kayıtsız kalamamış ve bu durum, onun şiirini nazmetme hususundaki en büyük motivasyonu olmuştur. Bu şiirlerinde, geri kalmışlık, kötü gidişat, duraklama vb. argümanların temel sebebinin Osmanlı olduğu fikrinin karşısında duran Muharrem, ortada “kötü” olan her ne varsa bu durumun asıl sebebi olarak batıyı ve Mısır'daki siyasileri göstermiştir. Ona göre Osmanlı hilafeti, güçlü bir birlikteliği simgelemektedir. Fakat bu birliktelik, haçlı zihniyetinin devamı olan Avrupa zihniyetinin en büyük problemlerinden biriydi. Bu nedenle o dönemin Avrupa'sını temsil eden iki büyük devlet, Fransa ve İngiltere, Osmanlı'nın Müslümanları birleştirici bir güç olarak var olmasını engelleyecek bazı adımlar attı. Bunların en önemlisi; Mısır'daki siyasileri kendilerine inandırmak ve bu siyasilerin Mısır'daki otoritelerinin devamlılığı için kendileriyle iş birliği yapmaya ikna etmektir. Fakat bu durum, Osmanlı'dan kopuş pahasına Mısır'ı batının sömürgesi haline getirdi. Siyasilerin ülke menfaati yerine bireysel menfaat peşinde koşmaları, ülke siyasetini kötü bir noktaya taşıdı. Bunun sonuçları ise Mısır'da sosyoekonomik ve sosyokültürel bozulmalar şeklinde tezahür etti ve böylece Mısır aydınının geri kalmışlık inancı, batılılar eliyle gerçeğe dönüşmüş oldu. İşte Muharrem, Mısır'daki kötü siyasetin ülkeyi bu hale getirdiği inancından mütevellit, sahip olduğu şiir melekesini, çağdaşları arasında “yeni bir metot” olarak ifade edilen bir üslupta kullandı. Şairin misyonu olarak değerlendirdiği bu üslup, şiirin kişisel çıkarlar uğruna kötü siyaset lehine kullanılmamasıdır. Bu misyonuyla Muharrem, maddi kazanç, makam-mevki veya işlerini devlet eliyle hallettirme amacıyla Mısır idarecilerine methiyeler nazmetmenin karşısında durmuş ve bununla yetinmeyerek şiirlerinde çoğu zaman açık bir dille siyaset eleştirisinde bulunmuştur. Şiirde yenilik hareketleri bağlamında neo-klasik ekolün bir takipçisi olan Muharrem, vezin ve formlarda klasik şiire bağlı kalmakla birlikte, yukarıda ifade edilen hususlardan ötürü şiir nazminin konusu ve amacı noktasında yeniliklere gitmiştir.

Öte yandan Muharrem de çağdaşı şairler gibi milliyetçilik rüzgarına kapılmaktan kurtulamamıştır. Fakat onun milliyetçiliği, Mısır milliyetçiliği olmakla birlikte, Osmanlı karşıtı bir milliyetçilik olmaktan uzaktır. O, Mısırlılık söylemini, hilafet için bir tehdit olarak görmez zira, onunki Avrupalılaşıma karşıtı bir söylem olmuştur. Dolayısıyla

Muharrem ülkesinin, mevcut İngiliz ihtilaline karşı, içte tam bağımsızlığını talep ederken, dışta Osmanlı hilafetine bağlılığı savunmuştur. Şairin Mısır idarecileri yerine Osmanlı halifeleri için methiyeler nazmetmesinin sebebi de budur. Çünkü Osmanlı hanedanı tarih boyunca Müslümanların daha iyi bir seviyede ve güçlü pozisyonda olmalarını sağlamıştır. Bu sebeple mevcut şartlar düşünüldüğünde Osmanlı hilafeti bir zorunluluktur. Şerif Hüseyin isyanı örneğinde olduğu gibi, Osmanlı hilafeti karşıtı Arap hamleleri, Müslümanları ancak daha da geriye götürmektedir.

Fakat nihayetinde Osmanlı Devleti tarih sahnesinden silinmiş, bunun sonuçlarından biri olarak Müslümanları birleştirici hilafet kurumu kaldırılmış ve dış siyasette Osmanlı ve Mısır'ı doğrudan ilgilendiren bir husus kalmamıştır. Bunun üzerine Muharrem'in şiirinin konuları; dış siyasette muhtemel bir Arap birliği, iç siyasette ise tam bağımsızlık ve mutlak adalet temaları etrafında şekillenmiştir. Zira Mısır'da Müslümanların yanı sıra Kıptî olarak isimlendirilen Mısır'ın yerlisi Hristiyanlar da bulunmaktaydı. Ayrıca Suriye ve Lübnan'dan da pek çok Hristiyan Arap Mısır'a göç etmişti. Bu sebepten ötürü Mısır'ın kendi içerisinde tüm vatandaşları kucaklayan, adalet ve eşitlik kavramlarını ilke edinen bir siyasetin takip edilmesi, Muharrem'in şiirleri aracılığıyla çağrıda bulunduğu diğer bir hususu teşkil etmektedir. Bununla birlikte doğduğundan beri Mısır'ın İngiliz tahakkümü altında olduğunda tanıklık eden Muharrem'in en büyük derdi ve en fazla şiir nazmettiği husus, Mısır'ın tam bağımsızlığı ile ilgili olmuştur. Bununla beraber şairin ömrü, maalesef ki, hayalini kurduğu tam bağımsızlığa tanık olmak için yeterli olmamıştır. Dolayısıyla ihtilal karşıtlığı ve bağımsızlık mücadelesi, vatan şiirleri şeklinde Muharrem'in uzun yıllar boyunca şiirinin ana konularından birini teşkil etmeye devam etmiştir.

Muharrem'in şiirinde dikkat çeken bir başka özellik ise şairin muhafazakâr eğilimidir. İslam dinine olan bağlılığı ve Hz. Peygamber'e duyduğu sevgi onu, Hz. Peygamber'in hayatı ve İslam Tarihi konulu oldukça hacimli ve alanının ilk örneği olarak kabul edilebilecek destansı *Mecdü'l-İslâm* divanını nazmetmeye sevk etmiştir. Şiirlerinde kendisini muhafazakâr, dinine bağlı biri olarak tanıtmakla birlikte Muharrem, dinî taassubu olan bir şair değildir. Ülkesinin birliği ve iç huzuru noktasında Kıptîlere yönelik “sevgi dini” ve “sevgi dili” ifadeleri üzerinden bir şiir üslubu geliştirmesi de onun bu

yönünü yansıtmaktadır. İnsani ilişkilerde orta yolu benimseyen Muharrem, toplumsal yozlaşmaların ise ancak Müslümanların İslam'ın ortaya koyduğu ahlakî değerleri benimsemesi ve hayatlarını bu ilkeler üzerine inşa etmeleriyle düzelebileceğini ifade etmiştir.

“Şairlerin bir misyonu olması gereklidir ve şiirlerini de bu misyon bilinciyle nazmetmelidir” görüşünden hareketle Muharrem, şiirleriyle ideal bir devlet, ideal bir toplum inşa etmek istemiştir. Bu ideal devlet ve toplumun temelinde ise muhakkak din, eğitim ve farkındalık olmalıdır. Bu sebeple toplumun yapıtaşı olan aileyi ve dolayısıyla da toplumları inşa etmeleri bakımından kız çocuklarının eğitimi çok önemseyen Muharrem, kendi döneminde Avrupa örnek alınarak kadınların sosyal statüleri ile ilgili gerçekleştirilmek istenen yenilikler karşısı bazı argümanlar geliştirmiş ve Mısırlı Müslüman kadınların dinî ilkelere bağlı kalmalarının terakkiye engel olmadığını savunmuştur. Bu bağlamda Muharrem'in tüm şiirleri incelendiğinde onun yenilik karşısı değil batılılaşıma, Avrupalılaşıma karşısı olduğu görülmektedir. Ayrıca cehaletin toplumların en büyük felaketi olduğunu ifade eden Muharrem, kadın olsun erkek olsun, herkes için eğitimin yaygınlaştırılması gerektiğini ifade ederek, bu felaketten ancak bu şekilde kurtulabileceklerini vurgulamıştır.

Yaşadığı dönemde Mısır'ın kaderini ilgilendiren güncel siyasî, sosyal ve kültürel her konu onun şiirinin konusu olmuş ve beş cilt, altı kitaptan oluşan şiir divanının üç kitabı siyâsiyyât ve ictimâiyyât başlıkları altında tamamen bu şiirlere hasredilmiştir. Öte yandan Ahmed Muharrem, şiirde güncel konular işleminin yanı sıra methiye, mersiye, hiciv, gazel, vasıf vb. klasik türlerde de şiirler nazmetmiştir ve bunlar azımsanacak gibi de değildir. Fakat hakkında yapılan çalışmaların hepsinde Muharrem'in siyasî ve İslamî yönü ön plana çıkarılırken onun vicdânî şiir kapsamında değerlendirilen bu şiirleri çoğunlukla ihmal edilmiştir. İhmal edilmeyen şiirlerinin ise methiye, mersiye ve hicivlerinin siyasiler için nazmedilmesi gibi, bir şekilde siyaset konulu bir yönü vardır. Şairin siyasî ve İslamî kimliği daha ön planda olduğu için bazen onun vicdânî şiirleri yalnızca ihmal edilmekle de kalmamış, dahası duygusuz, yapay şiir olmakla suçlanmıştır. Fakat, ileri yaşlarında olmasına rağmen yaklaşık on yıl sürececek bir aşk derdine düşmesi ve bu aşkın onu hasta edip günlerce yataklara düşürmesi sonucu içini döktüğü şiirlerinde

duygu yoğunluğunun olmadığı ve bu şiirlerin yapay kaldığı iddiası, oldukça mesnetsiz bir iddiadır.

Ahmed Muharrem, şiirlerinde takip ettiği misyonla, çağdaşı şairler arasında alışılmadık bir karakter ortaya koymuştur. Şiiri kişisel çıkarlardan uzaklaştırıp daha ulvî amaçlara ulaştıran bir araç olarak kullanmıştır. Fakat bunu yaparken şiirini klasik vezinlerde inşa etmiş ve bir geleneğin devamı olduğuna dikkat çekmek istemiştir. Dolayısıyla onun şiirleri şekilsel olarak geçmişin bir devamı olması ve işlediği konular bakımından geleceğe bakması yönüyle Arap edebiyat dünyası için büyük bir kazanım olarak görülmelidir. Nitekim şair, çağdaşı pek çok aydın tarafından hem kendi karakteri hem şiire getirdiği yenilik hem de şiirindeki armoninin kulağa hitap ediyor olması bakımından büyük takdir görmüştür. Neredeyse 50 yıl kadar Osmanlı'nın idaresi altında her türden şiir nazmederek çok büyük bir külliyata sahip olan ve bu şiirleriyle resmî olarak da takdir gören Ahmed Muharrem, “Osmanlı'nın Arap şiirini ihmal ettiği” argümanını tek başına çürüten canlı bir örnektir.

Onun şiirleri, tarihe ışık tutuyor olması bakımından da oldukça önemlidir. Neredeyse her şiirinin altında şiirin nazmedilme tarihlerinin verilmesi ve bazen de şiirlerin hangi gerekçelerle kaleme alındığına dair dipnotların verilmesi bu açıdan önem arz etmektedir.

İstanbul'da ikamet eden Arap şairlerinden Yahya es-Selâvî'nin çağdaş muallakât olarak isimlendirilebilecek eserinde Muharrem'e yer vermesi ve onu döneminin muallaka sahibi şairlerinden biri olarak değerlendirmesi esasında Muharrem'in şiirinin ne kadar iyi olduğunun ve ayrıca yaşadığı dönemde sahip olduğu şöhretinin de bir göstergesidir. Nitekim onun şiiri, İstanbul'da ikamet eden Selâvî'nin dikkatini çekmiş ve İstanbul'da telif edilen bir eserin konusu olmuştur. Ahmed el-Kâşif'in daha önce bahsettiği tecrübeleri de Muharrem'in şiirinin ne kadar önemli ve meşhur olduğunu gösterir. Fakat ne olduysa sonrasında Muharrem, Arap edebiyat dünyasında hak ettiği değeri görememiştir. Enver el-Cündî'nin *A'lâm lem yunsıfhüm cîlühüm* başlıklı eserinde kendi nesilleri tarafından hak ettikleri değeri görmeyen şairler arasında Ahmed Muharrem'e yer vermesi, bu durumu kanıtlar nitelikte bir çalışmadır.

Muharrem'in en başından itibaren Osmanlı hilafetini desteklemesi fakat bu fikrin sonrasında Mısır aydınında karşılık bulamaması, Ahmed Muharrem'in edebiyat çevreleri tarafından göz ardı edilmesine neden olmuş olabilir. Örneğin Şevkî Dayf'ın *el-Edebü'l-Arabiyyü'l-Muâsır fî Mısır* adlı eserinde Ahmed Muharrem'e yer vermemesinin, bu nedenden ötürü olduğu çok muhtemeldir. Bir başka ihtimal ise, Ahmed Muharrem'in 1920 yılından vefat edinceye kadar Buhayra'da ikamet etmiş olması olabilir. Zira Kahire'den uzakta yaşaması, şairin edebiyat çevreleri tarafından tanınmamasına neden olmuş olabilir. Fakat Muharrem'in şanının İstanbul'a kadar ulaştığı düşünüldüğünde ikinci seçenek pek muhtemel görünmemektedir.

Sonuç olarak, Ahmed Muharrem'in şairliğinin tüm yönleriyle ele alınması ve hem bir edebiyatçı hem de bir müfekkiri olarak yaşadığı dönemi yansıtması açısından bu çalışma, Modern Arap edebiyatı literatürdeki bir açığı dolduracaktır. Öte yandan, Ahmed Muharrem Türk okuyucunun zihninde kalıplaşmış Arap aydını imajının aksini yansıtan bir şair olarak temayüz etmektedir. Muharrem gibi, oldukça önemli figürler olmalarına karşılık literatürde yer edinememiş diğer pek çok edip hakkında gerekli çalışmaların yapılması da tarihin yeniden okunup yorumlanması, fikirlerin çeşitlenmesi ve dönemle ilgili belki de en doğru sonuca ulaşmak açısından önem arz etmektedir.

KAYNAKÇA

Âbidîn, Hamdî, “Tis’atü Eyyâm Ğayyerat Târîha Mısra - Imâd Ebû Ğâzî Yervî Tefâsîlehâ fî ‘1919... Hikâyâtü’sevra ve’s-süvâr”, *Eş-Şarku’l-evsat*, (02.09.2021), <https://aawsat.com/home/article/3165896/تسعة-أيام-غيرت-تاريخ-مصر>.

Adil Muhammed, Ebû Amşe, *Kadâyâ’l-mer’e fî ş-şi’ri’l-arabiyyi’l-hadîs fî Mısır: Min 1798-1945*, 1. Baskı, Dâru’l-Cîl 1987.

Akkâd, Abbas Mahmud, “Apollo em Utarid?”, *Apollo*, (1932).

———, *Mütâlaât fî’l-kütüb ve’l-hayât*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2013.

Âmir, Yümnâ, “Hüdâ Şa’râvî: Nidâl ve’ntisârât”, 05.04.2021, <https://www.auccaravan.com/?p=12261>.

Aydın, M. Akif, “Kadın - İslam’da Kadın”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 24, ss. 86-94.

“Azîz Abâza”, t.y., <https://archive.alsharekh.org/AuthorArticles/170>.

Badran, Margot, *Feminists, Islam and Nation - Gender and The Making of Modern Egypt*, Princeton University Press, New Jersey 1995.

Bârûdî, Mahmud Sami Paşa, *Dîvânü’l-Bârûdî*, 4 cilt, 1. Baskı, Dârû’l-avde, Beyrut 1998.

Bey, Muhammed Abdurrahim Mustafa, *Târîhu Mısra’l-hadîs*, 1. Baskı, Vezâratü’l-meârifî’l-umûmiyye, Kahire 1951.

Beyyûmî, M. Receb, *en-Nehdatü’l-İslâmiyye fî siyeri a’lâmihe’l-mu’âsirîn*, 3 cilt, 1. Baskı, Dâru’s-şâmiyye, Beyrut 1995.

Bişrî, Tarık, *el-Müslimûn ve’l-akbât fî itâri’l-cemâati’l-islâmiyye*, el-Hey’etü’l-mısriyyetü’l-âmme lil-küttâb, Kahire 1980.

Cebertî, Abdurrahman b. Hasan, *Acâ’ibü’l-âsâr fî’t-terâcim ve’l-ahbâr*, 5 cilt, 1.

Baskı, Hindawi, Kahire 2013.

Cromer, Evelyn Baring, *Modern Egypt*, 2 cilt, 1. Baskı, The Macmillan Company, New York 1908.

Cüyûşî, Muhammed İbrahim, *Şâiru'l-urûbe ve'l-islâm Ahmed Muharram*, Matbaatü's-seâde 1961.

Dâvî, Nevâl Es-Sa', *Kadâyâ'l-mer'e ve'l-fiker ve's-siyâse*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2018.

Dayf, Şevkî, *el-Bârûdî Râidu's-şî'ri'l-hadîs*, 6. Baskı, Dâru'l-meârif, Kahire 2006.

———, *el-Edebü'l-Arabiyyü'l-Muâsır fî Mısır*, 7. Baskı, Dâru'l-meârif, Kahire t.y.

Dekkâk, Ömer Ed-, *İtticâhu'l-kavmî fî's-şî'ri'l-arabiyyi'l-hadîs*, 2. Baskı, Mektebetü's-şark, Halep 1963.

Demir, Osman, “Vicdan”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, C. 43, ss. 100-102.

Demirayak, Kenan, *Arap Edebiyatı Tarihi Osmanlı Dönemi (Mısır ve Biladu's-Şâm Bölgesi) (922-1217/1516-1802)*, 1. Baskı, Fenomen Yayınevi, Kayseri 2015.

Dergi Heyeti, “Düstûr-u Cem'iyeti Apollo”, *Apollo*, (1932).

———, “el-Cem'iyât ve'l-Hafelât”, *Apollo*, (1932).

———, “el-Cem'iyât ve'l-Hafelât Cem'iyetü Apollo”, *Apollo*, (1932).

Desûkî, Ömer Ed-, *Fî'l-edebi'l-hadîs*, 2 cilt, 8. Baskı, Dâru'l-fıkr, Beyrut 1973.

Durmuş, İsmail, “Mektup - Arap Edebiyatı”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 44 cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, C. 29, ss. 14-16.

———, “Methiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, C. 29, ss. 408-10.

———, “Şiir”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, C. 39, ss. 144-54.

Ebû Şâdî, Ahmed Zeki, *Kadâyâ’ş-şi’ri’l-muâsır*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2014.

Ebû’l-Hicâ’, Yasin, “Mustalahu’l-mutârâha: Usûlühû ve Tatavuruhû”, *Mecelletü’l-mecmai’l-ilmiyyi’l-arabî*, (2011).

el-Cündî, Enver, *A’lâm Lem Yunsihfüm Cîlühüm*, 1. Baskı, ed-Dâru’l-kavmiyye li’t-tibâa ve’n-neşr, Kahire t.y.

el-Fâr, Mustafa Muhammed, *Eş-Şâir Ahmed Muharrem Dirâsetün fî hayâtihî ve şî’rihî*, 1. Baskı, Matbaa er-Rûzanâ, Amman 2007.

“el-İhvânü’l-Müslimîn ve Evvelü Mü’temerin Âlemiyyin min ecli Filistîn”, 16.02.2020, <https://ikhwan.online/article/238585>.

Elmalî, Hüseyin, “Kaside”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 24, ss. 562-64.

Emîn, Kâsım, *Tahrîru’l-mer’e*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2010.

Endelûsî, İbn Abdi Rabbih, *el-İkdü’l-ferîd*, 1. Baskı, Dâru’l-kütübî’l-ilmiyye, Beyrut 1983.

Er, Rahmi, “İsmâil Sabri Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 23, ss. 120-21.

Esmerî, Hanân, “Fennü’l-müsâceleti’ş-şi’riyye”, 04.11.2018, <https://np.psau.edu.sa/ar/news/2018/11/1541395340>.

Fahmy, Ziad, *Ordinary Egyptians: Creating the Modern Nation Through Populat Culture*, Stanford University Press, Kaliforniya 2011.

Fahrî, Memdûh, “Muhibbuddîn el-Hatîb”, *Mecellâtü'l-câmiati'l-islâmiyye bi'l-medîne el-münevvere*, S. 17 (1969), s. 151.

Fâhûrî, Hannâ, *Târîhu'l-edebi'l-arabî*, 2. Baskı, el-Matbaatü'l-bûlîsiyye, Harissa 1953.

Fayda, Mustafa, “Kahtân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 24, ss. 201-2.

Fazlıoğlu, Şükran, *Arap Romanında Türkler*, 1. Baskı, Küre Yayınları, İstanbul 2006.

———, “Veliyyüddin Yeken”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2013, C. 43, ss. 43-44.

Görgün, Hilal, “Mısır - Fransız İşgali ve Sonrası”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004, C. 29, ss. 569-75.

———, “Rifâa et-Tahtâvî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, ss. 95-97.

———, “Sa'd Zağlûl”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2008, C. 35, ss. 378-79.

Hadîdî, Ali Muhammed, *A'lâmu'l-arab - Mahmûd Sâmi el-Bârûdî*, 1. Baskı, Dâru'l-kâtibi'l-arabî, Kahire 1967.

Harb, Muhammed, Muhammed Aruçi, “Muhibbuddîn el-Hatîb”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2006, C. 31, ss. 37-38.

Hasen, Selim, *Ebû'l-hevl*, Mektebetü'l-üsra, Kahire t.y.

Heykel, Ahmed, *Tatavvuru'l-edebi'l-hadîs fî Mısra min evâili karni't-tâsi'aşera ilâ kıyâmi'l-harbi'l-kübrâ's-sâniye*, 6. Baskı, Dâru'l-meârif, Kahire 1994.

Hilmî, Suheyr, *Üsratü Muhammed Alî*, 1. Baskı, Mektebetü'l-üsra, Kahire 2003.

Ivadullah, Mübtesim, “Mâ hüve şî’ru’l-muâradât?”, *Mawdoo3*, 2019, https://mawdoo3.com/ما_هو_شعر_المعارضات.

İmâre, Muhammed, *Fî’l-mes’eleti’l-kıptiyye Hakâik ve Evhâm*, 1. Baskı, Mektebetü’ş-şürûk, Kahire 2001.

Kâmil, Mustafa, *el-Mes’eletü’ş-şarkiyye*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2014.

Karaarslan, Nasuhi Ünal, “Bârûdî, Mahmud Sami Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, 5 cilt, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1992, C. 5, ss. 90-91.

Karaman, M. Lutfullah, “Filistin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1996, C. 13, ss. 89-103.

Kaysûme, Mansur, *İtticâhatü’ş-şî’ri’l-arabiyyi’l-hadîs fî’n-nısfî’l-evvel mine’l-karni’l-ısrîn*, 1. Baskı, ed-Dâru’t-tûnisiyye li’l-kitâb, Tunus 2014.

Kutluer, İlhan, “Düşünme”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994, C. 10, ss. 53-57.

Kutluoğlu, Muhammed Hanefi, “Kavalalı Mehmed Ali Paşa”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2002, C. 25, ss. 62-65.

Makdisî, Enîs el-Hûrî, *el-İtticâhatu’l-edebîyye fî’l-âlemi’l-arabiyyi’l-hadîs*, 1. Baskı, Câmiatü Beyrût el-amîrikiyye, Beyrut 1952.

“Mektebetü’l-mecmai’l-ilmî”, 02.12.2012, <https://www.sis.gov.eg/Story/65009/مكتبة-المجمع-العلمي?lang=ar>.

Mendûr, Muhammed, *Fennü’ş-şî’r*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2019.

Metin, Ali K., “Lirik Şiir”, *Türk Dili*, C. CVII, S. 755 (2014), s. 10-13.

Mihâîl, Sa’d, *Âdâbu’l-asr fî şuarâi’ş-şâm ve’l-ırâk ve Mısr*, Matbaatü’l-umrân, Kahire t.y.

Muharrem, Ahmed, *Dîvânu Mecdi’l-İslâm*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2012.

———, *Dîvânu Muharrem (el-Havâtır ve't-Teemmûlât)*, 5 cilt, 1. Baskı, Mektebetü'l-felâh, Kuveyt 1988.

———, *Dîvânu Muharrem (el-İctimâiyyât ve'l-Merâsî)*, 5 cilt, 1. Baskı, Mektebetü'l-felâh, Kuveyt 1988.

———, *Dîvânu Muharrem (el-İhvâniyyât ve't-Tehânî ve'l-Müsâcelât)*, 5 cilt, 1. Baskı, Mektebetü'l-felâh, Kuveyt 1988.

———, *Dîvânu Muharrem (es-Siyâsiyyât)*, 5 cilt, 1. Baskı, Mektebetü'l-felâh, Kuveyt 1984.

———, *Dîvânu Muharrem (et-Tabîa' ve'l-Vasf ve'l-Gazel ve'l-Hubb)*, 5 cilt, 1. Baskı, Mektebetü'l-felâh, Kuveyt 1988.

———, “Es-Seyyid Tefkîk el-Bekrî: Edebühü ve Şairiyyetühü”, *Apollo*, (1932).

———, “İsmail Sabrî”, *Apollo*, (1934).

———, “Kuvve ve Da'f”, *Apollo*, (1932).

———, “Leytenî”, *Apollo*, (1933).

———, “Min Hümûmî”, *Apollo*, (1932).

———, “Risâu Şeyhi'l-urûbe”, *Apollo*, (1934).

———, “Tahiyyeten Apollo fî senetihâ's-sâniye”, *Apollo*, (1933).

———, “Zikrâ Mustafa Kâmil”, *Apollo*, (1933).

Mücâhid, Zekî Muhammed, *el-A'lâmu's-şarkîyye*, 1. Baskı, Mektebetü Mücâhid, Kahire 1963.

Nâsîf, Emîl, *Erveu mâ kîle fî'l-viddâniyyât*, 1. Baskı, Dâru'l-Cîl, Beyrut 1996.

Nedvî, Muhammed Vâdîh Reşîd En-, *A'lâmu'l-edebi'l-arabî fî'l-asri'l-hadîs*, 1. Baskı, Dâru'r-reşîd, Kahire 2009.

Neklâvî, Fethî En-, “Kâsım Emîn”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2001, C. 24, ss. 541-42.

Ömer, Ahmed Muhtar, “İctimâiyyât”, *Mu’cemu’l-lügati’l-arabiyyeti’l-muâsıra*, 4 cilt, Âlemü’l-kütüb, Kahire 2008, C. 1, s. 394.

———, “Tehnie”, *Mu’cemu’l-lügati’l-arabiyyeti’l-muâsıra*, 4 cilt, Âlemü’l-kütüb, Kahire 2008, C. 3, s. 3367.

———, “Vidânî”, *Mu’cemu’l-lügati’l-arabiyyeti’l-muâsıra*, 1 cilt, Âlemü’l-kütüb, Kahire 2008, C. 1, s. 2403.

Özcan, Azmi, “Şerîf Hüseyin”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2010, C. 38, ss. 585-86.

Özdemir, Yılmaz, “Halîl Mutrân”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, C. EK-1, ss. 520-22.

Özel, Ahmet, “Ahmed Muharrem”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2020, C. EK-1, ss. 47-49.

Râfî, Abdurrahman Er-, *Sevratü 1919 (Târîhu mısra’l-kavmî min sene 1914 ilâ sene 1921)*, 4. Baskı, Dâru’l-meârif, Kahire 1987.

———, *Şuarâu’l-vataniyye*, Hindawi, Kahire 2020.

———, *Târîhu’l-hareketi’l-kavmiyye ve tatavvuru nizâmi’l-hukm fî Mısra*, 4. Baskı, Mektebetü’n-nahda’l-mısriyye, Kahire 1955.

Ramazan, Şeşen, “Ahmed Şevkî”, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, C. 2, ss. 136-38.

Rıza, Muhammed Reşid, *el-Müslimûn ve’l-kıbt (vel-Mü’temeru’l-misrî)*, 1. Baskı, Matbaatü’l-menâr, Kahire 1911.

Rif’at Bey, Muhammed, *Kadıyyetü Filistîn*, 1. Baskı, Dâru’l-meârif, Kahire 1947.

Safvet, Muhammed Mustafa, *el-İhtilâlü'l-İncilîzî li-Mısra ve Mevkifü'd-düveli'l-kübrâ izâehû*, 1. Baskı, Matbaatü'l-i'timâd, İskenderiye 1952.

Şahin, İlhan, “Abbas Hilmi I”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1988, C. 1, s. 25.

Şa'râvî, Hüdâ, *el-Mer'etü'l-arabiyye ve Kadıyyetü Filistîn*, el-Matbaatü'l-asriyye, Kahire 1938.

———, *Müzekkirât*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2013.

Şerîf, Muhammed Hâmid, *Hâdisetü Denişvây ve sadâhâ fî'l-edebi'l-arabiyyi'l-hadîs ve's-sahâfeti'l-arabiyye*, 1. Baskı, el-Hey'etü'l-mısriyyetü'l-âmmelil-küttâb, Kahire 2006.

Tabâne, Bedevî, *Hamse min Şuarâi'l-vataniyye*, 1. Baskı, el-Hey'etü'l-âmmelil-küttâb, Kahire 1973.

Tâcir, Jack, *Akbât ve Müslimûn münzü'l-fethi'l-arabî ilâ âmi 1922*, 1. Baskı, Hindawi, Kahire 2012.

Talib, Mustafa Abdurrahman, *Şâiru'l-urûbe ve'l-islâm Ahmed Muharrem ve Dîvânuhû Mecdü'l-İslâm - el-İlyâza el-İslâmiyye*, Câmîatü Pencâb, Doktora Tezi, Pakistan 1992.

Tevetoğlu, Fethi, “Atatürk - İttihat ve Terakki”, *Atatürk Araştırma Merkezi Dergisi*, (1989).

Toprak, M. Faruk, “Mersiye”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara 2004ss. 215-17.

Ubeyd, Ahmed, *Meşâhîru şuarâi'l-asr fî'l-aktâri'l-arabiyyeti's-selâse*, 3 cilt, 1. Baskı, Matbaa et-Terakkî, Şam 1922.

Üzgör, Tahir, “Dîbâce”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1994ss. 277-78.

Yalar, Mehmet, “Ahmed Zekî Ebû Şâdî”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 2016, C. EK-1, ss. 371-72.

———, *Modern Arap Şiiri (Kavram - Kaynak - Yapı)*, Arasta, Bursa 2003.

Yavuz, Yusuf Şevki, “Havâtır”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, C. 16, ss. 523-26.

Yazıcı, Hüseyin, “Hâfız İbrahim”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1997, C. 15, ss. 91-92.

Zâhir, Abdullah Fethî Ez-, “eş-Şâir Ahmed Hasen Abdullah (Ahmed Muharrem) -Şi’ruhû’l-İslâmiyye-”, *Câmiatü Mevsıl Mecelletü külliyyeti’l-ulûmi’l-islâmiyye*, C. VI, S. 12 (2012), s. 289-317.

Zavalsız, Halit, “Abbas Mahmûd Akkâd”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, İstanbul 1989, C. 2, ss. 267-69.